

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XIX
1965

Gent 1965

TB 3 AAS

Geschied. M. A.

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XIX
1965

Gent 1965

Geschied. M. A.

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, St-Amandsberg.

Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, Gent.

Secretaris-penningmeester :

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee.

Secretaris voor de publicaties :

Professor Dr. J. DHONDT, Blandijnberg 2, Gent.

Lidmaatschap :

Bijdrage : 100 F jaarlijks.

Prijs van deze aflevering voor niet-leden : 150 F.

Briefwisseling :

Gelieve alle briefwisseling in verband met de *Handelingen* te sturen tot een van beide secretarissen.

Alle betalingen dienen gedaan via P.C.R. van de Maatschappij, nr 3706.80 (Abrahamstraat 13, Gent).

INHOUD

	blz.
P. LAMBRECHTS: <i>Van Oudheid naar Middeleeuwen: Continuïteit of Discontinuïteit?</i>	3
JAN BOON: <i>Het probleem Dries in de Middeleeuwse Landbouw in Vlaanderen</i>	31
J. EVERAERT: <i>Pierre-Ignace-Liévin van Alstein, Gents slavenkapitein in Nantese dienst (1733-1793)</i>	47
Y. VAN DEN BERGHE: <i>De reacties van de Brugse Jacobijnen tijdens de eerste Franse inval (1792-1793)</i>	85
H. GAUS: <i>Utopisch socialisme en romantiek in de Gentse pers (1840-1845)</i>	135

Van Oudheid naar Middeleeuwen: Continuïteit of Discontinuïteit?

door

prof. dr. P. LAMBRECHTS

De hiernavolgende tekst, naar een bandopname opgesteld, heeft in drukvorm het gesproken uitzicht bewaard, waarin hij door prof. Lambrechts grotendeels geïmproviseerd werd voorgedragen tijdens de vergadering van de Maatschappij op woensdag 20 oktober 1965. Dientengevolge werd uitdrukkelijk afgezien van eender welk voetnotenapparaat dat aan het oorspronkelijke causerie-karakter van de uiteenzetting afbreuk zou doen. Wie op voormelde dag toeluisterde, zal betreuren dat hier het foto-materiaal moet ontbreken, waarvan de projectie op merkwaardige wijze bijdroeg tot de staving van 's sprekers stellingname.

Meerdere toehoorders, door eigen wetenschappelijk werk voor het onderwerp geïnteresseerd, hebben op dit betoog schriftelijk gereageerd, zoals zij het terstond en ter plaatse mondeling hadden willen doen, indien daartoe die avond tijd was overgebleven. Hier nu in een alfabetische orde der auteurs samengebracht na het referaat, bezorgen deze schetsmatige bedenkingen aan de behandeling van het onderwerp een fictief debat-karakter, dat door een „naspel” van de spreker even fictief als voorlopig wordt afgesloten.

Niemand zal ontkennen dat het vraagstuk dat ik hedenavond voor u zal behandelen, dat nl. van de ondergang van het Romeinse Rijk en de daaraan verbonden gevolgen, uiterst belangwekkend is.

Het probleem van het „verval” van het Romeinse Rijk houdt sinds lang de aandacht gaande. In de laatste paragraaf van zijn indrukwekkend en klassiek werk, *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88), heeft Edward Gibbon het onderwerp dat hij behandelde terecht beschreven als „the greatest, perhaps the most awful, scene in the history of mankind”. Het probleem van de ondergang van het Romeinse Rijk heeft trouwens reeds in de Oudheid zelf de geesten gefascineerd: Augustinus, Orosius, Salvianus en andere kerkvaders hebben er zich mede bezig gehouden, vooral om aan te tonen dat de oorzaken van de ondergang ergens anders lagen dan in de verspreiding van het christendom, een verklaring die door de heidenen werd vooruitgezet en die ook door moderne geleerden en denkers — E. Gibbon, E. Renan, F. Nietzsche, O. Seeck, enz. — werd voorgestaan.

Sinds Montesquieu (*Considérations sur la grandeur et la décadence des*

Romains, 1734) en E. Gibbon, stond het vorsen naar de oorzaken van de val van het *Imperium* vooraan. De laatste synthese die ik over dit probleem ken, is die van J.J. Saunders in het tijdschrift *History* 48, 1963 (*The Debate on the Fall of Rome*).

Mijn referaat is niet gewijd aan de oorzaken van de ineenstorting van het *Imperium Romanum*, maar aan de gevolgen van deze gebeurtenis. En meer bepaald ligt het in mijn bedoeling te proberen een antwoord te geven op de vraag of de desintegratie van dit Rijk in de vijfde eeuw van onze tijdrekening een breuk in de geschiedenis der mensheid betekent, een cesuur, het einde van een „wereld”, dan wel of men kan volhouden dat tussen de Vroege Middeleeuwen van Westeuropa en de Romeinse Oudheid toch niet zulke diepe kloof bestaat als soms wordt beweerd en dat, om het op een andere manier te stellen, de overgang van de heidense Romeinse wereld naar de christelijke Middeleeuwen eerder gradueel en bijna onopgemerkt is verlopen, zonder een catastrofale onderbreking van verschillende eeuwen, zoals vroeger over 't algemeen werd aanvaard, toen traditioneel de Middeleeuwen (vooral de Vroege Middeleeuwen) als „Dark Ages” werden beschouwd. Continuïteit of discontinuïteit? Deze formule resumeert het debat dat hier aan de orde is.

Vooraleer mijn eigen bevindingen uiteen te zetten, is het aangewezen even te memoreren welke opvattingen terzake de laatste jaren door enkele vooraanstaande geleerden werden voorgehouden.

In de eerste plaats denken wij daarbij aan de veel besproken theorie van de meester der Gentse historische school, Henri Pirenne. Voorafgegaan door vele detailstudies vindt men ze definitief uiteengezet in zijn *Mahomet et Charlemagne* (1937). Volgens Pirenne zou de ondergang van de klassieke wereld niet vóór de tijd der Karolingers, in de 7e-8e eeuw, te situeren zijn. Die ondergang schrijft hij trouwens niet op rekening van de Germaanse invallen, maar van de Islam. Door de verspreiding van Mohammed's leer en de veroveringen der Arabieren worden de betrekkingen op alle gebied — maar vooral op economisch vlak — tussen de oostelijke en de westelijke delen van de Middellandse Zee wereld verbroken, en die verbreking van de mediterrane eenheid verklaart de ondergang van de antieke wereld en cultuur. De gebeurtenissen der vijfde eeuw zouden daarentegen deze eenheid niet hebben vernietigd. Er zou dan geen „cesuur” zijn geweest. De verbanden tussen Oost en West zijn dan nog onaangetast. De Romeinse levensvormen zouden bijna ongemerkt in die van de barbaarse vorstendommen zijn overgegaan. De Middellandse Zee is dan nog steeds de bakermat der antieke beschaving. In de tijd der Karolingers daarentegen wordt het Noorden van Westeuropa het centrum op politiek, economisch, geestelijk gebied.

De theorie van H. Pirenne gaf aanleiding tot een uitgebreide literatuur. Ik verwijs hiervoor naar A.F. Havighurst, *The Pirenne Thesis, Analysis, Criticism and Revision*, 1958.

Dit standpunt van Henri Pirenne kan ik niet bijvallen. Uit ons verder betoog moet trouwens blijken dat het niet mogelijk is het concept „Antike” tot in de 7e-8e eeuw door te trekken.

Hiermede wil niet gezegd zijn dat Pirenne's visie helemaal buiten beschouwing kan worden gelaten. Ook mij lijkt het toe dat de verspreiding

van de Islam langsheen de kusten van de Middellandse Zee de handelsactiviteit in dit gebied zeer sterk moet hebben geschaad¹. Of liever: wat er nog aan bedrijvigheid overbleef. Want de strooptochten van de Vandalen moeten reeds in de vijfde eeuw de handelsverrichtingen over zee tot een dieptepunt hebben gereduceerd. En anderzijds heeft Pirenne al te zeer uit het oog verloren dat, ook na de vestiging van de Arabische macht over een groot deel van de mediterrane wereld, het verkeer tussen Westeuropa en de oostelijke landen niet helemaal werd afgebroken: alleen gebeurde het niet meer over zee, maar over land. Dit probleem valt echter buiten het kader van mijn betoog.

Een tweede manier om het vraagstuk te benaderen is die van andere vooraanstaande geleerden zoals bv. M. Rostovtzeff of Ferd. Lot (*La fin du monde antique et les débuts du moyen âge*, 1927), volgens wie het verval der antieke wereld reeds vroeg inzet en op constante en onafwendbare manier verderschrijdt, waarbij dan de nadruk bijna uitsluitend op innerlijke vervalsymptomen komt te liggen en de invallen der Germanen als een bijkomstigheid worden beschouwd, als een element nl. dat het ondergangsproces heeft verhaast, maar dat er niet verantwoordelijk moet voor gesteld worden. Haar meest radicale vorm vindt deze strekking in de geschriften van de Engelse geleerde en denker Arnold Toynbee. Volgens hem zet het vervalproces der antieke wereld reeds in de hellenistische tijd in. Er komen hier bepaalde filosofische of metafysische beschouwingen bij te pas, o.m. een zekere visie op het begrip „cultuur” of „beschaving”.

Ook sta ik thans meer dan vroeger kritisch tegenover de veelomstreden thesis van André Piganiol in *L'Empire chrétien*, 1947. De Franse geleerde staat op het standpunt dat, na de catastroof der 3e eeuw, waarover verder meer, in de loop der 4e eeuw n. Chr. een nieuwe, beloftevolle cultuur tot stand is gekomen. Zij verschilt wel grondig van die van vroegere eeuwen, is „anders”, maar moet toch als „Romeins” worden bestempeld en staat op een hoog niveau. Deze nieuwe cultuur werd door de Germaanse invasies der 5e eeuw „vermoord”: „La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée”.

Met betrekking tot deze verschillende standpunten wil ik nu enkele overwegingen maken die dan verder worden uitgesponnen, maar die mijn eigen visie op het probleem reeds grotendeels resumeren.

1) Ik geloof niet dat het verval van het Romeinse Rijk in hoofdzaak door *innerlijke* factoren van achteruitgang kan verklaard worden. De vertegenwoordigers van deze richting verliezen teveel uit het oog dat, terwijl in de 5e eeuw het westelijk deel van het Rijk uiteenspat, de oostelijke helft daarentegen als een gesloten geheel ongestoord voortleeft en nog duizend jaren in het Byzantijnse rijk bestaan blijft. Ik sta op het standpunt van de

(1) Dit is mij duidelijk geworden toen ik mij enkele jaren geleden te Locri, in Zuid-Italië, bevond. Deze eens zo bloeiende Griekse handelsstad werd volledig door de inwoners verlaten toen de Arabieren er een doelwit van hun plundertochten van maakten. De bewoners trokken zich terug in de plaats Gerace, een soort arendsnest, op 12 km. van Locri, in het binnenland gelegen. Op dat ogenblik moet Locri alle betekenis hebben verloren.

Engelse geleerde Norman Baynes die deze tegengestelde ontwikkeling van Oost en West verklaart door het feit dat, zo de Donau- en Rijnprovincies bestendig door vijandelijke legers werden aangevallen en geplunderd, de Aziatische provincies daarentegen hiervan grotendeels gespaard zijn gebleven (*Journal of Roman Studies*, 1943, blz. 29-35).

2) Men moet duidelijk — voor wat het westelijk deel van het Rijk betreft — minstens twee grote golven van invallen onderscheiden, de eerste tussen 253 en 276, de tweede van 406 en volgende jaren. Tussen beide situeert zich een periode van ongeveer honderd jaar die als een tijd van stabilisering, *gedeeltelijk* herstel en zelfs als een soort „renaissance” van het Westen kan worden gewaardeerd. Deze heropbloei lijkt mij zich tot het begin van het laatste kwart der vierde eeuw uit te strekken. Van rond de jaren 370-380 worden de tekenen van stilstand, uitputting, stagnatie zichtbaar, hoewel het nog een volle eeuw heeft geduurd vooraleer het Rijk definitief uiteen is gevallen. De invasie van onze gewesten door Franken, Alamannen en andere Germaanse volkeren op het eind van 406 was echter reeds voorbereid door de Romeinse nederlaag bij Hadrianopol in 376, een gevolg van het verschijnen der Hunnen in het Europees gezichtsveld. Om het rijkere oosters deel van het Rijk veilig te stellen, werd toen het Westen van zijn beste troepen beroofd.

3) Aan deze nieuwbloei, deze „renaissance” der vierde eeuw kan ik echter niet dezelfde grote betekenis toekennen als A. Piganiol doet: „La vérité semble être qu'une éclosion admirable se prépare, s'il ne survient pas une catastrophe. La catastrophe est survenue sous la forme des invasions barbares”. Dat lijkt mij een te optimistische visie op het herstel der 4e eeuw. Ik spreek liever van een *relatieve* heropleving. In de 4e eeuw kent een stad als Trier een merkbare opgang, omdat zij de residentie van de keizer is en de zetel van zijn administratie. Maar kenschetsend is dat sommige van de machtige bouwwerken van de 4e eeuw — de Porta Nigra, de Keizerthermen — al reeds niet meer afgewerkt zijn geworden! Mij wil het toeschijnen dat in de 4e eeuw de cultuur nooit meer het hoog niveau van het Haut Empire bereikt, ook al is zij onder bepaalde oogpunten buitengewoon belangwekkend (bv. de letterkunde). Zij is echter niet meer zo algemeen verspreid als in het Hoge Keizerrijk. Zij blijft beperkt tot enkele centra, vooral langsheen de grenzen van het Rijk. Deze heropleving is daarenboven artificieel te heten en gebonden aan de aanwezigheid in het Westen van de keizer en zijn belangstelling voor westerse aangelegenheden. Wanneer het keizerlijk hof en de administratie zich uit het Westen terugtrekken, stort alles in mekaar. En verder heeft men de indruk dat in het laatste kwart der 4e eeuw (dus vóór de invallen van 406) de achteruitgang van het Westen op de meeste gebieden reeds scherp merkbaar is. Ik zou het zó willen formuleren dat, na de catastroof der 3e eeuw, het Rijk nog de nodige vitaliteit heeft opgebracht om de gevolgen van de Germaanse invallen van 253-276 gedeeltelijk te boven te komen, maar dat de inspanning te groot is geweest om blijvend volgehouden te kunnen worden. Dit impliceert dat de invallen der 3e eeuw werkelijk catastrofaal zijn geweest.

Ik geloof dat zij dat inderdaad waren. Ondanks het herstel dat er op volgde, zijn het de invallen der 3e eeuw die de doodssteek aan de westelijke helft van het Rijk hebben gegeven. De invasies van de 5e eeuw hebben meer het karakter van een graduele inbezitneming van het Romeins territorium, die van de 3e eeuw dit van een lawine-achtige vernietiging. Hét zou me te ver voeren dit onderscheid hier in detail te bespreken, hoewel het zeer belangrijk is.

4) Van in de loop der 3e eeuw begint het Rijk een steeds meer uitgesproken *regionaal* karakter te vertonen. Het economisch beeld van Noord-Gallië in de eerste helft der 3e eeuw — buitengewoon schitterend — geldt bv. niet voor Italië, op dat ogenblik reeds in volledig verval. Terwijl in Noord-Gallië het villasysteem tijdens de invasies van 253-276 bijna geheel ten onder gaat, beginnen de villa's in Engeland eerst dan waarchtig te bloeien, enz. In de handboeken wordt met dit regionaal uitzicht van de Romeinse geschiedenis sinds de tijd der Severi geen rekening gehouden. In mijn ogen is het van kapitaal belang. Het toont aan hoe de verschillende *natuurlijke* streken van het Rijk, onder de drang der omstandigheden, reeds goed op gang waren een centrifugale, los-van-Rome-achtige ontwikkeling door te maken vóór de tijd van de grote barbaarse invasies en zich tot eigen entiteiten bezig waren te ontwikkelen. De krampachtige centraliserende politiek van Diocletiaan (bv. op het gebied van de eenmaking van het recht, van de verspreiding van het Latijn, van de christenvervolging) en opvolgers is een laatste wanhopige en vergeefse poging om deze desintegrerende tendenzen, veroorzaakt door de steeds groter wordende betekenis van de periferische delen van het Rijk in het geheel van het Romeins staatslichaam, tegen te gaan. Van de 3e eeuw af is het bijna niet meer mogelijk de lotgevallen van het Rijk nog in hun totaliteit te overzien. Zij beginnen dan een bijna lokale, regionale kleur te krijgen.

En nu terug tot onze vraag: continuïteit of discontinuïteit? Het valt moeilijk met een ja of neen op deze vraag te antwoorden. Het probleem is complex en voor velerlei nuances vatbaar. Ik zal proberen deze nuances te doen aanvoelen, om tot het besluit te komen dat het, alles bij mekaar genomen, meer verantwoord is van een cesuur dan van een continuïteit te gewagen.

Wat moet worden gerealiseerd is de draagwijdte, het volume, de omvang van de ramp die zich in de 5de eeuw heeft voorgedaan. Het was aan deze ramp dat Paul Valéry dacht toen hij schreef: „Les civilisations sont périssables”, alsook U. von Wilamowitz-Moellendorff toen hij zegde dat men er niet over discussiëren moest of de beschaving kan ondergaan, vermits zij al eenmaal wàs ondergegaan.

Een antwoord op de gestelde vraag is in hoge mate afhankelijk van enkele *methodologische* overwegingen die men zich terzake niet genoegzaam heeft gemaakt, althans naar mij wil voorkomen.

Vooreerst komt het er op aan een vergelijking te trekken tussen de cultuurgetuigenissen vóór en na de periode van de vestiging der Germaanse rijken op het puin van het westelijk deel van het *Imperium Romanum*,

d.i. *grosso modo* vóór en na 400-450, en dit zowel *kwantitatief* als *kwali-tatief*. Hiermede is dan gezegd dat het hier behandelde vraagstuk een sterk uitgesproken archeologisch uitzicht vertoont. M.i. heeft men zich al te zeer tot de literaire teksten beperkt. De vraag of de Germaanse invasies der vijfde eeuw al dan niet een cesuur op economisch gebied tot gevolg hebben gehad, moet in de eerste plaats door de archeologie, d.i. de materiële overblijfselen die zich in de musea bevinden, worden opgelost.

Vervolgens doet men er goed aan, voor een beoordeling van het behandelde vraagstuk, gedurig de parallel te trekken met de oostelijke helft van het vroegere Romeinse *Imperium*, d.i. het Byzantijnse Rijk, waar de continuïteit — althans formeel gezien — zeker is. Uit die tegenstelling kan men gemakkelijker opmaken tot welk dieptepunt de cultuur — onder al haar aspecten — in het Westen gevallen is na de vijfde eeuw.

En ten slotte: men moet het probleem in zijn *totaliteit* zien, nl. ook in zijn culturele aspecten. H. Pirenne heeft het gedurig over de economische en institutionele uitzichten van het vraagstuk. De kwestie van de continuïteit of de breuk tussen Oudheid en Vroege Middeleeuwen is echter veel meer dan dat: het is ook een cultureel probleem.

Voor een beoordeling van de gevolgen der ineenstorting van het Romeins gezag en de desintegratie van het *Imperium* in de vijfde eeuw is het dus geboden verschillende gebieden te onderscheiden: ik zal dan ook deze gevolgen onderzoeken op staatkundig, materieel en geestelijk gebied.

1) *Op staatkundig gebied*

Hier is de toestand duidelijk. Niemand zal betwisten dat het machtige Romeinse Rijk uiteen is gevallen in de loop van de 5e eeuw, dat het werd vervangen door een groot aantal Germaanse staatjes en dat het nooit meer in latere tijden in zijn totaliteit werd hersteld. Er zijn wel pogingen tot herstel geweest, zoals die van Justinianus, de Byzantijnse keizer, in de 6e eeuw. Er is natuurlijk ook Karel de Grote geweest die er in slaagde een betrekkelijk groot gedeelte van de westelijke helft van het Romeinse Rijk onder één scepter te brengen. Om te beginnen zijn dat maar voorbijgaande fenomenen geweest en, ten tweede, is dit momenteel herstel van de westelijke helft van het vroeger Romeins Rijk toch altijd maar fragmentair gebleven.

Natuurlijk is er ook de verzuchting, de droom van een gerestaureerd *Imperium*. De „*Renovatio Imperii Romani*” is een leitmotiv dat terugkomt in de geschiedenis, vooral vanaf de tijd van Karel de Grote, maar meer dan een droom is het toch niet. Wij spreken niet over dromen, over theorieën, maar over werkelijkheden, over feitelijke toestanden. Aan de *staatkundige desintegratie* van het Romeinse Rijk valt dus niet te twijfelen.

Hiermede gaat gepaard de *desintegratie van de taal*. Dit is een heel groot probleem, dat ik maar vluchtig kan behandelen. Natuurlijk is het wel waar dat het vroegere *Imperium Romanum*, taalkundig gezien, in twee grote delen uiteenvalt, het Griekse deel en het Latijnse. Het is ook waar dat in het Oosten het Grieks altijd de voornaamste taal is gebleven, maar de staatkundige taal was toch het Latijn. De administratieve taal van het Oosten tijdens

het *Imperium Romanum* was het Latijn. Van de 4e-5e eeuw af verdringt het Grieks daar het Latijn steeds meer en meer, tot dit laatste helemaal uitsterft.

In het Westen zelf maakt men na de ineenstorting der Romeinse macht de desintegratie mede van de taal, nl. het Latijn, wat ontstaan heeft gegeven aan de verschillende Romaanse dialekten. Hoe die overgang van het Latijn in de verschillende Romaanse talen zich tussen de 5e en de 8e eeuw heeft voltrokken, is een heel moeilijk vraagstuk. Wij zijn dan immers in de „duistere eeuwen”, en de bronnen waarover wij beschikken zijn schaars.

Het is voor de eerste keer in 842, met de eed van Straatsburg, dat men ziet dat het Latijn opgehouden heeft als volkstaal te fungeren en vervangen is geworden door het Frans. Het is ook in deze periode dat zich in onze streken de taalgrens heeft gevormd, de scheidingslijn m.a.w. tussen Germaanse en Romaanse talen, een voor de geschiedenis van Westeuropa in latere eeuwen zeer belangrijke gebeurtenis, omdat dit verschil in taal met een verschil in geestelijke *habitus* gaat gepaard, waaraan voor de verdere lotgevallen van Europa vérstrekkende gevolgen vastzaten. Ik zou bijna zeggen dat hier een van de voornaamste aspecten voorligt van de desintegratie van de Romeinse wereld. Niet dat in het Westen het gewone volk tijdens de periode van de Romeinse overheersing niet zou zijn voortgegaan, naast het Latijn, ook zijn eigen taal te spreken. Zo lijkt het bv. weinig twijfelachtig dat in de vroegere Keltische gebieden van Westeuropa het gewone volk tot aan het einde van het Romeins bewind voort is blijven gaan een of ander Keltisch dialect als dagelijkse omgangstaal te gebruiken. Daar gaat het echter niet om. De staatkundige taal van het Westen was het Latijn en dat was natuurlijk een groot ferment van eenheid op alle gebied, en vooral op geestelijk gebied, in het Westen, gedurende de periode van het *Imperium Romanum*.

Men heeft geargumenteed — Fustel de Coulanges byb. en andere geleerden — dat de politieke instellingen, de administratie, het muntwezen, de rechtspraak der Romeinen werden overgenomen door de Germaanse vorstjes, en dat op die manier van een continuïteit kan worden gesproken. Het betreft hier dus een continuïteit op het gebied van de *instellingen*, en tot op zekere hoogte gaat die voorstelling op. Er zijn inderdaad Romeinse elementen die overgenomen werden door de Frankische en de andere koningen. Men moet echter ook rekening houden met de aanwezigheid van vele Germaanse bestanddelen in het politiek en rechtskundig leven van de barbaarse staatjes. Ik weet dat dit een zeer ingewikkeld en delikaat probleem is, waarmede vaak ook andere dan wetenschappelijke overwegingen zijn gemoeid. In laatste instantie gaat het er om te weten of de maatschappelijke, juridische en politieke instellingen van de middeleeuwse staten op Romeinse of Germaanse overleveringen terug te voeren zijn.

Op dit gebied heb ik nooit persoonlijk gewerkt en het kan dan ook vermetel lijken dat ik het onderwerp hier durf aan te raken. Ik doe het echter slechts aan de hand van wat daaromtrent zeer onlangs werd uiteengezet door professor F.L. Ganshof, wiens gezag terzake door niemand wordt betwist, met name in een uitvoerige en zeer critische bespreking van een

recent boek van een Engels geleerde, J.M. Wallace-Hadrill. Deze recensie is verschenen in het tijdschrift *Helinium*, 5, 1965, blz. 53 vlg.

Wat men uit deze studie kan opmaken is dat de verhouding van Romeinse en Germaanse elementen in de wetgeving der barbaarse rijkjes zich niet altijd op dezelfde wijze stelt: zij verschilt van koningdom tot koningdom. Met betrekking tot het Frankisch rijk, dat ons in de eerste plaats interesseert, schrijft de Gentse meester het volgende: „Et cependant M. Wallace-Hadrill accentue avec excès l'ampleur de l'élément romain dans cette société nouvelle. Que la Loi Salique soit inconcevable sans un arrière-plan romain et que l'organisation judiciaire ait en bonne partie été d'origine romaine nous paraît insoutenable. La Lex Salica contient quelques articles fortement influencés directement et plus souvent indirectement par le droit romain du Bas-Empire, mais dans l'ensemble elle est étrangère à celui-ci: la même chose peut être dite de l'organisation judiciaire, en formulant moins de réserves encore. C'est dans d'autres domaines du complexe d'institutions que le facteur romain a été d'importance et de portée capitales”.

Men kan dus gerust voorhouden dat een bepaalde school in het verleden veel te sterk de nadruk heeft gelegd op het voortleven van Romeinse elementen in de instellingen der Germaanse koninkrijken van de Vroege Middeleeuwen.

Men moet inderdaad ook rekening houden met de aanwezigheid van vele Germaanse bestanddelen in het politiek, administratief, rechtskundig leven van deze barbaarse staatjes. Clovis is er in geslaagd een eenheidsrijk te stichten van de Rijn tot aan de Pyreneeën. Hij beschouwde zich als de vertegenwoordiger en voortzetter van het Romeins gezag. Dit eenheidsrijk heeft evenwel niet standgehouden. Onmiddellijk na zijn dood, in 511, werd het, naar *Frankisch erfrecht*, onder zijn zonen verdeeld, later opnieuw verenigd onder Clotarius I, in 561 opnieuw verdeeld, enz. Men ziet hoe sterk Germaanse opvattingen en tradities hier blijven meespreken. Wat men vooral uit het oog heeft verloren, is het feit dat in deze barbaarse staatjes het centraal gezag totaal is ten onder gegaan. Dit blijkt bv. uit het feit dat het slaan van de munt door allerlei personen geësurpeerd is geworden, zonder dat de vorstjes er iets tegen vermochten. Aan particulieren, zowel geestelijken als leken, stonden zij allerhande immuniteiten toe op gebied van belastingen, rechtspraak, enz. Zodat een Frans auteur schrijven kon: „Jamais dans notre histoire la notion d'Etat n'a connu une éclipse aussi totale” (Latouche, zie *infra*). Wat de Romeinen aan Europa hadden gegeven was de voorstelling van de ideële en centralistisch georganiseerde staat, alsook de imperiale idee, d.i. de gedachte van onder één gezag levende en geordende volksgemeenschappen. De ineenstorting van het Rijk betekent op dit gebied een *de facto* breuk in de Europese geschiedenis waar men niet licht over heen stappen kan.

2) Op materieel gebied

Hier is het vooral dat van een continuïteit wordt gesproken. Voor H. Pirenne is er geen cesuur op gebied van handel en economie tot aan de verovering van het Middellandse-Zeebekken door de Arabieren in de 7e

eeuw. Tot op dat ogenblik is de mediterrane wereld één en ongebroken. Er zijn drukke *handelsbetrekkingen* tussen het oostelijk en het westelijk bekken der Middellandse Zee. Gregorius van Tours en andere auteurs der 6e eeuw spreken van *mercatores*, *negotiatores* die wijn, papyrus, specerijen enz. verhandelen.

Het spreekt vanzelf dat niet alle handelsverrichtingen zijn stilgevallen in de 5e eeuw. Er waren zeker Syrische en andere oosterse kooplieden in Westeuropa in de Merovingische periode, maar men kan niet anders dan hun belang relatief heten: R. Latouche (*Les origines de l'économie occidentale*, 1956) zal wel juist zien wanneer hij ze vergelijkt met de Noordafrikaanse leurders die langs onze straten of marktpleinen hun waar aan de man brengen.

Wat men vooral uit het oog heeft verloren, is het feit dat door de verwoestende invallen van de tweede helft der derde eeuw de „westerse” handel klaarblijkelijk totaal ten onder is gegaan. Het wordt met de dag duidelijker dat in het Hoge Keizerrijk, tot rond 250 n.Chr., de westerse handelaars ongewoon bedrijvig zijn geweest in gans de westelijke helft van het *Imperium*. Wij bezitten daaromtrent sprekende getuigenissen. Sinds de vierde eeuw kennen wij geen westerse handelaars meer. Overal zien wij de Oosterlingen opduiken. „C'est la détérioration de l'activité commerciale à la suite des grandes invasions qui a jeté sur la Gaule et sur l'Italie des Orientaux industriels venus avec l'espoir de réaliser des bénéfices substantiels en apportant leur pacotille. La venue de ces mercantis nombreux n'est pas le signe d'une économie saine”, schrijft R. Latouche. Dat is ook het standpunt van N.H. Baynes². Op handelsgebied is het Westen nu zuiver „passief” geworden.

Men moet verder oog hebben voor de „relatieve” betekenis van deze *negotiatores*. Men ziet niet dat de handel georganiseerd was. Welk was het volume van deze handelstransacties? In welke kwantitatieve verhouding staat deze handel tot die van het Haut Empire bv.? Om op die vraag te antwoorden moet men bij de archeologie te rade gaan, d.i. in onze musea. Men heeft in Westeuropa heel veel begraafplaatsen uit de Merovingische tijd teruggevonden. Het lijkt mij niet uitgesloten dat men na de volksverhuizingen der 5e eeuw mag rekenen met een aangroei van de bevolking in het Westen, veroorzaakt door de aankomst van Germaanse indringers. De algemene indruk die de bijgaven laten is er een van grote armoede in vergelijking met het Romeinse Rijk. Het zijn niet de *fibulae*, halssnoeren, kammen, oorringen of andere sieraden die men in enkele rijke vrouwen-graven vindt, of de wapens of riemgespen in de mannelijke graven, die aan die indruk iets kunnen veranderen. Men heeft het belang van deze op zichzelf inderdaad fascinerende archeologische overblijfselen vaak op kunstmatige wijze opgeblazen. Ik denk bv. aan de onlangs onder de Dom van Keulen ontdekte graven van een vrouw en een knaap, van rond 535 daterend, de rijkste die men uit die periode in de Rijnstreek kent³. Belang-

(2) *Byzantine Essays and other Studies*, blz. 307 vlg.

(3) Zie de uitvoerige beschrijving met mooie afbeeldingen, door O. Doppelfeld, in het tijdschrift *Germania*, 38, 1960, Heft 1/2.

wekkend daarbij zijn de sieraden die tot de kleinkunst behoren. De gouden munten, die als sierstukken dienst deden, zijn van laat-Romeinse of Byzantijnse keizers. Men heeft de vrouw zelfs een bronzen kom en een emmer in het graf meegegeven. Men vergelijkte dat met de bijgaven uit het graf van de Keltische prinses uit Vix, uit de vijfde eeuw v. Chr.! Slechts door vergelijking met vroegere toestanden kan men zich een voorstelling vormen van het bescheiden peil, het lage niveau van de cultuur in de vijfde en volgende eeuwen. Op deze wijze alleen kan men zich rekenschap geven van de „primitivisering” van de maatschappij in die tijd.

Men heeft gezegd dat wat die periode karakteriseert is een terugkeer naar de „Naturalwirtschaft”, d.i. een economie gebaseerd op de *landbouw*, waarin de *industrie* van weinig of geen tel is, waarin het domein alles wat het nodig heeft zelf voortbrengt en dus „Fernhandel” zo goed als onbestaande is.

Tegen die voorstelling wordt in de laatste jaren nogal sterk gereageerd, en ik citeer in dit verband *exempli gratia* een onlangs verschenen studie van J. Werner ⁴.

In dit geleerd betoog breekt de Duitse vorser een lans voor de theorie van de „continuïteit”. Hij heeft het over een soort keramiek, afkomstig uit het stadje Mayen, die nog vervaardigd wordt en geëxporteerd, over de vervaardiging van glas in Noord-Gallië in de 6e-7e eeuw, over wijnhandel (hij spreekt zelfs over „groothandelaars”). Hij toont zelfs aan dat uit Egypte „Koptische” voorwerpen uit brons tot in onze streken werden geïmporteerd.

Dat is alles juist. Alleen moet men zich weer eens niet begoochelen over de „relatieve” betekenis van deze dingen. Niemand beweert dat alle industrie, alle handel afwezig is. Alleen stelt zich weerom de vraag van het volume, de *kwantiteit*, de omvang, enerzijds, en de *kwaliteit* van die waar anderzijds. Daarover kunnen de vitrines van onze musea bescheid geven. Het weinige dat zij nog te bieden hebben aan industriële producten uit de na-Romeinse periode is pover, stuntelig, en verzinkt kwalitatief en kwantitatief in het niet in vergelijking met hetgeen ons uit de Romeinse tijd is overgebleven. Tussen het cultureel niveau van de 5e-7e eeuw en die van de 2e eeuw gaapt dezelfde afgrond als tussen een barbaarse biconische pot van de 6e-7e eeuw en een verfijnde terra-sigillataschotel uit de tijd van Trajan. Duidelijk vooral is de achteruitgang van de *techniek*. Waar men ook kijkt, overal komt men tot eenzelfde vaststelling: een scherpe daling van het cultureel niveau, een afglijding naar een primitieve vormgeving van het leven.

Eenzelfde overweging geldt voor het glas. Onze musea bevatten nog betrekkelijk veel overblijfselen van glasindustrie uit de Merovingische tijd. Maar het volstaat weer eens deze triestige producten te plaatsen tegenover de ongelooflijk schitterende en technisch verbazingwekkende glazen schotels, kommen, bekens van de Romeinse periode — men denke bv. aan de diatreetglazen van de 3e en 4e eeuw uit Keulen en omgeving — om het

(4) In *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*, deel VIII, *Moneta e Scambi nell'alto Medioevo*, Spoleto 1961, blz. 557-618.

verschil in cultureel niveau tussen deze twee perioden als het ware plastisch aan te voelen.

J. Werner zelf trouwens geeft in zijn studie de beste argumenten voor de juistheid van onze zienswijze. Handelend over de bronzen voorwerpen die nog in de 5e-7e eeuw werden gefabriceerd, zegt hij dat dit alleen mogelijk was in die gebieden die „dank der Ausbeutung römischer Ruinen das nötige Altmaterial für die wandernden Blechner und ihre bäuerlichen Auftraggeber lieferten” (blz. 598). De Romeinse wegen, schrijft hij ergens anders, „behielten ihre Bedeutung als Verkehrsadern bei” (blz. 563).

Ik geloof dat wij hiermede bij de kern van de zaak zijn. De Romeinse cultuur is niet ineens ten onder gegaan. Men teert nog een tijd voort op de rijkdommen en de verworvenheden van de Romeinse tijd, *maar er wordt niets nieuws meer voortgebracht*. Men gaat voort de bestaande Romeinse wegen te gebruiken, zolang als het kan, en het is zeer de vraag of deze nog worden onderhouden. Karel de Grote heeft een paleis laten optrekken te Aken en er een prachtige kerk laten bouwen die men er nog bewonderen kan. Met wat? Met de materialen die hij heeft laten weghalen uit Ravenna, dank zij een speciale toelating van de Paus. De eerste stenen gebouwen te Brugge werden gemaakt met materiaal afkomstig uit de laat-Romeinse versterking van Oudenburg. Het is duidelijk dat sinds de Vroege Middeleeuwen de Romeinse wereld steen voor steen is afgebroken geworden en dat gedurende een paar eeuwen minstens, in onze streken althans, hiervoor niets in de plaats is gekomen. Ik zal slechts de theorie van de continuïteit tussen Laat-Keizerrijk en Hoge Middeleeuwen kunnen aanvaarden, wanneer men mij de villa's zal kunnen aanwijzen die tijdens de 5e-7e eeuw ontstonden, of, eenvoudiger nog, na de 4e eeuw in gebruik bleven, de mozaïeken die ze sierden, de nieuwe wegen die werden aangelegd of de oude die werden gerepareerd, de nieuwe gebouwen die werden opgetrokken (niet de povere christelijke kerkjes, waarvan de bouw overal in de 4e-5e eeuw moet zijn begonnen, althans in het Zuiden van Gallië), de sarcophagen, standbeelden of bas-reliëfs die werden gebeiteld enz. Ik vrees echter dat wij lang zullen moeten wachten. Maar hoe wil men dan van een continuïteit spreken, als al deze uitdrukkingvormen van een vroegere cultuur ten onder zijn gegaan? En wat is het nieuwe dat in de plaats ervan zou zijn gekomen?

Dit zijn de overwegingen die ik mij maakte toen ik mij onlangs te Bath bevond, in Engeland, een beroemd kuuroord in de Romeinse tijd (*Aquae Sulis*), met prachtige en indrukwekkende overblijfselen tot rond het eind der 4e eeuw. Wat er na 400 gebeurde vond ik goed geresumeerd in volgende nota: „When the Emperor Honorius in A.D. 410 told the local administration in Britain to look after its own defense, it did not mean that the Roman period, as if by magic, suddenly ceased to exist. But the economy collapsed, the last mint in the Western empire closed in 403 and the potteries shut. The result is that we have nothing with which to date structures, but it is most probable that life continued much as before until a squalter existence was necessary through inability to repair the crumbling roofs and walls. Inhabitation may have continued into the 6th cent., but it is very doubtful whether the Saxons found it necessary to sack the place

in A.D. 577 (datum waarop zij Bath bereikten). Bath may have remained uninhabited until the beginning of the 9th cent.". Men heeft in verschillende Engelse villa's uit de Romeinse tijd zeer precies kunnen nagaan hoe deze in de loop van de 5e eeuw en later gradueel in puin zijn gevallen. Waar is dan de continuïteit? Men moet deze aangelegenheid zien in een groot samenvattend kader en niet uitgaand van een of andere beperkte constatacie.

Wat hier voor Engeland wordt gezegd, geldt ook voor België. Wij bezitten een voortreffelijk boek van H. Roosens, *De Merovingische begraafplaatsen in België*, 1949. Men kent circa 450 begraafplaatsen uit de 6e-7e eeuw (een vijftigtal in het Vlaamse land, circa 400 in Wallonië). Dit wijst op een tamelijk dichte bevolking. Vaak liggen de begraafplaatsen daar, waar voorheen het merendeel der Romeinse villa's was gevestigd. In die zin zou men geneigd kunnen zijn van een zekere „continuïteit" te spreken. Maar men kan geen enkel geval citeren van een Romeinse villa die verder in de Frankische tijd bewoond zou zijn geweest. In de loop der 4e eeuw is de laatste Romeinse villa in puin gevallen en het is slechts twee eeuwen later dat de eerste Merovingische begraafplaatsen werden aangelegd. Hoe kan men dan van een continuïteit spreken? Dat deze begraafplaatsen in de nabijheid van vroegere Romeinse uitbatingen liggen, moet waarschijnlijk worden verklaard door de goede bodemgesteldheid, de aanwezigheid van water, enz., d.i. uit natuurlijke oorzaken, niet uit een culturele Romeinse traditie die in latere eeuwen zou hebben nagewerkt, zoals wordt gesuggereerd (blz. 134, 137). Wat er bij mij vooral niet in kan, is dat gezegd wordt dat de Romeinse villa's en de Merovingische begraafplaatsen „eenzelfde cultuurbeeld" zouden vertonen. Dat lijkt mij onaanvaardbaar. Men zou bv. gaarne willen weten hoe deze mensen uit de 6e-7e eeuw woonden. Zeker niet in villa's, zoals in de Romeinse tijd, veeleer in lemen hutten, waarvan geen sporen zijn overgebleven. Immer komen wij weer tot eenzelfde constatacie: die van een voortschrijdende primitivisering van het bestaan.

3) *Op geestelijk gebied*

Ook op dit gebied wordt tegenwoordig nogal veel van een „continuïteit" gesproken. Zo bv. door P. Riché, in zijn onlangs verschenen boek *Education et culture dans l'occident barbare, VIe-VIIIe siècles*, Paris 1962. Zijn thesis is dat er geen „trou noir" bestaat tussen de Karolingische en de antieke cultuur.

Stel daartegenover de uitspraak van Paul Valéry in zijn *Regards sur le monde actuel*. Hij schrijft: „La vie de l'esprit est, dans tout l'Occident, affreusement pauvre entre le Ve et le XIe siècle".

Wie heeft gelijk?

Wij onderscheiden verschillende uitzichten van het cultureel leven na de vierde eeuw.

a) *De literatuur*

Het lijkt geen twijfel dat op literair gebied de vierde eeuw een grote tijd is geweest, zowel wat de heidense als wat de christelijke literatuur be-

treft. En anderzijds staat vast dat tussen de 5e eeuw en de Karolingische renaissance de oogst eerder mager is: in Italië heeft men Boethius, Cassiodorus, Gregorius de Grote, in Gallië Venantius Fortunatus en Gregorius van Tours. Vooral Engeland wordt belangwekkend in deze periode met Beda Venerabilis. In Spanje is er Isidorus van Sevilla.

Men moet weer eens de vraag stellen naar de betekenis en de intrinsieke waarde van deze auteurs. Vanzelfsprekend vormen zij een schakel tussen de antieke cultuur en later. Maar welke is hun „vormende” waarde? Men kan hier weer elk voor zich een andere betekenis aan bepaalde woorden hechten. In een bespreking van het boek van P. Riché lees ik: „En revanche, il arrive à M. Riché de qualifier „culture chrétienne” certaines formes ou certains niveaux que d'autres nommeraient inculture”. Kan men het barbaars Latijn van Gregorius van Tours als een uiting van cultuur beschouwen? Niet alleen dat er nog geschreven wordt is van belang, maar ook *wat* en *hoe*. Wat is er voor nieuws in de gewrochten van deze tijd? Mij lijkt het toe dat men in de eerste plaats zeer vlijtig en op kunstzinnige wijze de geschriften der Antieken copieert. Maar een persoonlijke bijdrage tot de geschiedenis van de menselijke geest zoekt men tevergeefs. Het kritisch en vorsend denken staat stil. Is dit een subjectief en misschien onrechtvaardig oordeel? Of heb ik geen juist inzicht in de ware betekenis van deze tijd?

Het is mogelijk. Maar toch kan ik mij moeilijk van de indruk ontdoen dat Paul Valéry deze dingen toch wel juist heeft beoordeeld.

Er is echter meer. Wat er in deze „dark ages” nog overblijft aan geestelijke activiteit speelt zich af hetzij in de woonsten der land-aristocratie, hetzij in de kloosters. Zij bereikt niet de bredere lagen der bevolking. „Les travaux de Boèce”, leest men bij P. Riché, „n'intéressent plus personne en dehors de quelques intimes” (blz. 84). Zij interesseert alleen een sociale elite of de kloosterstand. Daardoor boet zij veel van haar betekenis in.

b) De epigrafie

In mijn ogen zijn de inscripties een van de meest markante uitingen van de antieke cultuur. Tot op het eind van de 4e eeuw kennen wij ze met duizendtallen. Zij bewijzen dat ook de gewone man er aan hield op deze wijze getuigenis af te leggen van zijn persoonlijkheid, van zijn betekenis als mens, van zijn waardigheid. Zij wijzen ook op een bepaalde graad van cultuur en op een bepaald niveau van materiële welstand.

Na 400 verdwijnen de inscripties niet helemaal, maar zij verminderen ontzaglijk in aantal. Daarbij vindt men nog slechts opschriften (vooral dan in metrische vorm) die stammen van rijken of vooraanstaanden, zowel leken als kerkvorsten. Ook de epigrafie is tot een sociale elite beperkt. Het gewone volk heeft er geen deel meer aan.

c) De kunst

Vooral op kunstgebied doet zich in de periode van de Germaanse volksverhuizingen een merkwaardige ommekeer voor, die bewijst dat een bepaalde periode van de menselijke geest wordt afgesloten: wij maken de overgang mede van de klassiek-mediterrane kunst naar die der steppenvolkeren, die is overgegaan op de Germaanse volkeren.

Als voornaamste kenmerken van de Grieks-Romeinse of „mediterrane” kunst zou men kunnen citeren: 1. zij kent grote beelden, in steen of marmer; 2. zij is naturalistisch en veristisch, d.i. bootst de werkelijkheid na; 3. haar voornaamste object is de mens: zij is anthropocentrisch.

De voornaamste kenmerken van de kunst der Aziatische steppenvolkeren daarentegen zijn: 1. zij is kleinkunst en vooral sierkunst (geen standbeelden, maar versieringen van wapens en voorwerpen van dagelijks gebruik); 2. zij is niet naturalistisch, maar vervormt de natuurlijke verhoudingen; 3. de mens komt er bijna niet op voor; zij is afgestemd op het dier (men spreekt daarom van „dierstijl” of „art animalier”).

Deze op het dier gecentreerde kunst is vooral tot bloei gekomen in het rijk der Scythen en Sarmaten, in Zuid-Rusland, waar zij bijzonder levendig is vanaf de 7e eeuw v. Chr. Over de oorsprong van die kunst wordt veel gediscussieerd. Dit probleem laten wij hier rusten. Voor ons komt het er op aan te onderstrepen dat deze „dierstijl” sinds de tweede eeuw van onze tijdrekening werd overgenomen door de Goten in Zuid-Rusland, en door dezen op de Germanen van het Westen overgedragen in de tijd van de volksverhuizingen. Dit tenminste is de algemeen aanvaarde theorie. Zij wordt echter in twijfel getrokken, m.i. ten onrechte, door sommige geleerden die de Germaanse kunst terugvoeren op de Romeins-provinciale kunst van de 3e en 4e eeuw. Deze thesis vindt men bv. bij W. Holmqvist in zijn *Germanic Art*, 1955.

Het lijdt echter geen twijfel dat de kunst van de Merovingische Franken, de Anglo-Saksen, de Visigoten, Langobarden, enz. essentieel dezelfde kenmerken vertoont als die van de steppenvolkeren. Wij beleven m.a.w. het einde van de Griekse, mediterrane of klassieke opvatting van de kunst. De Germaanse kunst van de tijd der „Völkerwanderung” vertoont de volgende kenmerken: 1. het is een decoratieve kunst, een sierkunst, sterk gestiliseerd en conventioneel; 2. de kunst van de na-Romeinse tijd is essentieel kleinkunst (versiering van wagentuig, riemgespen, gordels, wapens en wapenuitrusting, enz.); men kent geen beelden meer, geen sculptuur, geen bas-reliëfs, geen mozaïeken; de enkele beeldhouwwerken in steen die tot ons kwamen, zijn van een barbaarsheid die alle beschrijving tart: men hoeft ze maar naast de prachtige bas-reliëfs en sculpturen uit de 2e en 3e eeuw van Aarlen, Trier, Neumagen te plaatsen om er zich van te vergewissen dat men met een terugkeer tot het primitivisme van de vóór-Romeinse tijd heeft te doen; 3. de mens is zeer weinig afgebeeld; de voornaamste motieven zijn: het hert in gehurkte houding, dieren met achterwaarts gedraaide kop, zeer veel roofvogels met sterk geprononceerde bek en klauwen, opgekrulde of opgerolde dieren, de kamp van dieren of van dier met roofvogel, het motief van de entrelacs of ineengestremgelde lichamen van dieren; 4. zeer veel voorkomend is de emailkunst met in randjes van goud ingelegde edelstenen, almandinen of rode glasschijfjes: men spreekt ook van cloisonné-techniek; daarnaast vindt men ook de techniek van de damasquinerie; deze kunst vindt men vooral terug op de sieraden van de vrouwen: broches, oor- en vingerringen, *fibulae*, haarnaalden, halssnoeren enz. zijn er mede getooid.

Deze kunst heeft zich meester gemaakt van heel Westeuropa na de 5e

eeuw. Het is een fascinerende kunst, sterk tegengesteld aan de „mediterrane” kunstvormen. Dit onderscheid werd goed aangeduid door R. Grousset in zijn *Bilan de l'Histoire*, blz. 24: „Il existait depuis des siècles deux grandes zones de répartition des esthétiques, toutes deux orientées suivant la latitude et qui correspondaient à deux mondes presque étrangers l'un à l'autre. Dans le monde méditerranéen une zone des arts plastiques, du naturalisme, de l'anthropomorphisme. Dans les steppes et les forêts du Nord, de la Sibérie au Rhin, une zone de stylisation géométrique où l'art animalier lui-même se stylise en un enchevêtrement de décor floral ou linéaire, souvent rehaussé de pierres en couleur et d'émaux”.

Rijn en Donau vormen de scheidelingslijn van deze twee kunstopvattingen. Wanneer in de 5e eeuw deze grenzen doorbroken worden stroomt, mét de barbaren, ook de kunst van de steppenvolkeren in het gebied van de „westerse” esthetiek binnen: „Au point de vue esthétique, nos vieilles terres d'Occident se trouvent brusquement rattachées à quelque Sibérie”.

Ik wil nog verder gaan dan Grousset en zeggen dat op deze wijze de kunst van Westeuropa weer aansluit bij die welke er in zwang was vóór de komst der Romeinen, en meer bepaald bij die der Kelten.

Het duidelijkst kan men dit misschien opmaken uit de studie van de Merovingische munten. Deze laatste zoeken hun inspiratie bij (en zijn navolgingen van) de munten der laat-Romeinse en Byzantijnse keizers, zoals eeuwen voordien de Keltische munten nabootsingen waren geweest van de Macedonische *staterae*. Welnu, met de Merovingische munten gebeurt precies hetzelfde als met de Keltische vroeger het geval was. Gradueel verliest de kop zijn individuele kenmerken. „Elles (de Merovingische munten) deviennent assez vite les reflets d'un art abstrait dont il faut peut-être rechercher la lointaine origine dans le vieux fond celtique qui n'a jamais cessé d'imprégner la population gallo-romaine et que les envahisseurs ont interprété”, schrijft J. Lafaurie⁵. Wat op het origineel een mensenhoofd was, wordt nu een ordeloze doorenmengeling van cirkels, strepen en figuren, waarvan de zin niet meer te achterhalen is.

Deze merkwaardige evolutie zou ik willen karakteriseren als een *overgang van een organische compositie naar een anorganische desintegratie*. En deze formule doet het niet alleen voor de munten, zij geldt ook, zou ik zeggen, voor de meeste uitingen van het politieke, maatschappelijke, intellectuele leven. De Romeinen brachten eenheid, concentratie, de organische uitbouw van de wereld. Wat ons in Westeuropa treft sinds de vijfde eeuw is de verscheidenheid, de dispersie, het anorganisch uitzicht der dingen. Om die reden kan ik zo moeilijk geloven in de theorie van de continuïteit. Er is werkelijk zoiets als een cesuur geweest en het heeft, wil mij toeschijnen, na de ineenstorting van de antieke beschaving, enkele eeuwen geduurd vooraleer Westeuropa opnieuw een cultuurniveau heeft bereikt waarin de menselijke geest zich met genot en belangstelling vermeit.

(5) In *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*, vol. VIII, 1961, blz. 234.

Dr. J. BUNTINX

De desintegratie heeft ook haar weerslag op het geschrift. De barbaren die in onze gewesten binnenvielen, kenden geen eigen geschrift. Een zeker aantal van de Gallo-Romeinse ambtenaren, vooral degenen, die het beheer en de inning van de belastingen verzorgden, bleven ter plaatse en stelden zich in dienst van de nieuwe heersers. Het waren deze ambtenaren, die een gering aantal Franken leerden schrijven. Het geschrift, dat zij hun leerden, was het Romeins-nieuwcursief. Daaruit is dan het Merovingisch geschrift afgeleid. Onder deze Franken werd het kanselarijpersoneel gerecruiteerd.

Dit Merovingisch nu is zeer stuntelig. Het is en blijft werkelijk een onhandig en onvast kindergeschrift. De schachten en de staarten der letters steken ver boven de lijnen uit en dringen dikwijls door tot in de vorige of volgende regels. Het perkament is niet gelljnd, zodat er van mooie horizontale regels geen spraak meer is.

Hierbij dient nog gevoegd dat het gebruikte Latijn even „barbaars” is als het geschrift. De kopiisten kenden de meest elementaire regels van de spelling en de grammatica niet.

Samenvattend kan men zeggen dat tussen de mooie laat-Romeinse handschriften in *capitalis elegans* of *rustica*, in unciaal of semi-unciaal en de Merovingische handschriften een afgrond gaapt. Dat deze handschriften uiterst schaars waren ligt voor de hand. Voor wie zou men ze geschreven hebben! Er waren zeer weinig geleterden; de openbare bibliotheken waren verdwenen; eigenlijke private bibliotheken bestonden practisch nog niet.

Prof. dr. M. DIERICKX s.j.

Met de grootste aandacht, en, laat ik het onmiddellijk zeggen, met volledige instemming heb ik geluisterd naar het meesterlijk betoog van prof. Lambrechts. Als kerkhistoricus zou ik hier graag een paar beschouwingen aan toe willen voegen, die de stelling van prof. Lambrechts alleen maar versterken.

Wel is waar dat de Germanen met ontzag en eerbied op bleven zien naar dat wonderbare Romeinse rijk: vandaar, meen ik, dat zij de grenzen van de Romeinse provincies handhaafden voor de kerkelijke provincies. Zo valt de *Germania Secunda* nagenoeg samen met de kerkprovincie Keulen (waarbij later natuurlijk Overrijns gebied komt), de *Belgica Secunda* met de kerkprovincie Reims. Ook het Latijn blijft bewaard als liturgische taal, terwijl toch Rome zelf omstr. 200 van het Grieks op het Latijn had overgeschakeld; de lage stand van de Germaanse talen en hun ongeschiktheid om de christelijke mysteriën uit te drukken, zullen echter ook wel een woordje hebben meegesproken bij het handhaven van het Latijn. Zoals prof. Lambrechts reeds opmerkte, schreef Gregorius van Tours († 593/4) een erbarmelijk Latijn, dat we des te pijnlijker aanvoelen als wij het vergelijken met de taal van de uit het Venetiaanse afkomstige Venantius Fortunatus, bisschop van Poitiers († vóór 610), die het *Vexilla Regis* naar Ambrosiaans model dichtte, en het *Pange lingua gloriosi proelium certaminis*, waarin wij, door

de zware trochaeën, als het ware de vaste tred van de Romeinse soldaten vernemen.

Over de lage zedelijke toestand van de christenen en prinses in het Merovingisch rijk heeft prof. Lambrechts reeds terloops gesproken. Een paar uitspraken van synoden laten ons een blik werpen op de toestand van de priesters. De synode van Orléans bepaalde in 511 dat een geestelijke, monnik of leek, die aan waarzeggerij of vogelwichelarij deed, uit de Kerk verbannen moest worden. Die van 533 schreef voor dat een analfabeet of wie de doopritus niet kende, geen diaken of priester gewijd mocht worden: dit was dus blijkbaar vroeger wel gebeurd! De synode van Orléans van 538 legde op, dat geestelijken die, na hun wijding, trouwden, met hun vrouw geëxcommuniceerd moesten worden; welnu, steeds zijn er in de Oosterse Kerken gehuwde mannen priester gewijd, maar nooit heeft de Kerk toegestaan — tot op onze dagen — dat priesters huwen, wat hier dus blijkbaar wel was gebeurd (MGH, *Legum Sectio* III, t. I, Hannover 1892, blz. 9, 63 en 75).

Wat de verbreiding van het christelijk geloof aangaat, in het Romeinse rijk waren het de gelovigen die uitzwermden en het geloof verbreidden, zoals nog bij de Islam gebeurt. De bisschoppen bleven, na de apostolische periode, rustig op hun zetel zitten, en de monniken trokken zich uit de wereld terug om de woestijn of kloosters op te zoeken. Na de volksverhuizingen komen Ierse monniken op het vasteland, stichten kloosters en evangeliseren de Germanen; anderzijds stuurt paus Gregorius de Grote in 596 de benedictijn Augustinus met veertig medebroeders naar Engeland om de Angelen en de Saksen te bekeren. Hier ontstaat een nieuwe missiemethode, die later door Amandus, Willibrordus, Bonifatius en anderen zou worden voortgezet.

Het zou ons te ver leiden nog andere factoren op te sommen, maar uit deze drie voorbeelden mogen wij concluderen, dat de Germanen van de zesde eeuw en later met eerbied opzagen naar het Romeinse rijk en sommige vormen slaafs overnamen, dat de clerus een ongekend dieptepunt op intellectueel en zedelijk gebied doormaakte, en dat, wegens de totaal gewijzigde toestanden, een heel nieuwe evangelisatiemethode moest worden toegepast.

Dr. M. GYSSELING

Van een taalkundig standpunt uit kan het probleem van de (dis)continuïteit tussen Oudheid en Middeleeuwen als volgt gezien worden.

Zonder de Germaanse invallen zou het Latijn, zoals elke levende taal, langzaam verder geëvolueerd zijn, met regionale differentiatie. Bekend is bv. de geleidelijke palatalisatie en assibilatie van *c* vóór palatale vocaal, in de 2e-5e eeuw n.C. Het Latijn zou dezelfde weg zijn opgegaan als het Grieks of, in later tijd, het Engels en het Frans: de evolutie verloopt heel langzaam, doch aan het conservatieve spellingbeeld bv. merkt men, na verloop van eeuwen, dat zich intussen niettemin een hele klankevolutie heeft voorgedaan. Integendeel heeft, ten gevolge van de Germaanse invallen

die de vestiging van een anderstalige doch zelf niet taalvaste en cultureel niet hogerstaande aristocratie met zich brachten, het Latijn zijn rol als *Hochsprache* gedurende enkele eeuwen niet kunnen vervullen. Dit heeft, gepaard gaande met beïnvloeding door diverse Germaanse talen, geleid tot een bandeloze, chaotische en daardoor versnelde taalevolutie. Toen in Karolingische tijd het Latijn als schrijftaal opnieuw gecultiveerd werd, was de kloof tussen dit Latijn en de volkstaal veel groter geworden dan bv. die tussen het Nederlands en het (Zuid)afrikaans: het Latijn werd een dode, geschreven cultuurtaal die, na verloop van tijd, zou moeten wijken voor de tot cultuurtaal opklimmende, levende volkstaal.

Prof. Lambrechts heeft volkomen gelijk door aan de Germaanse invallen, ook in taalkundig opzicht, een veel grotere betekenis toe te kennen dan tot voor kort het geval was. In de reactie tegen het in Nazi-tijd ontstane en tegen een starre statische opvatting sterk reagerende doch zelf in extremisme vervallende boek van Petri, zijn wij op onze beurt te ver gegaan.

Hoewel, in taalkundig opzicht, de Germaanse invallen een zeer overwegende rol gespeeld hebben, mag ook de invloed van het christendom niet onderschat worden. Wat de persoonsnamen betreft, die toch bepaalde facetten van het geestesleven weerspiegelen, zien wij tweemaal achtereen een grote omschakeling. Te Trier bv. — en het gehele Romaanse Westen gedraagt zich niet anders — kan men zeer goed nagaan hoe de klassiek-Romeinse persoonsnaamgeving in de 4e eeuw moet wijken voor een christelijke met sterk Griekse inslag. Deze nieuwe persoonsnamenmode moet in Merovingische tijd in het Romaanse Westen zelf — geheel of grotendeels, al naar gelang het gewest — het veld ruimen voor een Germaanse persoonsnamenmode.

Wat de plaatsnamen betreft, deze onthullen grote regionale verschillen in de bewoningscontinuïteit. Grosso modo Westfalen en Hessen, de Nederlanden en het Rijnland (zonder de Pfalz), Frankrijk, Spanje en Italië vertonen, naast ingrijpende vernieuwingen, toch een sterke continuïteit sedert de laat-prehistorische periode. Het voortbestaan van een massaal aantal nederzettingenamen vanaf laat-prehistorische tijd suggereert dat er, alle invasies ten spijt, tot op zekere hoogte toch een continue bevolking is geweest, die in vele gevallen wel haar oude nederzettingen kan verlaten hebben doch in de buurt van deze nederzettingen is blijven voortleven. In bepaalde streken, bv. het Moezeldal, is de continuïteit opvallend sterk. Een geheel ander beeld vertoont Jutland en Sleeswijk-Holstein, Oost-Duitsland, Zuid-Duitsland ten zuiden van de Main (met inbegrip van de Pfalz) en Engeland. Weliswaar hebben ook hier een aantal belangrijke nederzettingen en de meeste rivieren hun oude naam bewaard, doch het patroon van de nederzettingenamen is er haast uitsluitend Merovingisch-Karolingisch. In laatgenoemde gewesten suggereert de toponimie een haast totale bewoningsbreuk. In Engeland geconstateerde toestanden zijn dus niet zonder meer ook op Frankrijk, Italië of Spanje toepasselijk.

Een kleine opmerking: het woord *villa* betekent in de tijd van Gregorius van Tours nog altijd „grote boerderij”. Alleen waren toen de gebouwen in hout in plaats van steen. Dat dergelijke (houten) villa's talrijk waren, bewijst het overvloedig voorkomen van *villae* in Franse plaatsnamen uit de 7e-9e eeuw.

Drs. L. MILIS

Een eerste bedenking die oprijst bij het aanhoren van de grote rijkdom aan argumenten aangehaald in de voordracht, is of er reeds genoeg gebruik gemaakt werd van de werkmethode, waarbij alle verschijnselen in kaart worden gebracht. In dit onderzoek kunnen alle soorten bronnen worden gebruikt (institutionele, commerciële, agrarische, juridische, artistieke, enz.). Vele verschijnselen die voorheen slechts los gezien en los bestudeerd werden, zullen op deze manier gegroepeerd worden. Door de uitbeelding op kaart zal het mogelijk worden én chronologisch én ruimtelijk de evolutie tussen de 4e en de 8e eeuw te vatten en te verklaren.

Een tweede bedenking. Men mag niet de indruk hebben dat men van een hyperontwikkelde beschaving terugviel op een totaal onderontwikkeld barbarisme. In de uithoeken van het Rijk was het Romeinse beschavingspeil slechts een laag vernis, waarvan enkel een klein aantal genoot, terwijl bij de overgrote massa oudere levensvormen en mentaliteit heersten, wat verklaart waarom de uitingen van Romeinse cultuur zo snel verdwenen.

De Germanen hebben eerst geen uniforme beschaving kunnen opbouwen. Men dient te wachten tot de Karolingische renaissance om de Franken een eenheidscultuur, diep geïnspireerd door het Romeinse voorbeeld en doordrongen van een christelijke geest, te zien opbouwen.

Daarenboven mag men niet met een zelfde waardemeter de Romeinse stedelijke cultuur vergelijken met de fundamenteel agrarische van de Germanen. De noden waren verschillend (bv. bouw van monumentale gebouwen), de mogelijkheden waren verschillend (ontbreken van zee belemmert de kontakten in Germanië; klimaat en onvruchtbaarheid werken een weinig sedentair bestaan in de hand).

De kunstvoorwerpen van de Germanen zijn dan ook van tweeërlei kwaliteit: veel van wat geïnspireerd werd op de Romeinen was stuntelig (cf. muntnabootsingen), maar wat ze zelf met hun aangeboren uitingsvormen creëerden, nl. decoratieve kleinkunst, bracht hen op een peil dat tot in de volle Middeleeuwen in zwang en in aanzien bleef (bv. email van Limoges), en zelfs tot op onze dag niet geringe nabootsing vindt. De prachtigste uiting hiervan is de boekillustratie, die onder Ierse invloed, een bijzonder hoog peil bereikt, niet door de Romeins-realistische uitbeelding van personen, maar door een buiten-menselijke, irreele en fantasierijke versiering.

Dr. W. PREVENIER

De vraag zou kunnen gesteld of het vervangen van realistische monumentale (Romeinse) kunst door (Merovingische) kleinkunst die de realiteit vervormt, ook niet in zekere mate dient gezien als een verschuiving inzake kunstopvatting (dergelijke zeer uiteenlopende strekkingen komen in de 20e eeuw, zelfs gelijktijdig, toch ook voor). Ongetwijfeld schuilt in het verlaten van het realisme en het monumentale een grote dosis onmacht, zoals bleek uit een aantal getoonde voorwerpen. Is de Merovingische voorkeur voor kleinkunst overigens geen erfenis van de kunst der Nomaden, die uiter-

aard door hun sociale constellatie gedwongen waren zich tot niet-monumentale voorwerpen te beperken? Aan de stelling der discontinuïteit doet dit geen afbreuk. Integendeel. Het zo volstrekt en bruusk verlaten van een kunstopvatting voor een andere en het plots verdwijnen van de bestaande hoge graad van technische perfectie bij het vervaardigen van bv. glaswerk (vervangen weliswaar door andere technieken, die echter geen verband houden met de Romeinse), zijn duidelijke symptomen van een totaal hiaat in de overlevering van de bestaande tradities op materieel (d.i. vakkundig) en mentaal vlak.

Geassoc. doc. dr. G. SANDERS

Dit was een betoog dat onthutsend werkt bij wie, als vroegmedievist, „mijn kind mooi kind” poogt te zeggen: hier is met kracht en kernachtigheid duidelijk gemaakt dat de Romeinse beschaving steil afbreekt naar een laagland dat, volgens de waardering van de Althistoriker, in het ten nutte maken zelf der zwerfstenen door de tijdstroom afgevoerd uit het naast-hogere gebied, daarmee veeleer een wezenlijke discontinuïteit demonstreert dan een organische verbondenheid uitbaat.

Volgens de waardering van de Althistoriker, wou ik onderstrepen: hij heeft inderdaad zijn welgerechtigd standpunt, hij heeft door bedachtzame vertrouwdheid met de antieke wereld criteria gewonnen waarmee, terecht, naar de dichtheidsgraad van geest en cultuur wordt gepeild in de beschavingsproducten van een andere periode, wezen ze nu voortzetting, namaaksel of originele schepping. De vraag is echter of hier niet een restant kan blijven dat niet onmiddellijk meetbaar is, pas meetbaar wordt vanuit een ander standpunt en met inachtneming van een nog breder stuk westerse geschiedenis. M.a.w. is de leemte tussen Oudheid en Middeleeuwen een leegte, of overlappen het versnelde afsterven van de klassieke beschaving en de vleugellamme doorgroei van de christelijke geesteswereld elkander vruchtbaar?

Het westerse christendom was niet alleen in de antieke wereld hooggewassen, het had zich na de kerkvrijheid veelszins en gevaarlijk innig gehecht aan de structuren van het Romeinse rijk zelf, zodat het in de vijfde eeuw wel lijken kon of het zich als een zuiderse wijnstok aan een molmige olm klampte. Maar de westerse Kerk brak niet innerlijk ineen samen met haar uiterlijke stut van staatsbestel en rijksbeschaving. Wat brak was het lichaam, niet de ziel, al mag het zijn dat de ziel nog eeuwenlang hunkerde naar haar lichaam en dat men toentertijd met meer deernis kan hebben gerouwd om het gebroken lichaam dan zich vol hoop verheugd om de ongebroken ziel: tenslotte brengt niet elk jaar een *De Civitate Dei* op.

„Les trésors se trouvent aux points de rupture”, herinner ik mij uit een vertaling van Ernst Jüngers *Heliopolis*: was men zich echter toen bewust van wat er aan beloften schuilgaan kon achter de nood der tijden? Allicht niet: wij missen hier ten eerste een eigentijdse *Brief aan Diognetos*. Ons lijkt het nu of dan de cultuurgeschiedenis van laaguit heraanpakken moest, toen leek het wellicht of zij van hooguit zich voortzette, zij het dan in een

„passieve, defensieve continuïteit” (zoals tot op zekere hoogte ook in werkelijkheid gebeurde). Wat er van zij, terwijl en daar de antieke structuren ineens stortten, begon een andere beschaving, de christelijk-middeleeuwse, haar wordingsproces, niet alleen op basis van wat uit de klassiek-oudchristelijke tijd kon worden overgered, maar vanuit verworvenheden die zowel in het christendom zelf essentieel zijn als door de historische ontwikkeling mede veroorzaakt of bevorderd. Dit wordingsproces gaf leven aan een nieuwsoortig beschavingspatroon en werd kwalitatief bepaald door nieuwe waarden. Zoals alle nobel leven, was ook dit traag in zijn groei en zeer lang van zichzelf onbewust.

Het Romeinse *imperium* was onderspannen door een web waarvan alle draden met hecht- en kruispunten inclusief uiteindelijk centraal convergerden en vanuit het centrale gezag zin en leven betrokken: dit is het patroon van een *bewegings-beschaving*, waarin alle lijnen uiterlijk-horizontaal zijn gericht op een levenscentrum dat, gediend door de mens-als-staatslid, op aarde zelfs de hemel bezit (cfr de keizerkultus). Na Benedictus van Nursia werd het Westen echter berasterd door een abdijen-net, waarvan de hoofdlijnen, op het kerkelijk-autoritaire vlak althans, in beginsel nog horizontaal op het pauselijke Rome konden uitmonden, maar waarin elk punt vooral op God stond afgestemd: dit lijkt een *stellings-beschaving* die, in dienst van de mens-als-hemelburger, met haar innerlijk-vertikale hechtlijnen de aarde slechts bezet omwille van de hemel.

Hieraan beantwoordt, op het plan der waarden, dat de vroegmiddeleeuwse beschaving, na het reddeloos ineenstorten van alle klassiek-technische kaders waardoor allereerst de monumentale en artistieke dimensie der klassieke tijden teloorving, haar kultuurronmondigheid a.h.w. vergoed kreeg door een nieuwe wereldvisie. In haar totaliteit was deze laatste niet een bewuste optie: historisch gezien, diende men te timmeren met het hout dat voorhanden was. Maar niet alle hout was waardeloos voor een onaards ideaal. Zo was het bv. mogelijk dat het besef in het geschreven woord (Gods) alle waarheid definitief te bezitten, het schrijnend gemis aan geestelijke originaliteit kon milderden: wat nu cultuurhistorisch quietisme lijkt, was toen, zij het ook technisch-noodgedwongen, vlijtige bewaring van waarheid. Zo eveneens was de hartgrondige overtuiging der relativiteit van deze wereld in de ogen van een cultureel onvolwassen tijd meer een gewin dan een gemis, voor zover aldus uit de geschiedenisontwikkeling zelf bleek dat de waarde van de mens niet op zijn aardse staatslidmaatschap stelde doch op zijn bovenwerelds kinschap Gods: *non enim habemus hic manentem civitatem, sed futuram inquirimus* (Hebr. 13: 14).

Is het tijdsgewricht waarvan sprake — niet alleen dan vanuit het standpunt der klassieke beschaving — misschien latente continuïteit en evidente discontinuïteit tegelijk? Zo het een diptiek mag zijn, is het ene luik daarnet meesterlijk geschetst en toegelicht, terwijl het andere ook in zichzelf niet verder dan aan de grondverf toe komt.

Drs. H.Ch. VAN BOSTRAETEN

In zijn schitterende uiteenzetting is prof. dr. P. Lambrechts er ten volle in geslaagd onweerlegbaar aan te tonen dat er een diepgaand verschil bestaat tussen de cultuur van het *Imperium Romanum* en die van de Dark Ages, zowel naar de al-omvattende betekenis van dat woord, als naar elk van zijn bijzondere betekenissen en afzonderlijke facetten.

Met een fijn gevoel voor nuances heeft de Proector zelf er echter onmiddellijk aan toegevoegd dat dit geenszins wegneemt dat er in de westerse beschaving van de 5e-6e eeuw, en zelfs nog later, een aantal elementen kunnen aangetroffen worden, die een rechtstreekse voortzetting zijn van, of een ontwikkeling uit Romeinse tradities.

Deze overlevende componenten behoren weliswaar niet tot de meest verhevene en/of grootse uitingen van de klassieke cultuur (rijk en vruchtbaar geestesleven, monumentale steden-, wegen- en woningbouw, rondplastiek, enz.), maar wortelen veeleer in de primaire, materiële behoeften van het dagelijkse leven (bv. voortbestaan van sommige min of meer eenvoudige types van glas- en aardewerk). Evenmin kunnen zij gerekend worden tot diegene die kenmerkend zijn voor de Merovingische periode: meestal vormen zij slechts een oppervlakkig laagje formeel vernis (bv. bij het handhaven van sommige staatkundige en juridische instellingen) of een minder opvallend bijverschijnsel (bv. voortbestaan van de handel in een bepaalde soort gebruikskeramiek). Tenslotte boeten zij zeer snel en progressief, zowel naar kwantiteit als naar kwaliteit, aan belang in, waarschijnlijk onder druk, en in ieder geval ten voordele van de expansieve Germaanse elementen, waarin zij uiteindelijk volledig opgaan (bv. afbeeldingen op grafstenen, munten, enz.). Maar ze zijn er!

Ondanks een soms relatief hoge „renaissance” treden anderzijds de symptomen van de groeiende desintegratie van de Romeinse beschaving reeds duidelijk op de voorgrond onder het Late Keizerrijk — zij het dan als gevolg van de invallen van de 3e eeuw.

Om deze redenen zouden wij ons misschien kunnen afvragen of de kloof tussen het Bas Empire en de Dark Ages wel zó diep is. Zou de Merovingische periode dan ook niet beschouwd kunnen worden als een — duistere en barbaarse — smeltkroes, waarin de drie grote componenten van de westerse cultuur (klassiek-hellenistische, Germaanse en christelijke) elkaar op een of andere wijze (welke?) gevonden hebben, en tot een homogene eenheid zijn vergroeid? Zo zou zij juist een brug kunnen vormen over de donkere afgrond die gaapt tussen de Oudheid en de Middeleeuwen, tussen deze twee fundamenteel van elkaar verschillende werelden, waarvan de jongste echter een aantal elementen uit de oudste heeft over- en in zich opgenomen.

Prof. dr. R.C. VAN CAENEGEM

In deze lezing heeft prof. Lambrechts met meesterlijke eenvoud een van de grote problemen van de geschiedenis behandeld. De ondergang van de mediterrane beschaving van de Oudheid heeft de mensheid steeds gefascineerd, hetzij dat men heeft getracht het *imperium* terug tot leven te brengen, hetzij dat men zich de historische vraag heeft gesteld naar de oorzaken van dit dramatische gebeuren. De ondergang van het Romeinse Rijk in het Westen is een unieke gebeurtenis geweest, zoals dit Rijk zelf voor de mensheid een weergaloze en onvergetelijke ervaring was. Is deze antieke beschaving nog een hele tijd blijven voortbestaan na de invallen van de 5e eeuw, zoals sommigen hebben gedacht? De spreker heeft een duidelijk neen als antwoord gegeven en o.i. terecht. Overtuigend heeft hij gewezen op het negatieve van de Merovingische tijd, het verval, de desintegratie. Wat de barbaren, die zich op de oude Gallo-Romeinse grond vestigden, te tonen hebben is armzalig.

Hieraan zou ik graag enkele beschouwingen vastknopen. Spreker heeft bepaalde schitterende produkten van de barbaren-kunst onvermeld gelaten, we denken bv. aan de prachtstukken die men in Sutton Hoo heeft ontdekt. De barbaren waren klaarblijkelijk in staat schitterende zaken voort te brengen, wanneer ze in hun eigen traditie werkten en met de hun vertrouwde thema's en kunstvoorwerpen. De miserabele produkten die we hebben gezien, zijn voorbeelden van wat ze voortbrachten wanneer ze trachten Romeinse geest, technieken en thema's na te volgen. Dit brengt me tot de volgende constatacie, die o.m. ook voor de instellingen van de Merovingische tijd geldt, dat nl. deze periode opvalt door haar pseudo-karakter: pseudo-antieke, pseudo-Romeinse kunst, instellingen, taal, munt etc. Het is een periode geweest waarin men zich wel — letterlijk — met Romeinse gewaden tooide, maar waarin het tot deze uiterlijkheden beperkt bleef: men kon doen alsof men een Romeinse magistraat was, maar „der Geist des römischen Rechts” — om met Ihering te spreken — was dood. Is het dan te verwonderen dat de vormen desintegreerden, wanneer ze in geen realiteit meer verankerd waren, en dat antieke instellingen en kunst vervielen wanneer ze totaal onaangepast waren aan de mentaliteit, de sociaal-economische inrichting en de politieke structuur van de samenleving? Men weet sinds lang dat de botsing van primitieve en geciviliseerde maatschappijen, de plotse impact van acculturatie, tot spanningen en desintegratieverschijnselen leidt.

En wat de ondergang van Rome betreft en de vraag: „werd Rome vermoord of is het een natuurlijke dood gestorven?”, ik geloof dat men alleszins rekening moet houden met een grote innerlijke afval in het Rijk. Wanneer men de technische supertoriteit van Rome beschouwt en denkt aan de kleine getallen van de Germaanse invallers, moet men concluderen dat de factor interne afval, ontbreken van de lust tot weerstand, gering enthousiasme om de bestaande orde in stand te houden, een rol hebben gespeeld. Hier kan slechts op enkele elementen worden gewezen: belangrijke bevolkingsgroepen waren *in*, maar niet *van* de antieke civilisatie, om Toynbee's definitie van een proletariaat te citeren. Rome was niet alleen weldoende

civilisatie, Rome was ook heerszucht en wreedheid. Het probleem blijft gesteld: men denkt terug aan Edward Gibbon, auteur van de *Decline and Fall of the Roman Empire*, die de inspiratie voor zijn boek ontving toen hij de ruïnes van de Eeuwige Stad aanschouwde en, waar eens de Vestaalse maagden hadden verbleven, het gezang hoorde van de „bare-footed monks”, treffend contrast van Oudheid en Middeleeuwen.

Dr. A. VAN DOORSELAER

Zonder enigermate afbreuk te willen doen aan de globale stellingname van prof. Lambrechts, weze het ons toegelaten, van archeologisch standpunt uit, enkele gedachten naar voor te brengen.

Er is, vooreerst, begripsverwarring mogelijk bij het gebruik van het woord *continuïteit*. Door archeologen wordt het gebruikt in reactie tegen het zgn. archeologisch hiaat, onder welke term uit de kwantitatieve afname of ontbreken van archeologica, zelfs tot een ontvolking van bepaalde gebieden werd besloten voor de periode 450-550. Zo spreken archeologen bv. van een bewoningscontinuïteit in het Naamse en het gebied van Lesse-en-Lomme (M.E. Mariën, *Les vestiges archéologiques de la région de Lesse-et-Lomme*, Bruxelles 1961), van continuïteit in de aardewerknijverheid (O. Stamm, *Spätromische und frühmittelalterliche Keramik der Altstadt Frankfurt am Main*, Frankfurt 1962), enz.

Daarbij sluit zeer nauw aan een mogelijke begripsverwarring bij het vaak gebruikte woord *cultuur*. Het archeologisch standpunt vinden wij geformuleerd door V. Gordon Childe, *What happened in History*, New York 1946, blz. 18: „Archaeologists classify the objects of their study not only by function into knives, axes, huts, tombs and so on, but also into different „types” of knives, axes, dwellings and graves. The several types of knife or tomb each fulfil roughly the same function; the differences between them repose upon divergences in the social tradition prescribing the methods of their preparation and use. In each functional class archaeologists can distinguish a variety of types current over a restricted area at a given period in archaeological time. The totality of recognized types current simultaneously in a given area is termed a „culture”. Aldus is een archeoloog gerechtigd te spreken over de cultuur van de pithecanthrop.

Een tweede bedenking geldt de vergelijking, kwantitatief en kwalitatief, tussen de cultuurgetuigenissen vóór en na 400-500, in onze musea. Ons lijkt het niet zonder belang, voor deze vergelijking, in beide perioden chronologische fasen en sociale lagen te onderscheiden. Onze Romeinse „cultuurgetuigenissen” stammen uit een gebied dat als wingewest uitgroeide tot een productiecentrum met volle economische expansie en verrijking, gepaard gaande met een steeds groeiende bevolking. Een bevolking die zich, mét de inwijkelingen, afstemde op een materiële, luxueuze welvaart, op het monumentale, het technische, het productieve. Voor de Merovingische periode daarentegen vinden wij de resten van een geweldig gereduceerde bevolking, die terug begonnen is aan het ontginnen van de braakgevalen gronden. Van deze bevolking bezitten onze musea slechts de grafgiften aan de doden

meegegeven. Het vaatwerk is de funeraire keramiek. De andere voorwerpen zijn de gebruiksvoorwerpen van mensen die op een totaal andere levenswijze zijn afgestemd.

Uit een chronologische indeling blijkt eveneens dat de archeologica uit de Merovingische periode (\pm 500-750) kwantitatief en kwalitatief hoger liggen dan deze uit de fase 250-500 van de Romeinse periode, wat een klaar beeld geeft van de stagnatie na de eerste reeks belangrijke invallen en prof. Lambrechts' zienswijze betreffende de „renaissance”-thesis van Piganol treffend illustreert.

Het tevens betrekken, in deze kwalitatieve en kwantitatieve vergelijking, van de vóór-Romeinse ijzertijd lijkt ons niet minder belangwekkend. In deze periode domineren eveneens het stamverband, het agrarische, de mens afgestemd op de kleinkunst, niet het monumentale, het plastische, het materiële...: een beeld van een zich ontwikkelende en zoekende beschaving zonder een *deus ex machina* zoals de Romeinse bezetter er een was. Waarom, vanuit het Noord-Gallisch standpunt dan, de Romeinse periode niet beschouwen als een interruptie van, een parenthese in een langzaam evoluerende beschaving in de westhoek van Europa? Een parenthese die overigens, in het licht van de geschiedenis gezien, een ware verrijking heeft meegebracht.

N A S P E L

Na de lectuur van mijn op band opgenomen causerie en vooral na de lectuur van de gedachtenrijke nota van mijn collega en vriend G. Sanders, is mij duidelijk geworden dat ik tijdens mijn spreekbeurt al te vlug ben heengestapt over de betekenis van de Christelijke Kerk als hoedster van wat ik zou willen heten de restanten van het door de grote invasies stukgeslagen eenheidspotentieel van het *Imperium Romanum*. Wél heb ik op dit feit gealludeerd, maar ongetwijfeld heb ik de draagwijdte ervan niet genoegzaam onderstreept. Dit verzuim wil ik hier goedmaken.

Onmiddellijk moet trouwens worden beklemtoond dat deze functie van de Christelijke Kerk als bewaarster van de Romeinse eenheidsidee m.i. lange tijd slechts in latente toestand aanwezig is geweest: gedurende een vrij lange periode lijkt het mij toe eerder een virtualiteit dan een realiteit te zijn geweest, en zeker wat onze gewesten betreft. Zij treedt niet onmiddellijk genoeg op de voorgrond, na de ineenstorting van de vijfde eeuw, en ook niet krachtig genoeg om de hier vooropgezette thesis van de „discontinuïteit” ernstig in het gedrang te brengen, althans naar mij wil toeschijnen.

Dit belet niet dat de Kerk als element-van-eenheid in de periode na de grote ineenstorting der vijfde eeuw een reëel historisch gegeven is waaraan men niet achteloos kan voorbijgaan. Zij is het trouwens die na verloop van eeuwen een nieuwe „geestelijke” éénwording van Europa heeft mogelijk gemaakt, echter niet een „politieke”, want die is — met de desintegratie van het Romeinse Rijk — definitief ten onder gegaan. Zonder het aandeel van de door de Kerk geredde en bewaarde bestanddelen van de antieke, mediterrane beschaving, zou deze geestelijke éénwording bezwaarlijk mo-

gelijk zijn geweest, ook al was de christelijke visie op de wereld en de mens, zoals G. Sanders door een fijnzinnige beeldspraak doet aanvoelen, fundamenteel anders gericht dan de antiek-pagane. Na zijn uiteenzetting aandachtig te hebben gelezen, is mij thans meer nog dan voorheen duidelijk dat de vernietiging van het Romeins Rijk het „einde van een wereld” betekent, óók op geestelijk vlak. De Kerk heeft wél de vormen van de antieke cultuur bewaard — of willen bewaren —, echter niet (of veel minder) de inhoud ervan, de „geest”. Ook zó gelimiteerd blijft haar rol buitengewoon belangrijk.

Men kan de rol en de betekenis van de Christelijke Kerk terzake van verschillende zijden benaderen en waarden. Men kan bv. wijzen op het feit dat zij haar administratie en inrichting op die van het Late Keizerrijk heeft opgebouwd, enz. Met het oog echter op het door mij in mijn spreekbeurt ontwikkelde thema lijkt mij dit niet het voornaamste.

Belangrijker schijnt mij toe de rol van de Kerk als overdraagster van de antieke cultuurelementen aan de wereld der barbaren, d.i. der Germanen.

De uiteenspatting van het Rijk in de vijfde eeuw moet m.i. worden gezien als de eindfase van een opdringen van de Germaanse wereld in zuidelijke richting dat al verschillende eeuwen vroeger begonnen was, veroorzaakt door de menserijkdom, de dynamiek, de expansiedrang van de Germaanse volkeren (zoals later het geval was met de Vikings, de Noormannen) en de ondankbare levensomstandigheden in hun oorsprongsland. Tegen deze niet-georganiseerde maar primitief-levenskrachtige massa's heeft de georganiseerde, gecentraliseerde, maar door ontvolking en overbeschaving ontzenuwde mediterrane wereld het moeten afleggen. Een zich steeds meer vergeestelijkend en met filosofische elementen veredelend Romeins imperialisme, dat toch wel het inzicht had de barbaarse randvolkeren tot zijn eigen niveau op te tillen is, ondanks alle goede bedoelingen, niet in zijn opzet geslaagd. Zijn primitieve tegenstanders zijn daarenboven niet in staat gebleken hun eigen levensvormen op te geven of te sublimeren. Het noodzakelijk aanpassingsproces tussen mediterrane en Germaanse wereld — een tragische aangelegenheid — is niet tijdig genoeg kunnen gebeuren. Of, beter misschien: het is niet kunnen gebeuren omdat de „klassieke” Romeinse wereld niet meer de geestelijke spankracht bezat noch in de nodige geestelijke condities verkeerde om die aanpassing tot stand te kunnen brengen. Zij is veel later gebeurd, na de ineenstorting van de Romeinse wereld en door toedoen van het christendom. Het is doorheen en langs het christendom om dat het Germanendom zich tot een bepaalde vorm van antieke mediterrane cultuur heeft kunnen bekennen, maar lang nadat het Romeins *imperium* was verdwenen, d.i. door de kerstening der Germaanse volkeren. Het is m.a.w. de Kerk die de rol van het Romeins Rijk heeft gespeeld, een brug te werpen tussen de mediterrane beschaving en de *barbaria*. Eens dat dit was geschied (na een incubatietijd van verschillende eeuwen) kon, mede dank zij het frisse bloed dat door de Germanen in een verouderd lichaam werd gespoten, in Westeuropa de cultuur een nieuwe en frisse aanloop nemen. Haar oorsprongsgebied lag tussen Loire en Rijn: „Là s'opéra définitivement l'œuvre de rapprochement et de fusion entre le nord germanique, l'ordre spirituel de l'Eglise et les traditions de la culture latine”

(Chr. Dawson). Zonder de Christelijke Kerk ware deze voor de verdere lotgevallen van Europa zo onontbeerlijke fusie nooit tot stand gekomen. Zij situeert zich echter verschillende eeuwen na de ineenstorting van het Romeinse Rijk.

Tenslotte nog dit. Dat ik uitvoerig slechts op één „nabeschouwing” ben ingegaan, betekent niet dat ik geen aandacht heb opgebracht voor de ideeën die meerderen onder mijn geëerde toehoorders aan mijn betoog hebben willen toevoegen. Niet zonder voldoening en belering zie ik aldus mijn stelling voor meer dan één uitzicht gestaafd: de evolutie van het geschrift (dr. Buntinx), van de kerkgeschiedenis (prof. Dierickx), van de taal (dr. Gysseling), van het vakkundig vermogen (dr. Prevenier), het pseudo-karakter zelf der barbaarse pogingen tot „continuïteit” (coll. Van Caenegem) illustreren gedetailleerd een onmiskenbare „discontinuïteit”. Evenzeer stel ik op prijs dat elders mijn uiteenzetting — zoals daarnet gebeurde — wordt genuanceerd door het verruimen van de horizont waarbinnen ik het probleem had omschreven: deze cruciale tijd dient inderdaad beschouwd als de aanvang van een fusie-proces dat de constituerende elementen van een nieuwe beschavingsvorm actief en beloftevol heeft dooreengesmolten (drs. Milis en Van Bostraeten), terwijl elke scherpgestelde differentiatie, naar tijd en sociale klasse, der discontinuïteitsverschijnselen mijn opvattingen zowel corrigerend als verrijkend zal aanvullen (dr. Van Doorselaer). Het lijkt bijkomstig dat deze ruimgeuite belangstelling mij persoonlijk heeft verheugd, maar het is belangrijk dat wij hier zo één zo allen, onbevangen en leergierig, aanzitten bij het onderricht der Geschiedenis zelf: *historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis* (Cicero, *De Orat.* 2, 9, 36).

Het probleem DRIES in de Middeleeuwse Landbouw in Vlaanderen.

door

JAN BOON

Een van de meest intrigerende termen in de middelnederlandse teksten is wel het woordje *dries*. Dit woord heeft bij de filologen reeds zeer veel stof doen opwaaien¹. De meest recente artikels over dit onderwerp zijn van de hand van Jan Lindemans en M. Gysseling, die gepoogd hebben de etymologie van het woord te reconstrueren en die ook nagegaan hebben welke betekenissen dit woord gehad heeft. Volgens J. Lindemans zou de oudste betekenis die geweest zijn van *rustend land*². Ook M. Gysseling wijst op die betekenis³. Over het verband van het woordje *dries* met *drie* zijn beide geleerden het met elkaar nog niet eens. Dr. M. Gysseling wees er op dat een *uitgebreid historisch onderzoek dus nodig wordt om de gang van zaken vast te stellen*⁴. J. Lindemans citeerde het werk van P. Lindemans: *Geschiedenis van de Landbouw in België*, waarin op verscheidene plaatsen over *dries* wordt gesproken⁵. De teksten die in dit werk aangehaald worden zouden afdoende bewijzen leveren ten voordele van de prioriteit van de betekenis van *driejarig rustend derde gedeelte van het winnende land*⁶. Inderdaad, P. Lindemans spreekt in zijn *Geschiedenis van de Landbouw* over het zgn. *driesbedrijf*⁷.

Dit *driesbedrijf* is een bedrijf waarin het vee geen woest *veld* noch een vaste eusel beweidt⁸, maar een *dries*⁹. De *dries* is een deel van het winnende land dat gedurende een bepaalde tijd als vogelweide blijft liggen, om daarna terug omgezet te worden tot labourland¹⁰. Het bestaan van het *driesbedrijf* wordt gerechtvaardigd door de betekenis van het woordje *dries*, dat door J. Lindemans werd besproken in 1951¹¹.

(1) Zie de artikels van J. Lindemans: *Het probleem dries*, in Mededelingen van de vereniging voor Naamkunde te Leuven, XXVII, 1951, pp. 15-24; J. Lindemans: *Nogmaals het probleem dries*, *ibid.*, XXVIII, 1952, pp. 89-90; M. Gysseling: *Etymologie van driesch*, *ibid.*, XXVIII, 1952, pp. 49-51.

(2) J. Lindemans: *Het probleem dries*, pag. 20.

(3) M. Gysseling: *Etymologie van driesch*, pag. 50.

(4) *Ibidem*.

(5) P. Lindemans: *Geschiedenis van de Landbouw in België*, 2 dln., Antwerpen, 1952, dl. I, pp. 28-29, 83-84, 94.

(6) J. Lindemans: *Nogmaals het probleem dries*, pag. 89.

(7) P. Lindemans: *o.c.*, I, pp. 28 e.v.

(8) Eusels of ettingen zij natuurlijke weiden van mindere hoedanigheid. Vgl. P. Lindemans schijnen in de late middeleeuwens reeds vele eusels kunstmatig begraaude weiden te zijn voor het melkvee (*o.c.*, pag. 27).

(9) P. Lindemans: *o.c.*, I, pag. 28.

(10) *Ibidem*.

(11) J. Lindemans: *Het probleem dries*, pp. 15-24.

De bronnen die door P. Lindemans worden gebruikt zijn vooral de pachtcontracten. Het belang van de pachtcontracten als bron voor de kennis van de landbouw moet hier niet meer onderstreept worden. De pachtcontracten die door Lindemans worden geciteerd in verband met het *driesstelsel* zijn voor het overgrote deel afkomstig uit de registers van de Schepenen van de Keure van Gent¹² en hebben betrekking op landbouwwitbatingen gelegen in verscheidene gemeenten van het huidige Oost-Vlaanderen in de 14e en 15e eeuwen. De bewijsplaatsen die door Lindemans gebruikt worden hebben we in een tabel chronologisch bijeengebracht en op een kaartje aanschouwelijk voorgesteld. Daarnaast werden ook enkele teksten opgenomen waarin het woordje *dries* voorkomt. We zullen de bewijsplaatsen door Lindemans vermeld in chronologische volgorde bestuderen en nagaan of er al dan niet van een *driesstelsel* sprake kan zijn.

— „Gegninga thriusca”¹³. Deze *dries* maakt deel uit van de *mensa fratrum* van de Sint-Pietersabdij te Gent. Het is niet mogelijk geweest deze plaats te situeren, maar men neemt aan dat ze in de omgeving van Zulte moet gelegen zijn¹⁴. Deze „Gegninga thriusca” staat naast andere stukken akkerland vermeld en we menen dat de interpretatie die Lindemans geeft verkeerd is¹⁵. Hij neemt aan dat de grond „Gegninga thriusca” genaamd, met 5 mud graan mag bezaaid worden. O.i. duidt deze Gegninga thriusca een plaats aan waarin een *terra arabilis* ligt die met 5 mud kan bezaaid worden, m.a.w. de oppervlakte van de „thriusca” is groter dan die van de bedoelde akker¹⁶. Of er van een *systeem* kan gesproken worden is uit deze schaarse gegevens niet uit te maken; we menen dat het hier om een toponiem gaat.

— Meierijregeling van Crombrugge¹⁷. De meierij Crombrugge was voor een groot deel gelegen op het grondgebied Merelbeke¹⁸ en was in het bezit

(12) We hebben gelegenheid gehad deze registers van de schepenen van de Keure nader te bestuderen voor onze licentiaatsverhandeling *Aspecten van de landbouw in het graafschap Vlaanderen van het laatste kwart van de XIVe eeuw tot het einde van de XVe eeuw* in 1964 voorgelegd o.l.v. Prof. dr. A.E. Verhulst aan de faculteit L. & W. van de RUG.

Het is ons toen reeds duidelijk geworden dat aan het *driesstelsel* overdreven waarde werd gehecht in de literatuur van de landbouwgeschiedenis, maar het ontbrak ons aan tijd dit probleem van naderbij te onderzoeken.

(13) M. Gysseling - A.C.F. Koch: *Diplomatica belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Tongeren, 1950, I, pag. 132.

(14) M. Gysseling: *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, 2 dln., Tongeren, 1960, I, pag. 391.

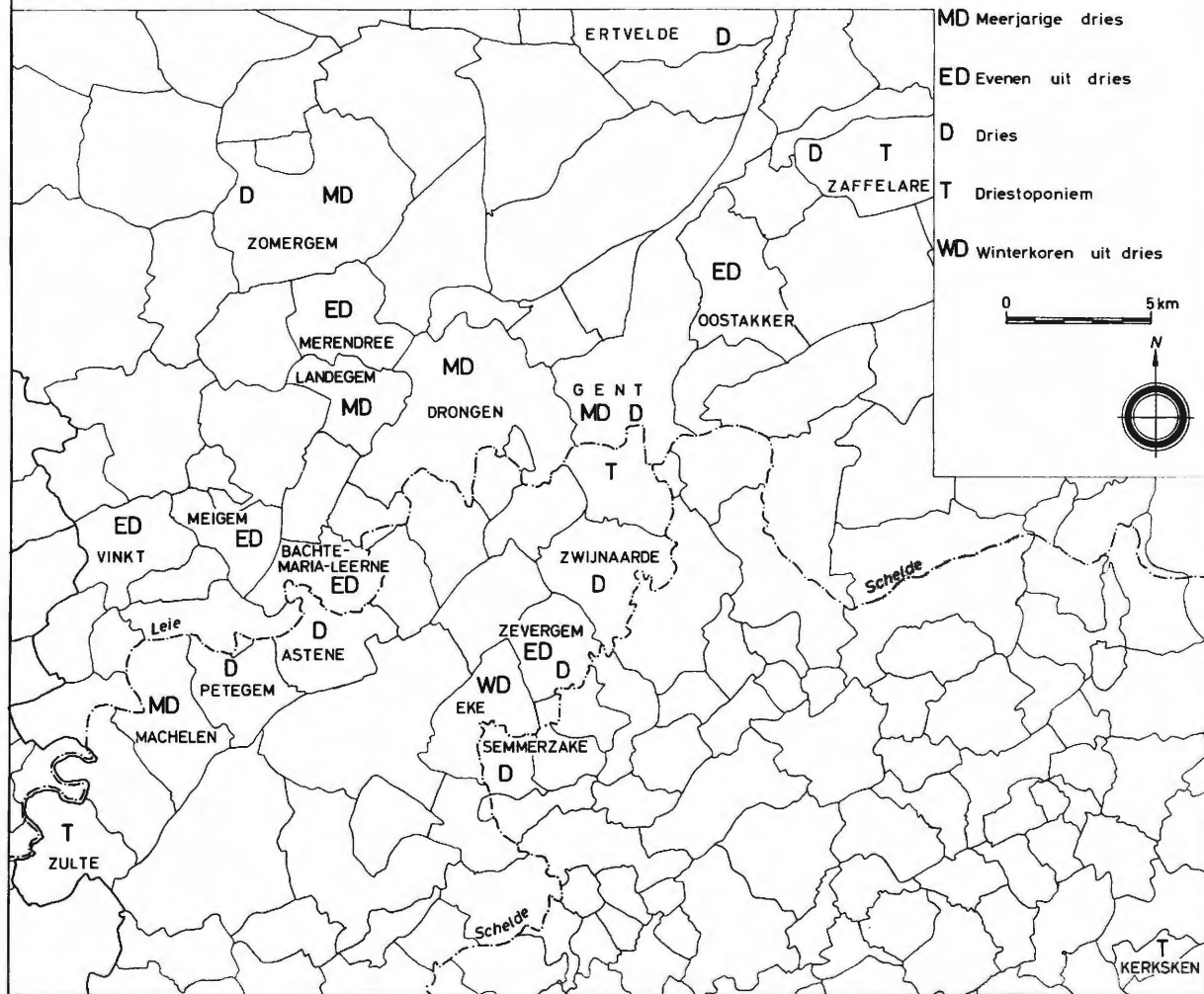
(15) Lindemans, *Landbouw*, I, pag. 28.

(16) *VUulbertus dedit ad mensa fratrum in pago Curtricine seu Tornacine super fluvio Legia, de terra arabile in UUpinga accara ubi potest seminare modios III, in Geninga thriusca modios V, et in alio loco I et dimidio, et in Loa I, et in pratello...*

(17) K.L. Diericx: *Het Gends Charter Boekje*, Gent, 1821, pp. 74-75, en A. Vanlokeren: *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand*, 2 dln. Gent, 1868-1871, I, nr. 843, pp. 367-368 geven de Franse tekst; A. Fayen: *Liber traditionis Sancti Petri Blandiniensis*, Gent, 1906, pp. 223-227, geeft de Latijnse tekst. Het tot stand komen van deze tekst wordt geplaatst in de periode 1244-1274.

(18) Merelbeke: arr. Gent, Kant. Oosterzele.

BESTUDEERDE DRIESTEKSTEN 14e en 15e eeuw

van de Sint-Pietersabdij te Gent. Allerlei usurpaties hadden de abdij gedwongen met de meiers tot een minnelijke schikking over te gaan¹⁹, zo ook met de meier van Crombrugge. De overeenkomst werd op schrift gesteld en omvat een groot deel van bepalingen die op de landbouwuitbating betrekking hebben. Een van die bepalingen bracht Lindemans er toe te besluiten dat het *driesbedrijf* in Vlaanderen zeer oud moest zijn. Bij nader onderzoek van de tekst komt aan het licht dat het hier gaat om een weide die moet beploegd worden — de Latijnse en Franse teksten spreken resp. over *prati arabilis* en *prez arable* — waarvan de helft zal verbouwd en bezaaid worden door de *hospites* van de *curtis* gedurende drie opeenvolgende jaren, de andere helft zal drie jaar onverbouwd blijven liggen als weide voor het vee. Daarna zal ze in labeurland omgezet worden om tijdens de volgende drie jaar verbouwd te worden²⁰. Lindemans ging uit van een drieslagstelsel op de 3 b. akkerland met de opeenvolging van winterkoren, zomerkoren en braak, zoals dit in het zgn. *driesstelsel* wordt toegepast²¹. Daarvan wordt in de tekst geen gewag gemaakt, hoewel op andere plaatsen in de meierijregeling zeer nauwkeurige richtlijnen worden gegeven wat verbouwing en bezaaiing betreft. We menen hier te doen te hebben met een soort tweeslagstelsel, waarbij de grond drie opeenvolgende jaren bezaaid wordt en drie jaar rust en door het grazende vee kan bemest worden²².

— Gent, Goed ter Lake. Dit bedrijf, nabij de Schelde gelegen buiten Gent in de Sint-Pietersparochie, had een oppervlakte van 21 b. Het is in

(19) W. Braeckman: *De moeilijkheden van de Benedictijnerabdijen in de late middeleeuwen: de Sint-Pietersabdij te Gent (ca. 1150-ca. 1281)* in *Handel. der Maatsch. Gesch. Oudh. Gent, Nieuwe reeks*, dl. XVII, 1963, pp. 41-42.

(20) Latijnse tekst: ... *De sex banoriis prati arabilis pertinentibus ad curtem ita erit quod medietas istorum sex bonariorum tribus annis continuus per hospites curtis debet excoli et seminari semine abbatis et conventus; reliqua vero medietas debet relinqui inculta ad pascua bestiarum curtis, et sic de tribus annis in tres annos alterius vicibus...*

Franse tekst: ... *de six boniers de prez arable pertenans à le court, sera il ensi que le moytiers de ces six boniers doivent estre colturei par trois ans ensuivans continument par les hostes de le court, et de le semenche li abbez et li couvent; l'autre moitié doit on laisier gesir sans coltiver, pour pasture as bestes de le court; et en tel maniere doit on les six boniers de pres devant dis de trois ans en trois ans changer en pasture et en terre arable...*

(21) Lindemans, (*Landbouw*, I pp. 31, 33, 36 en 37) geeft schematische voorstellingen van de vruchtrotatie op driesbedrijven. De delen die niet in dries liggen volgen de rotatie van het drieslagstelsel.

(22) Zie F.L. Ganshof: *Le domaine gantois de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin à l'époque carolingienne*, RBPB, 26 (2), 1948, pp. 1021-1041. Op pag. 1030 wordt gewezen op het bestaan van een grond van 4 Ha uit de reserve van de St.-Pietersabdij te Gent waar elke drie jaar 15 mud evenen kan gezaaid worden; de grond ligt dus blijkbaar twee jaar braak of wordt als weide gebruikt. Een zekere overeenkomst met de 6 b. *prati arabilis* in Crombrugge is wel te trekken. Het is goed mogelijk dat deze 6 b. vroeger ook een dergelijk systeem van verbouwing kenden, maar dat door een grotere veestapel de mogelijkheid bestond beter te bemesten en verschillende jaren na elkaar eenzelfde gewas te kweken. Een andere overeenkomst ligt hierin dat de 4 Ha van het Gentse domein buiten de kouters liggen, ook de 6 b. te Crombrugge liggen helemaal buiten de *culturae* die het drieslagstelsel volgden.

particulier bezit en wordt voor de duur van zes jaar verpacht²³. Het is een bedrijf waarop de landbouwtechniek zeer progressistisch wordt toegepast. In de lating wordt o.m. gesproken van koren na gerst en evenen na rapen (wsch. rapen na stoppelbraak). Lindemans haalt dan een tekst aan uit dit contract, waaruit zou blijken dat het hier om een *driesbedrijf* gaat, nl.: *de nieuwe mersch van evenstoppelen ghers te mayene*²⁴. Dit citaat komt in het pachtcontract niet voor en heeft als bewijfsplaats voor het bestaan van een *driesbedrijf* niet de minste waarde.

— Ledeberg²⁵, Goed te Lede. Deze uitbating is gelegen nabij de stad Gent en bestaat uit twee onderscheiden delen: het pachthof *staende ende ghelegghen buten der Hoyen*, 7 b. groot, en een *plaetse van herven* in de nabijheid van het goed ter Mere, met een oppervlakte van 12 b. waarvan 5 b. winnend land²⁶. Het bewijs dat het om een *driesbedrijf* gaat leidt Lindemans af uit het feit dat slechts 5 b. winnend land vermeld worden en de rest ettingen zijn²⁷. Maar enkele regels verder in het contract staat te lezen dat de pachter moet laten *4 b. lands bezaedt met rogghe in braken ende wel ghemest ende al dander in roggbestoppelen, in evenstoppelen ende in weeden*. De pacht gaat in en eindigt op 11 november (te Sente Martinsmesse), vandaar dat buiten het winterkoren, dat toen reeds gezaaid was, geen andere bezaaiing op het goed aanwezig is en dus ook niet in de lating kan vermeld worden. Het zomerzaad wordt pas na de winter gezaaid, d.i. wanneer een andere pachter op het bedrijf gekomen is. De tekst, die op het eerste gezicht wel wat duister schijnt, is door Lindemans verkeerd geïnterpreteerd geworden.

— Lemberge²⁸, Goed te Cootere. Van de 53 b. die het goed omvatte zijn er 40 b. in de lating vermeld²⁹. Lindemans veronderstelde dat de overige 13 b. a priori *dries* zijn, omdat er niets over vermeld wordt³⁰. We weten in dit geval dat aan deze uitbating nog weide, bos en een vijver verbonden zijn, en dat bepaalde stukken broekland op het bedrijf horen.

— Astene³¹, Goed, 39 b.³². In het pachtcontract is een clausule opgenomen waarin geëist wordt dat de pachter het goed zal *ploeging maken*, m.a.w. het land ligt verwilderd en moet terug in kultuurland ofgezet worden³³. Lindemans beweert dat al die bedrijven waar land moet geroid

(23) SAG. 301, 3, f° 53 r° — 4 mei 1369.

(24) Lindemans, *Landbouw*, I, pag. 82, noot 27.

(25) Ledeberg, arr. Gent, kant. Ledeberg.

(26) SAG., 301, 4, f° 5 r°, 24 september 1372. Door Lindemans (*Landbouw*, I, pag. 83, noot 32) werd dit bedrijf verkeerd gesitueerd te Lede bij Aalst.

(27) ... 12 b. waer of dat de 5 b. sijn winnende lant ende al dander beet...

(28) Lemberge, arr. Gent, kant. Oosterzele.

(29) SAG. 301, 5, II f° 37 v° — 17 mei 1376.

(30) Zie deze bewering bij Lindemans, *Landbouw*, I, pag. 82, noot 32 onder B en C — Op deze wijze kan elke bedrijfsoppervlakte waarvan in de pachcontracten niet gesproken wordt, als *dries* beschouwd worden.

(31) Astene: arr. Gent, kant. Deinze.

(32) SAG. 301, 13, f° 68 v° — 3 juni 1391.

(33) J. Boon: *De Landbouweconomie en de Pacht in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen: enkele peilingen*, in Handel. Maatsch. Gesch. Oudh. te Gent, Nieuwe reeks, dl. 18, 1964, pp. 19-29. Op pp. 21-23 wordt de betekenis van het roden en ploeging maken in de pachcontracten uiteengezet.

worden en waar de pachter ploeging moet maken *driesbedrijven* zijn ³⁴. Deze clausule bewijst enkel dat er toen pachters gevonden werden om verlaten hoeven na een crisisperiode terug in pacht te nemen en de grond te bewerken.

— Drongen ³⁵, Goed ter Kapellen, 16 b. De lating eist dat de pachter 11 gemet winterkoren op het goed zal laten, d.i. ongeveer 1/5 van het ganse bedrijf. Al de *beelke* die achter de hoeve liggen moet hij tweejarige *dries* laten en de *beelke* in de Brouw zal hij in eenjarige *dries* laten. Het feit echter dat over zomerkoren niet wordt gesproken wil nog niet zeggen dat er geen gekweekt werd. Bij de 9 gemeten winterkoren moeten nog minstens 7 gemeten zomerkoren gevoegd worden, want van de 9 gemeten winterkoren worden 7 gemeten in braak gezaaid, dus grond die vóór de braak in zomerkoren had gelegen ³⁶. Blijven dus nog ca. 3/5 bedrijfsoppervlakte onbekend, waarvan de reeds genoemde bilken in *dries* liggen ³⁷.

— Eke ³⁸, Goed ten Bosse. Het goed had een oppervlakte van 36 b. ³⁹, en bestond uit winnend land, meersen en weiden en wsch. ook vijvers. Door samentelling van de oppervlakte van de percelen die in de lating opgesomd worden komen we tot een oppervlakte van ongeveer 26 b. winnend land. Daaronder komen 4 b. 1 gemet winterkoren voor die gewonnen zijn *uit dries* en dan 5 b. braak die ook *uit dries* gewonnen zijn, maar die gelegen zijn in de woestine, waarschijnlijk de heide Tout y Faut, waarvan een bepaald gedeelte bij het bedrijf hoorde ⁴⁰. Het is mogelijk dat de 5 b. die gewonnen zijn uit iets dat *dries* genoemd wordt, het jaar nadien met winterkoren zullen bezaaid worden. De oppervlakte van het winterkoren bedraagt 4 b. 1 gemet die gewonnen zijn *uit dries* met *viere voren ende een alve*. Deze vier voren zijn het aantal beploegingen dat op de braak verricht werd wanneer er winterkoren gezaaid moest worden ⁴¹. De 5 b. braak en de 4 b. 1 gemet winterkoren komen qua oppervlakte overeen. O.i. zijn de 4 b. 1 gemet winterkoren gezaaid in de braak die op de *dries* volgde; de *halve voor* kunnen we niet verklaren ⁴². We weten nu toch al dat de zgn. *kunstmatige weide* die de *dries* in het *Vlaanderse driesbedrijf* zou zijn niet zo kunstmatig is als Lindemans wil doen geloven ⁴³. De braak *uit dries* ligt in de woestine van het goed.

— Kerksken ⁴⁴, Goed te Storme, 23 b. ⁴⁵. Hier gaat het om een bedrijf waarop het klassieke *dries*slagstelsel wordt toegepast met enkele inbreuken

(34) Lindemans : *Landbouw*, I, pp. 35 en 82, noot 30.

(35) Drongen, arr. Gent, kant. Gent III.

(36) SAG. 301, 15, f° 36 v° — 9 februari 1398 n.s.

(37) Bilken : omsloten weide, omheind park, ook weide door water omringd (Verwijs & Verdam, *Mdlnlnds Wdnb*. I, 1476).

(38) Eke : arr. Gent, kant. Nazareth.

(39) SAG. 301, 18, f° 53 v° — 15 juni 1405.

(40) *Ibidem*.

(41) Lindemans : *Landbouw*, I, pp. 133-137.

(42) We kunnen niet uitmaken of de helft van de oppervlakte geploegd is met een vijfde voor, dan wel of de tekst iets te maken had met ploegdiepte.

(43) Lindemans, *Landbouw*, I, pp. 29 en 34.

(44) Kerksken : arr. Aalst, kant. Herzele.

(45) SAG. 301, 18, II f° 45 r° — 5 maart 1406.

die representatief zijn voor de nieuwe methoden in landbouw: op de braak worden lijnzaad en bonen gekweekt ⁴⁶. Door Lindemans aangehaald als voorbeeld van een *driesbedrijf* ⁴⁷ menen we dit niet als zodanig te mogen aanvaarden, het is uit de tekst duidelijk dat de *dries* hier een toponiem is ⁴⁸.

— Hillegem ⁴⁹, Goed de meierij, 26 b. ⁵⁰. Lindemans noemde dit goed een *driesbedrijf*, zich steunend op het gersland en de meersen die hij ook als *dries* beschouwt ⁵¹. In de tekst komt het woord *dries* niet voor.

— Kerksken, Goed, 5 b. ⁵². Hier gaat het terug op een toponiem en niet om iets dat in *dries* ligt ⁵³.

— Lovendegem ⁵⁴, Goed in de Brede Straat, 15 b. ⁵⁵. Het winnend land omvat 3 b. winterkoren, 1 b. 1 gemet evenen en ongeveer 1 b. tweejarige braak wat neerkomt op 5 b. 1 gemet winnend land en zeker 6 b. meers ⁵⁶. Weer vinden we bij Lindemans deze 6 b. en de andere 4 b. waarover in de tekst geen nadere gegevens geschiktbaar zijn als *dries* geklasseerd ⁵⁷. Gezien de grote zuivelopbrengsten die te leveren zijn veronderstellen we dat het hier gaat om een veeteeltbedrijf ⁵⁸.

— Lochristi ⁵⁹, Goed, 15 b. ⁶⁰. Hier wordt rogge gezaaid in iets dat men meers noemt maar er is geen spraak van *dries* ⁶¹. Ook wordt hier een tweejarige braak ingeschakeld waar winterkoren moet gezaaid worden ⁶².

— Nazareth ⁶³, Goed sRieken, 60 tot 70 b. ⁶⁴. In het pachtcontract komt het woord *dries* niet voor. Nochtans maakt Lindemans er een *driesbedrijf* van ⁶⁵, omdat het moet gerood worden ⁶⁶. We maken hier dezelfde bemerking als voor Astene ⁶⁷.

(46) ... ende ter braken in den driesch een alster liinsaets ende een alster boenen...

(47) Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 83.

(48) Cfr. noot (46) en ook ... slant an den driesch ter beke an de zide ter Putte-waert ende...

(49) Hillegem: arr. Aalst, kant. Zottegem.

(50) SAG. 301, 19, f° 52 v° — 4 juni 1407.

(51) Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 83, noot 32, a).

(52) SAG. 301, 19, II f° 75 f° — 13 januari 1408.

(53) ... it. den driesch brake liggende van evenstoppelen...

(54) Lovendegem: arr. Gent, kant. Zomergem.

(55) SAG. 301, 20, f° 84 v° — 26 juni 1410.

(56) ... it. 700 r. van 2 jaren brake in de 6 b. die men eedt Miers... In de beschrijving wordt gezegd: ... groet zijnde in lande ende in merssche 15 b. lettelt min of meer...

(57) Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 84, noot 36.

(58) ... 24 steene boteren, 800 eyere ... te betaelne altemet dats Heinric begberen sal ende also hijt metten pachters overeen ghecommen heeft...

(59) Lochristi: arr. Gent, kant. Lochristi.

(60) SAG. 301, 21, f° 4 v° — 26 september 1410.

(61) ... it. moet de pachter besaet laten een stic lants dat men heet den merscb met rogge uteghedaen 800 r. die scosters waren sal hij laten in mesrechte

(62) ... it. sal de pachter de vier g. lants daer scoeren use gaet laten tsinen afscheedene van twee jaren brake waer af hij den bou ghead heeft

(63) Nazareth: arr. Gent, kant. Nazareth.

(64) SAG. 301, 21, f° 55 r° — 6 februari 1411.

(65) Lindemans: *Landbouw*, I, pp. 82 (noot 30), en 25.

(66) ... ende hij sal winnende lant van desen goede maken plouchginghe binnen sine npachte, dies saelt Jan doen roeden daers noet es

(67) Cfr. supra, noot 33, pag. (4).

— Evergem⁶⁸, Goed ten Hulle, 29 b.⁶⁹. Ook hier komt in de tekst van het contract het woordje *dries* niet voor. Een van de bepalingen in de lating verbiedt de pachter maameers of weide om te doen gedurende de laatste jaren van de pacht. Dit staat dan wel sterk in tegenstelling met hetgeen Lindemans beweert, nl. dat de eigenaars reageerden tegen het feit dat de pachters het bouwland te lang *dries* lieten liggen⁷⁰. Hij stelt ook de maameersen en weide gelijk aan *dries*⁷¹.

— Oostakker⁷², Goed te Wintel, 22 b.⁷³. De lating geeft 4 b. koren gemest op, dus in de braak, 2 b. evenen uit *dries* en 5 b. evenen uit mestrecht, in totaal 11 b. waarvan de bezaaiing bekend is. Volgens Lindemans ligt ook de rest (nog 11 b.) in *dries*⁷⁴, hoewel in het contract over deze 11 b. geen gegevens vermeld worden.

— Gent, Goed te Vaarnewijk, 27 b.⁷⁵. In de lating worden 15 b. winnend land omschreven, die aan de pachter bij zijn aankomst worden overgegeven. Verder wordt nog gesproken van een stuk land dat vier jaar *dries* gelegen heeft⁷⁶. Duidelijk ook wordt in de tekst onderscheid gemaakt tussen *dries* en weide.

— Petegem (Deinze)⁷⁷, Goed te Reibroek, 42 tot 43 b.⁷⁸. Voor dit bedrijf moeten we dezelfde opmerking maken als voor het goed te Cootere te Lemberge en voor Nazareth⁷⁹. De oppervlakte waarover in de lating niet gesproken wordt, wordt doodeenvoudig als *dries* beschouwd⁸⁰.

— Merendree⁸¹, Goed, 28 b.⁸². 14 % van de bedrijfsoppervlakte liggen in winterkoren, 8,4 % in evenen en 4,9 % braak. 72,7 % zijn dus onbekend. Een stuk grond wordt met evenen bezaaid nadat het gescheurd is van braak; een ander wordt met evenen bezaaid nadat het gescheurd is van *dries*⁸³. Beide percelen staan in tegenstelling tot twee andere stukken, bezaaid met evenen na tarwe uit braak. Er is een verschil tussen dit ene perceel dat evenen ontvangt na gescheurd te zijn van braak en de braak waarin het winterkoren wordt gezaaid⁸⁴. De braak waarin het winterkoren ge-

(68) Evergem, arr. Gent, kant. Evergem.

(69) SAG. 301, 21, f° 74 r° — 12 juni 1411.

(70) Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 35.

(71) Idem, pp. 34 en 82, noot 27.

(72) Oostakker: arr. Gent, kant. Evergem.

(73) RAG. St.-Baafs, Charters, 4 april 1412/1413.

(74) Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 84, noot 36.

(75) SAG. 301, 22, II f° 89 v° — 20 oktober 1412.

(76) ... *tsic lands dat leecht an de vors. zeventien ondert een ende twintich roeden lands die ghewonnen siin ende besaedt van braken ende dat daer strect tote an de porte van den herven van den vors. goede driesch van vier jaren gherust. Item den beelc van der poerten toter straten bij Pieters van der Crusen al gherust van twee jaren. Ende al dander land onghebedt vrij van weeden*

(77) Petegem (D.): arr. Gent, kant. Deinze.

(78) SAG. 301, 22, f° 100 r° — 2 juni 1413.

(79) Cfr. supra, noten 31 en 68, pp. (4) en (7).

(80) Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 83 noot 32, B en C.

(81) Merendree: arr. Gent, kant. Zomergem.

(82) SAG. 301, 23, II f° 136 r° — 19 juni 1416.

(83) ... *It. Lievins ghemet van braken ghescuert. It. voer den zwarten pael hondert ende zeven roeden ghescuert van driessche...*

(84) ... *ende al dander bovenghescreven es ghewonnen wel van braken ende wel ghemest ende wel besaedt...*

zaaid wordt heeft vier voren ontvangen en wordt goed gemest⁸⁵. Deze braak waarin de evenen worden gezaaid is geen stoppelbraak⁸⁶, zoals de twee voorgaande percelen die met evenen bezaaid zijn⁸⁷. Er moet in dit geval een grote gelijkenis bestaan tussen *dries* en braak.

— Bachte-Maria-Leerne⁸⁸. Dit bedrijf is waarschijnlijk op veeteelt afgestemd gezien de leveringen van de kazen waartoe de pachter verplicht is. De oppervlakte van het bedrijf is onbekend. We vinden hier het drieslagstelsel toegepast met voor wat het zomerkoren betreft een tegenstelling tussen *evenen ghewonnen met tweeen voren en besaedt met evenen ende ghewonnen van driesseche met eere vore*. De evenen gewonnen met twee voren zijn gezaaid in grond die het jaar voordien winterkoren had ontvangen, de evenen gewonnen met een voor worden gezaaid in grond die voordien *dries* lag.

— Petegem (Deinze), Goed te Stocstuerme, 52 b.⁸⁹ Op dit bedrijf wordt het drieslagstelsel toegepast, en de drie bezaaiingen zijn ongeveer gelijk in oppervlakte: 6b. of iets meer in winterkoren (tarwe en rogge), 7 b. in evenen en 6 b. braak. Toch komt er een bepaling in voor die zeer eigenaardig is: *ende sij moghen besaeyen twee vromen in een mes ende terde jare brake of driesch laten*. Ligt hier de oplossing voor het probleem? Is de *dries* hetzelfde als braak of heeft de pachter de keuze zijn grond braak of *dries* te laten, m.a.w. al dan niet het rustend gedeelte van de grond met de vier beploegingen te verzorgen⁹⁰.

— Nazareth, Goed ter Galeiden, 32 b.⁹¹ De lating verschaft slechts gegevens over ca. 16 b. De rest ligt in *dries*, althans volgens Lindemans⁹².

— Zwijnaarde⁹³, Goed te Hondeleede, 25 b.⁹⁴. In deze tekst komt volgende bepaling voor: *it. den saymersch sal de pachtere laten deene heelt gherust van 2 jaren ende dander heelt van evenstoppelen*. Hoe groot deze zaaimeers is weten we niet. Wel weten we dat het een stuk grond is die vroeger meers was en die nu bezaaid wordt, en wel eens om de drie jaar. Het begrip meers blijft nog voortleven in deze benaming, hoewel een regelmatige bezaaiing blijft bestaan. We wijzen op de grote gelijkenis met de reeds vermelde grond van de reserve der Sint-Pietersabdij te Gent⁹⁵. Het betreft hier wel een identiek geval.

— Astene, Deurle, Goed⁹⁶. In dit contract worden drie percelen opge-

(85) Cfr. supra, pag. (5) noot 41.

(86) Stoppelbraak: onder stoppelbraak verstaan we het braakliggen van de grond tussen oogst en eerste beploeging, wanneer de stoppels nog niet ondergeploegd zijn.

(87) ... *It. de besaehede van der evenen: eerst huusbacker in tarustoppelen van braken vier ghemete. Item den mierbeelc groet een ghemet ende 7 roeden oec van braken in tarustoppelen...*

(88) Bachte-Maria-Leerne: arr. Gent, kant. Deinze. — SAG. 301, 24, f° 48 r° — 8 januari 1417 n.s. — De oppervlakte van dit bedrijf is niet gekend.

(89) SAG. 301, 24, f° 112 v° — 9 juli 1417.

(90) Cfr. pag. (5), noot 41.

(91) SAG. 301, 26, II, f° 30 r° — 3 januari 1422 n.s.

(92) Lindemans: *Landbouw*, I, pp. 82-83.

(93) Zwijnaarde: arr. Gent, kant. Nazareth.

(94) SAG. 301, 27, II, f° 87 v° — 27 mei 1424.

(95) Cfr. pag. (3), noot 22.

(96) SAG. 301, 28, II, f° 106 v° — 15 april 1426.

somd met hun oppervlakte en dan volgt: *ende al dander lant en mach bij niet veransanden*⁹⁷ *ende houden devenlant ende de driessche evenverre dat loyalen pachte toebehoort*. We veronderstellen dat de drie met hun oppervlakte genoemde percelen met winterkoren bezaaid werden, voor het zomerkoren en de braak gaat het hier om evenen en *dries*. Is *dries* dan synoniem van braak, zoals we ons ook afvroegen voor het Goed te Stocstuerme in Petegem⁹⁸?

— Vinkt⁹⁹, Goed ter Borch, 35 b.¹⁰⁰. De lating somt 4 b. braakkoren op, gelegen op de kouter, 4 b. evenen in vette, d.w.z. gemest, en 10 gemeten braak, met 1 b. evenen in *driessche*¹⁰¹. Er worden even grote stukken (4 b.) geëist in winterkoren en evenen, de braak bedraagt slechts $3\frac{1}{2}$ b. dus iets minder. De betekenis van *dries* kunnen we op het eerste gezicht niet uitmaken.

— Zwijnaarde, Goed te Zwijnaarde¹⁰². In de lating worden drie stukken grond vermeld die in *dries* moeten gelaten worden: *de haumersch driesch van 1 jare gherust, It. den brouc ende de scraghe van 2 jaren driech*. *Dries* duidt een bepaalde eigenschap aan van de voornoemde meers, broek en de Scraghe. Meers en broek zijn vochtige gronden, zodat het nodig was voor een goede afwatering te zorgen om deze gronden droog te houden¹⁰³. Er is dus wel degelijk een onderscheid tussen meers, broek en *dries*, wat het tegengestelde is van hetgeen Lindemans beweert¹⁰⁴.

— Nazareth, Goed te Scheldeveld, 100 b.; goed te Magheret, 10 b.; goed ter Venne, 15 b.¹⁰⁵. Oorspronkelijk werden deze drie bedrijven afzonderlijk in pacht gegeven, hier zijn ze samen verpacht. Onder de betalingen die de pachter verschuldigd is komen twee pond verse boter voor in de week, wat neerkomt op ca. 0,86 kg¹⁰⁶. Van de 100 b. op het Goed te Scheldeveld zijn er 43 b. gekend, de overige 57 b. zijn waarschijnlijk

(97) F. de Tollenaere: *Veranzaden: een woord uit de oude landbouw*, in Tijdschr. voor Nederl. Taal- en Letterkunde, dl. LXXVII, aflevering 1-2, 1959, pp. 33-58. Vooral pp. 36-38 en de bewijspplaatsen op pp. 38-41.

Veranzaden: gepacht land bebouwen op een manier die in strijd is met de vaste vruchtomloop in het drieslagstelsel; (het) schenden, uitputten door inbreuk te maken op de vaste vruchtomloop. De inbreuk op de vaste vruchtomloop kan bestaan in het verbouwen van andere gewassen dan die of van meer gewassen waartoe men krachtens het pachtcontract de zgn. „loyale pacht” gemachtigd is.

(98) Cfr. supra, pag. (8).

(99) Vinkt: arr. Gent, kant. Deinze.

(100) SAG. 301, 29, II, f° 45 v° — 28 december 1427.

(101) „... 4 b. ende 42 r. besaedt met corne in braken ghemest up de noortzide van den coutren, wel bedricht ende ghewonnen ghelijc zinen ghebueren. It. 4 b. met evenen in vediten wel ghewonnen ooc ghelijc zinen ghebueren, 1 b. met evenen in driessche. It. 10 g. braken met eenre vore ommeghedaen...”

(102) SAG. 301, 30, f° 34 r° — 16 november 1428.

(103) Meers: 1) beemd, land door water omspoeld — weide, weiland; 2) moerasland, drasland, broekland (Verwijs & Verdam: Middelnederlandsch Woordenboek, VI, pp. 1469-1472).

(104) Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 34. — Cfr. supra: Goed ten Hulle te Eevergem, pag. ...

(105) SAG. 301, 31, f° 2 v° — 15 september 1430.

(106) We konden in onze licentiaatsverhandeling de gemiddelde jaarlijkse boteropbrengst berekenen per koe: dit gaf 42 kg of 0,80 kg per week.

bos¹⁰⁷ of heide; voor de 2 andere bedrijven worden 9 b. vermeld in de lating. Volgens Lindemans ligt de rest in *dries*¹⁰⁸.

— Gent, losse percelen, 20 b.¹⁰⁹. In dit contract komt een twee-jarige *dries* voor; verder wordt de hauw vermeldt van een *kleine dries*¹¹⁰. We menen dat het hier gaat om grond die *braak* ligt, maar niet wordt geploegd¹¹¹.

— Landegem¹¹² losse percelen, 3 b.¹¹³. Op dit bedrijf wordt het drieslagstelsel niet strikt gevolgd: men zaaide twee maal zomerkoren na elkaar¹¹⁴. Hier ook komt twee-jarige *dries* voor¹¹⁵.

— Meigem¹¹⁶, Goed ter Speelct, 26 b.¹¹⁷. De lating geeft 4 g. braak-koren; 5 g. stoppelkoren, 4 b. evenen uit *dries*, dus 7 b. in totaal. De pachter is verplicht 2 koeien jaarlijks te „winteren”, wat veronderstelt dat er meer vee aanwezig is.

— Temse¹¹⁸, Vroonhof, 47 b.¹¹⁹. Dit hof is een typisch voorbeeld van een drieslagbedrijf: de bezaaiing gebeurt op drie hofkouters, samen 23 b. groot¹²⁰. De rest is broek en land dat omtuind is; hiervan veronderstelde Lindemans dat het *dries* was¹²¹.

— Ertvelde¹²², Goed ten Briele, 8 b.¹²³. In de lating komt een half bemet *dries* gebroken voor. Wat deze *dries* voorstelt is niet uit te maken.

— Zomergem¹²⁴, Goed ter Heye, 29 b.¹²⁵. De lating somt de percelen met naam op zonder de oppervlakte aan te duiden. Drie stukken moeten in *dries* gelaten worden waarvan een stuk in twee-jarige *dries* ligt¹²⁶. Het-

(107) Scheldeveld: zie K. Van Acker: *Historio-geographische Studie van het Sint-Pieters-domein tusschen Leie en Schelde*, SOBEG, XII, 1942, pp. 27-45.

(108) Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 83.

(109) SAG. 301, 31, II f° 23 v° — 29 oktober 1431.

(110) ... *It. igroete stic bachtien Pieters van der Cruussen al driesch van 2 jaren gherust ende 160 wulghen al bloet van hauwe. Ende 150 poten an driesschelkin al bloet van hauwe*

(111) Cfr. pag. (3).

(112) Landegem: arr. Gent, kant. Nevele.

(113) SAG. 301, 32, f° 8 v° — 26 september 1432.

(114) ... *den vorn. groeten buelc van siere eerste evenstoppelen.*

(115) ... *It. den nederen Cruusbuelt ende ighemet ende 1 roeden in meersbuelt alle beede van 2 jaeren haut lighhende in driessche...*

(116) Meigem: arr. Gent, kant. Nevele.

(117) SAG. 301, 32, f° 101 r° — 28 maart 1433.

(118) Temse: arr. Sint-Niklaas, kant. Temse.

(119) SAG. 301, 33, f° 38 r° — 4 november 1434.

(120) ... *eerst de Oostcautere acht b. groet lighhende ant doorp te Tempcke ende een ghemet dat leen plach te zinen besaeds van braken wel ghemest ende ghedreven ghelijc zinen ghebueren. It neghen buunre ghebeeten de Muenecouter bezaeyt van stoppelen beede dese coutere besayt met coorne, bebeynt ende betuunt ... It. ses buunre ghebeeten de Muelencouter brake, gheschiffelt met eenre vore...*

(121) Lindemans: *Landbouw*, I, pp. 82-83.

(122) Ertvelde: arr. Eeklo, kant Assenede.

(123) SAG. 301, 33, f° 103 r° — 28 maart 1435 n.s.

(124) Zomergem: arr. Gent, kant. Zomergem.

(125) SAG. 301, 33, f° 125 r° — 18 mei 1435.

(126) ... *It. den vlasmortele tenden corelpitte al bloet lighhende een jaer driesch... It. den belc die men heet Hoegh Scoet liggende een jaer in driessche de scoten van 6 jaren hout... It. noch een stic dat men heet de 4 Ghemete latende in driessche van 2 jaren den hou hout sinde 3 jaer...*

zelfde geldt voor:

— Zomergem, Hutgoed, 14 b. ¹²⁷ dat op dezelfde dag verpacht wordt. In de lating komen ook gronden voor die in *dries* moeten gelaten worden ¹²⁸. De betekenis van het woordje *dries* is hier niet duidelijk.

— Zaffelare ¹²⁹, Goed ten Torre, 32+7½+5 b. ¹³⁰. Op dit bedrijf wordt het drieslagstelsel toegepast: het winnende land heeft een gelijkaardige vruchtrotatie als in Temse ¹³¹: drie grote blokken, waarvan één „kouter” genoemd is, worden beurtelings in winterkoren en braak gelaten ¹³². Van de rest (12 b.) van het winnende land veronderstelde Lindemans dat het in *dries* lag ¹³³. In de tekst worden nog 7½ b. meers en 5 b. bos vermeld.

— Semmerzake ¹³⁴, Goed te Breemeers ¹³⁵. Volgens de lating moet een stuk grond in Breemeers een jaar of langer *dries* gelaten worden, de rest in evenstoppelen ¹³⁶. Het gaat hier wel degelijk om meers die gebroken werd en bezaaid, maar de bezaaide stukken liggen in *dries*, dus iets anders dan meers. Om die meers droog te houden moest de pachter jaarlijks éénmaal „karren”, d.w.z. aarde voeren op de akker, in dit geval op de meers ¹³⁷.

— Zomergem, (Goed ter Heye) 29½ b. ¹³⁸. Net zoals in het vorige contract worden ook hier bepaalde percelen in een- en twee-jarige *dries* gelaten, het zijn dezelfde als bij de vorige verpachting ¹³⁹.

— Machelen ¹⁴⁰, Goed ¹⁴¹. Op dit bedrijf moeten verschillende percelen in *dries* gelaten worden ¹⁴². De duur van deze *dries* verschilt van perceel

(127) SAG. 301, 33, f° 132 r° — 18 mei 1435.

(128) ... *It 7 sticken an Ver Marien straetkin driesch... It. up den Spellaer 800 r. te twee sticken driesch... It. de Voshole driesch ende de cleene Voshole driesch... It. Nederscoendonc driesch... It. den Scauwet driesch... It. C sticken driesch op Langhe Lare...*

(129) Zaffelare: arr. Gent, kant. Lochristi.

(130) SAG. 301, 34, II f° 106 v° — 28 maart 1438 n.s.

(131) Cfr. supra, pag. (10).

(132) ... *eerst den Boghe groet ziinde omtrent 7 b. besaeyt met coerne ghewonnen onghemest ghelijc zinen ghebueren. It. den Scoet tusschen den 6 ende 7 b. groet besaeyt met evenen. It. de cautere omme ghedaen met eener vore brake omtrent 5 b. ende een alf. It. 2 buelckine beede ghewonnen uten bossche beede groet omtrent 1 s. b. ende isorplus van den lande sal men laten hettinghe ende bosch...*

(133) Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 84.

(134) Semmerzake: arr. Gent, kant. Oosterzele.

(135) SAG. 301, 35, II, f° 50 v° — 11 december 1439.

(136) ... *den acker met evenstoppelen, den Gheenstbuelc met rugghenstoppelen ende den ouden boemgaert met evenstoppelen, dander lant in Breemersch een jaer driesch oft langhere ende dlant in den mersch dmeeste stic met evenstoppelen, dander stic met taerwestoppelen ende Jan vors. moe dlant in den mersch carren eene waerf binnen zinen pachte vors. ghelijc ghebueren...*

(137) Lindemans: *Landbouw*, I, pp. 204-206.

(138) SAG. 301, 36, f° 122 r° — 29 mei 1441. — Cfr. pag. (10): hoewel in het contract het bedrijf niet wordt genoemd, betreft het hier het goed ter Heye: de eigenaar, de pachter en de oppervlakte van het goed stemmen overeen.

(139) ... *It. den vlamoertere theuden Quareelputte al bloet liggheende een jaer lanc driesch... It. den buelc die men heet de Viere Ghemete latende in driessche den hau van twee jaren ziinde...* Cfr. supra, noot 127.

(140) Machelen: arr. Gent, kant. Deinze.

(141) SAG. 301, 37, II f° 18 v° — 21 oktober 1443.

(142) ... *deen Cawaelt bleec van drie jaer van driessche den hau van 6 jaren... it. de beide, den Belant ende dortsche van viere jaren dries ende... it. de sceerde*

tot perceel: één-, drie- en vier-jarige *dries* komen er in voor. Eén van de stukken grond is heide, die al vier jaren *dries* ligt. We moeten hier dan ook weer de vraag stellen: waar ligt het verschil tussen *dries* en *heide* ¹⁴³.

— Zaffelare, Goede te Wallekine ¹⁴⁴. Volgens het contract moeten hier bepaalde stukken *dries* gelaten worden, o.m. de kouter en een stuk grond achter de schuur gelegen. Daarnaast is er dan een zekere oppervlakte die moet braak gelaten worden, o.m. de *Kwade Dries* ¹⁴⁵. Hier gaat het duidelijk om een toponiem, een stuk grond die *Kwade Dries* heet, ligt braak en ontvangt de nodige beploeging. We kunnen verder niets zeggen over de betekenis van *dries* op de kouter en het stuk achter de schuur.

— Zevergem ¹⁴⁶, Goed te Gavere, 31 b. ¹⁴⁷. Meer inlichtingen over de *evenen uit dries* verschaft ons de lating van dit bedrijf. Hier worden evenen vermeld, na braak, die volgde op *evenen uit dries* ¹⁴⁸. We komen verder terug op de evenen die gewonnen zijn uit *dries*, hier kunnen we uit *dries* niets afleiden.

— Gent, Geest- en Zavelputten ¹⁴⁹. Dit bedrijf is, zoals uit het con- op het goed aantreft te laten *gheel van twee jaren*, d.w.z. hij moet er geen bewerkingen op uitvoeren ¹⁵⁰. Dezelfde betekenis van onbewerkt vinden we in:

— Zevergem, Goed ¹⁵¹. Ook hier moet de pachter alles wat niet in winterkoren ligt *bloot* laten in *dries*, d.w.z. zonder bezaaiing en zonder bewerking ¹⁵².

— Gent, Geest- en Zavelputten ¹⁵³. Dit bedrijf is, zoals uit het contract blijkt, volledig op de veeveelt gericht. Het vee wordt met rapen op stal gevoederd ¹⁵⁴, enkele stukken grond worden met winter- en zomerkoren bezaaid — zonder dat drieslagstelsel gevolgd wordt — en dan moeten twee stukken *dries* gelaten, het ene stuk in 20-jarige, het andere stuk in 30-jarige *dries* ¹⁵⁵. Een ander stuk grond draagt de naam *dries*, en blijft

driesch van drie jaren gheackert. met twe voren tote bachten de scuere... it. bunder ende alf bunder driesch van eenen jare... it. Lamins beult drie jaren van driessche... it. de Moenins den hau van 6 jaren de wulghen van driessche... it. den Broeckkaerts lant den hau van 6 jaren dries van een jare...

(143) Cfr. supra, pag. (5), noot 39.

(144) RAG. Fonds St.-Pieters, I, 147 — 14 mei 1444.

(145) ... *It. de cautre ende stic bachter scuere in driessche ende den hau... It. de 4 g. voer thuis ende de 2 g. ende de 4 g. daernaest ende tustic ende de Quade Driesch ghekeert te braken...*

(146) Zevergem: arr. Gent, kant. Nazareth.

(147) SAG. 301, 38, f° 166 r° — 12 juni 1445.

(148) ... *It. 3 b. evenen ghemest naer braecstoppllen liggende bachter scuere ghe- wonnen vor de braecstoppllen van driessche te evenen sonder mes...*

(149) SAG. 301, 39, f° 129 r° — 27 maart 1447.

(150) Zie Lindemans: *Landbouw*, I, pag. 134: geheel wil zeggen onbewerkt.

(151) SAG. 301, 40, II, f° 70 v° — 28 januari 1450 n.s.

(152) J. Boon: *De Landbouweconomie en de pacht in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen: enkele peilingen*, in *Handel. Maatsch. Gesch. Oudh. te Gent*, nieuwe reeks, dl. 18, 1964, pp. 20-21.

(153) SAG. 301, 49, II, f° 15 v° — 16 oktober 1467.

(154) ... *omme de voors. coyen alzo vele loefs... ende datte metten rapen alzoment uter eerden trecken zal...*

(155) ... *It. de Gheest voor de grote poorte moet hij laten van 20 jaren driesch*

in handen van de eigenaar, maar zal gemaaid worden¹⁵⁶. We vragen ons af hoe de pachter aan deze voorwaarden kon voldoen, zijn pacht duurde negen jaar en hij moet die stukken 20 en 30 jaar in *dries* laten. Verder is daar ook nog de *Blooddriesch*, het gaat om een toponiem¹⁵⁷.

— Zwijnaarde, Goed te Zwijnaarde¹⁵⁸. Op dit goed vinden we in de lating terug de drie stukken die volgens een contract van 1428 in *dries* moesten gelaten worden¹⁵⁹. We wijzen hier nog op het onderscheid tussen *meers*, *broek* en *dries*, onderscheid dat Lindemans niet maakte¹⁶⁰.

— Zwijnaarde, Goed te Ottersham¹⁶¹. Een samentelling van de oppervlakte der respectievelijke stukken land brengt ons op min. 62 b. 1 g., daar moet nog bos bijgevoegd worden. Het winterkoren omvat ca. 6 b., zomerkoren ca. 17 b., de braak 16 b., 8 b. *dries*, en 13 b. *meers*. Terug moeten we wijzen op het verschil tussen *braak* en *dries* enerzijds, en *dries* en *meers* anderzijds. Hier liggen drie stukken in eenjarige *dries*¹⁶², deze *dries* krijgt geen beploeging, daar waar voor de stukken grond die braak liggen in het contract aangeduid wordt welke voren ze ontvangen hebben.

— Weteren¹⁶³, Goed ten Foreeste¹⁶⁴. De veronderstelling van Lindemans, als zou dit goed een *dries*-bedrijf zijn dient verworpen¹⁶⁵. In de tekst is er geen sprake van *dries*, en er is ook niets dat een dergelijke theorie wettigt.

SYSTEMATISCH OVERZICHT VAN DE BESTUDEERDE BEWIJSPLAATSEN.

Gemeente	Jaar	Toponiem	Bodemgebruik	„Dries” in tekst
Zulte		Gegninga	thriusca	
Merelbeke	1244-1274		Pratum arabile	
Gent	1369			Geen
Ledeberg	1372			Geen
Lemberge	1376			Geen
Astene	1391			Geen
Drongen	1398			1- en 2-jarige dries

dwelke was 3 waerf daer naer achtereen ghesayt met eenen messe. It. de hilt van den sticken bachten Roest moet hij laten van 30 jaren driesch ende daer naer eens ghezayt met evenen...

(156) ... ende den Blooddriesch metter vrouwen kerchove ende dat omme te doen mayenne...

(157) Cfr. supra : Kerksken, pag. (5).

(158) SAG. 301, 49, f° 23 r° — 19 december 1466.

(159) Cfr. supra, pag. (9). Zie ook Evergem, pag. (7).

(160) Lindemans : *Landbouw*, I, pag. 34.

(161) SAG. 301, 50, II, f° 71 v° - 15 januari 1470.

(162) ... *It. den groten Mulaere groot 4 b. driesch van eenen jare... it. bachten den Paerke 2 sticken lants ghebeeten den Donc groot ziinde 3 b. driesch van eenen jaere... It. 1 stic lants ghebeeten iParc groot 1 b. driesch van eenen jare...*

(163) Weteren : arr. Dendermonde, kant. Weteren.

(164) SAG. 301, 63, f° 72 r° — 1 februari 1495 n.s.

(165) Lindemans : *Landbouw*, I, pp. 35 en 83.

Eke	1405		winterkoren uit dries
Kerksken	1406	in den driesch	
Hillegem	1407		Geen
Kerksken	1408	...den driesch brake...	
Lovendegem	1410		Geen
Lochristi	1410		Geen
Nazareth	1411		Geen
Evergem	1411		Geen
Oostakker	1412-1413		evenen uit dries
Gent	1412		braak na 4-jarige dries
Petegem(D.)	1413		Geen
Merendree	1416		evenen uit dries
Bachte-Maria Lerne	1417		evenen uit dries
Petegem(D.)	1417		braak of dries
Nazareth	1422		Geen
Zwijnaarde	1424		Geen
Astene	1426		—
Vinkt	1427		evenen in dries
Zwijnaarde	1428		—
Nazareth	1430		geen
		...an dries- schelkin...	—
Landegem	1432		2-jarige dries
Meigem	1433		evenen uit dries
Temse	1434		geen
Ertvelde	1435		—
Zomergem	1435		één- en twee- jarige dries
Zomergem	1435		—
Zaffelare	1438		geen
Semmerzake	1439		—
Zomergem			één- en twee- jarige dries
Machelen	1443		één-, twee en vierjarige dries
Zaffelare	1444	Quade Driesch	—
Zevergem	1445		evenen uit dries
Gent	1447		twee-jarige dries
Zevergem	1450		—
Zwijnaarde	1466		—
Gent	1467	...Blooddriesch...	20- en 30-jarige dries
Zwijnaarde	1470		eenjarige dries
Wetteren	1495		geen

Zoals uit de bovenstaande tabel blijkt zijn er een reeks bewijsplaatsen die wegvallen. Het zijn enerzijds die contracten waarin het woord *dries* niet voorkomt, anderzijds de teksten waar het duidelijk een *dries*-toponiem betreft. Ook de tekst van de meierijregeling van Crombrugge mag niet als bewijsplaats aangezien worden. Blijven dan nog die contracten te bestuderen waarin *dries* voorkomt als een eigenschapsbepaling.

Dries ligt heel dicht bij de betekenis van *braak*, in beide gevallen is het land niet bezaaid. We verwijzen naar Astene waar over *braak* niet gesproken wordt in de lating, wel over winterkoren, evenland en *dries*¹⁶⁶; ook te Petegem (D.) was er een mogelijkheid gelaten aan de pachter zijn gronden *braak* of *dries* te laten, wat wel zoniet op een gelijkwaardigheid van de bodem dan toch op een gering verschil in waarde zou wijzen¹⁶⁷. Als de *dries* dan verschilt van de *braak*, waarin ligt dan het verschil? We menen dit verschil te moeten zien in de bewerking die *dries* en *braak* ondergaan vooraleer er graangewassen op gezaaid worden. De grond die een jaar *braak* lag werd vier maal beploegd. Ze ontving een oppervlakkige beploeging in het voorjaar, tussen half maart en begin mei, om de stoppelen van het afgemaaide zomergraan los te breken; in het najaar en in het voorjaar was de *braak* door het vee beweid. Deze bewerking noemde men „schuffelen”. Een tweede beploeging werd uitgevoerd in juli, ze was dieper dan de schuffelvoor en ploegde de vergane graanstoppel diep in. Deze voor noemde men *braakvoor*. De Roer- of Oogstvoor werd in augustus uitgevoerd. De boer ploegde kruisgewijs over de *braakvoor* en tijdens deze bewerking werd ook de mest ingeploegd. De vierde voor, *Zaadvoor* genoemd, werd dan vóór 1 oktober uitgevoerd, waarbij het land in bedden werd gelegd, om bezaaid te worden¹⁶⁸.

Het zomerkoren, waarbij ook de haver of evene moet gerekend worden werd gezaaid na de winter. Men had niet de tijd vier maal te ploegen. De boer gaf twee voren: een stortvoor, waarbij de graanstoppels van het winterkoren werden omgeploegd om tijdens de winter in winterbedden te blijven liggen, daarna werd in de vroege lente gezaaid, en onmiddellijk daarop werd het zaad met een lichte voor toegedekt, de *zaadvoor*¹⁶⁹.

Wanneer echter evenen gezaaid worden in *dries*, d.w.z. grond waarop voordien niets gezaaid was, dan moet die *dries* gescheurd worden. We konden vaststellen dat dit door één beploeging gebeurde, zo dient de uitdrukking *evenen uit dries met een voor omgedaan* begrepen te worden¹⁷⁰. Het is uiteraard moeilijk vast te stellen waarvoor die *evenen* uit *dries* werden aangewend. Haver wordt als paardevoeder gebruikt, in de M.E. diende haver doorgaans als voeder voor de mens. Nochtans is het wel goed mogelijk dat de *evenen* uit *dries*, die van een minder goede kwaliteit moest zijn dan de evenen die gewoonlijk op winterkoren volgde, afgemaaid werden gebruikt. De mogelijkheid is des te groter omdat in alle contracten naast

(166) Cfr. supra, pag. (4), Astene.

(167) Cfr. supra, pag. (8), Petegem (D.).

(168) Lindemans: *Landbouw*, I, pp. 133-135.

(169) Idem: pp. 136-137.

(170) Cfr. supra, Oostakker, pag. (7); Merendree, pag. (7); Bachte-Maria-Leerne, pag. (8); Vinkt, pag. (9); Meigem, pag. (10); Zevergem, pag. (12).

evenen uit dries ook evenen worden gezaaid na winterkoren¹⁷¹.

Om het even wat onder de betekenis van het woordje *dries* ook mag schuilgaan, dit is dan toch duidelijk geworden:

1. *dries* is geen kunstmatige weide¹⁷²;
 2. *dries* gelijkt sterk op *braak*¹⁷³;
 3. het verschil tussen *dries* en *braak* ligt in het feit dat de *dries* eenmaal geploegd is wanneer er moet gezaaid worden daar waar de *braak* viermaal wordt beploegd. Op beiden mag het vee weiden¹⁷⁴.
 4. het *dries-stelsel* als systeem heeft in de streek rond Gent tijdens de M.E. niet bestaan, de teksten die door Lindemans worden aangehaald laten daarover niets vermoeden, en de voorbeelden door hem in tabel gebracht zijn telkens slechts op een enkel contract gebaseerd¹⁷⁵.
- Om de *dries* in Vlaanderen op zijn rechte plaats te stellen in het kader van de middeleeuwse landbouw, waren de teksten die we bestudeerd hebben te gering in aantal. We hopen op dit probleem nog verder te kunnen ingaan.

(171) Cfr. supra, pag. (12), noot 149. De bezaaiing van dat stuk grond verloopt als volgt: *Dries*, evenen, *braak* winterkoren, evenen.

(172) Cfr. Gent, pag. (3); Ledeberg, pag. (4); Eke, pag. (5); Hillegem, pag. (6); Lochristi, pag. (6); Evergem, pag. (7); Gent, pag. (7); Zwijnaarde, pag. (8); Semmerzake, pag. (11); Machelen, pag. (11).

(173) Cfr. Petegem (D.), pag. (8); Astene, Deurle, pag. (9).

(174) Cfr. Eke, pag. (5); Merendree, pag. (7); Bachte-Maria-Lerne, pag. (8); (tegenstelling tussen evenen uit *dries* en evenen uit stoppelbraak); Vinkt, pag. (9); Zwijnaarde, pag. (13).

(175) Lindemans: *Landbouw*, I, pp. 33, 36, 37.

Pierre-Ignace-Liévin van Alstein Gents slavenkapitein in Nantese dienst

(1733 - 1793)

door

J. EVERAERT
Aspirant N.F.W.O.

De levendige Loirehaven en de met haar 18de-eeuwse topbloei onafscheidelijk verbonden driehoekshandel, leverden het decor waarin de hiernavolgende biografie zich afspeelde. De eigenlijke slavenhandel vormde slechts een schakel in het complex dat de tijdgenoten zeer precies als „commerce triangulaire” of „commerce circuiteux” bestempelden. Deze kringloop-economie was immers gevestigd op drie verschillende transacties: vanuit het knooppunt Nantes werd de ruilwaar naar het zwarte continent aangevoerd; het „bois d'ébène” vond in negercargo's zijn weg naar de Caraïbische plantages, vanwaar de tropische produkten tenslotte naar het moederland afvloeiden.

Ons studiemateriaal troffen we aan in de registers en bundels van het Fonds d'Hoop (afkorting F.H.), berustend in het Rijksarchief te Gent. In de analytische inventaris van dit fonds (n° 171) staan desbetreffende manuscripten geklasseerd onder de rubriek Varia: Documents concernant la traite des nègres (F.H. n°s 965-983). Deze handelsdocumenten vulden we aan met gegevens geput uit de Correspondances (F.H. n°s 351-367) en de Actes de Famille (F.H. n°s 959-964). Een latere schenking bevat van Alsteins private comptabiliteit (F.H. suppl. n° 56 - fragmentair).

Tenslotte illustreren we hier in voetnota aan de hand van enkele contemporaine gegevens de koopkracht van het pond tournois (£t) en het 1/3 minderwaardige koloniale pond (£c).

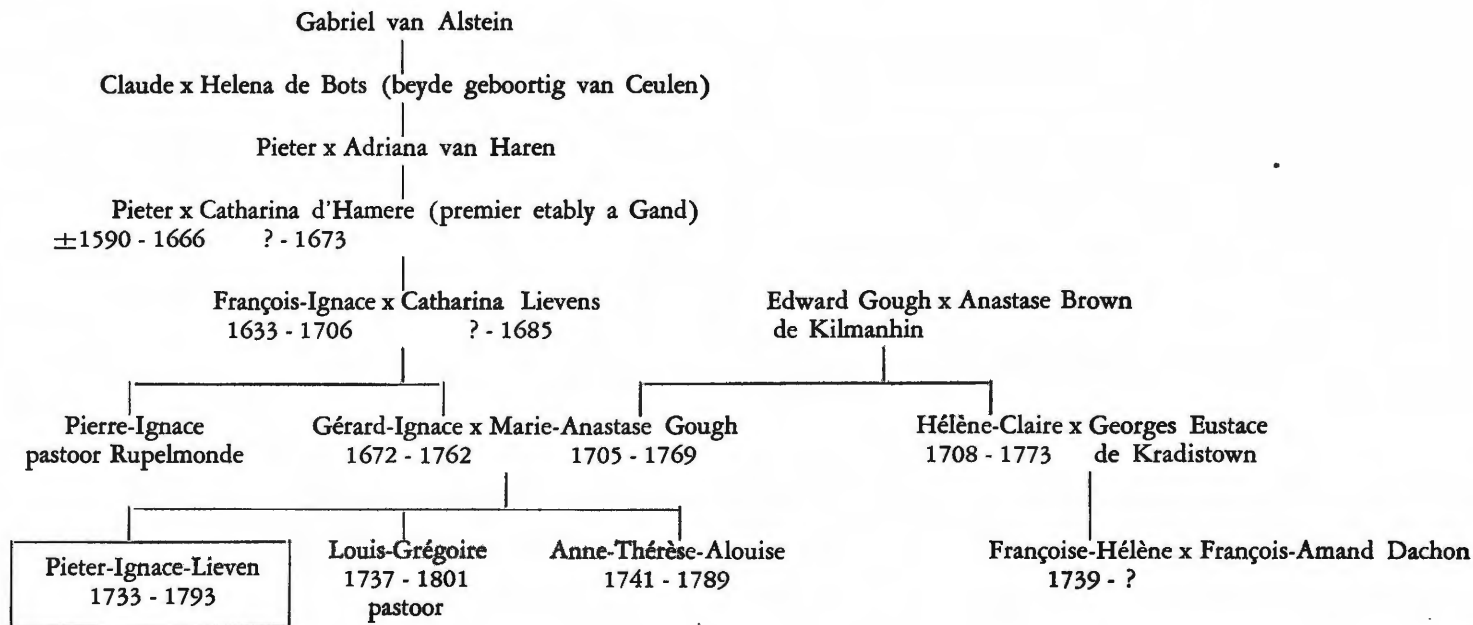
*
**

Koopkracht van het pond :

Pond Tournois : 1 mois de louer d'un appartement (Nantes) : 30 ; au dentiste pour arracher une dent : 6 ; un paire de souliers : 6 ; un habit (veste, culotte) complet de soye, façon et fourniture : 126 ; un baril de farine : 34 ; 2 lb de tabac : 7 ; 3 comédies au theatre : 6 .

Koloniaal pond : 1 mois de pension : 180 ; 1 mois de blanchissage : 18 ; fourniture et façon d'une veste : 156 ; 1 lb de viande : 10 ; 1 baril de farine : 100 ; abonnement (5 représentations) de comédie : 30 .

STAMBOOM DER FAMILIES VAN ALSTEIN - GOUGH

A.

GENEALOGISCH-SOCIALE SITUERING.

1. *Historiek van het geslacht van Alstein.*

De bakermat der familie van Alstein ligt hoogstwaarschijnlijk in het Rijnland, waarop overigens ook de Duitsklinkende naam zou wijzen¹. Een „Arbor Consanguinitatis” klimt op tot de eeuw van Karel V met de voor de rest onbekende „Jo^r Claude van Alstein f: Gabriel, trouwt met joff^e Helena de Bots, beide geboortig van Ceulen.”² Hun kroost zwerfde uit en bracht het soms tot sociaal welstellende posities: „Steven, capiteijn tot Straesborgh, sterft sonder hoirs; Marie, abdisse tot Liere in de abdije van S. Bernardus; Antonette, penitente tot Leuven; Gabriel, secretaris sonder hoirs tot Ceulen”. Alleen Pieter zal het geslacht voortzetten en „trouwt met joff^e Adriana van Haren” te Keulen.

Zijn gelijknamige zoon³ „Pierre, premier etably a Gand... ayant atteint environs 29 ans, il se mariat le 24 janvier 1619 en l'eglise paroissiale de St Michel de Gand, avec Catherine D'hamere, d'honorable et noble famille de ce quartier...”⁴.

Achtereenvolgens bekleedde hij de post van „baillage ou greff” der baronie Nevele en in de kasselrij van de Oudburg te Gent⁵. Overleden te Gent op 1 mei 1666, „agé de 76 ans (dus rond 1590 geboren) ayant toujours vecu noblement et consideré dans le pais...” werd hij geborgen in zijn nieuwverworven grafkelder in de St Michielskerk, waar zijn vrouw op 24 juni 1673 werd bijgezet⁶.

(1) F.H. 361 — Correspondentie P.I.L. van Alstein aan zijn broer Louis-Grégoire; Gent, 2 juli 1772. Bij zijn genealogische navorsingen kwam de slavenkapitein eveneens terecht „A Cologne sur les Registres Van Alstede”.

(2) F.H. 962 — Arbor consanguinitatis familiae Alstein (Struyken familien). Stamboom vermoedelijk daterend uit de vroege 19de eeuw en opgesteld naar aanleiding van de toewijzing der erfenis van priester Louis-Grégoire. Voor de opbouw van deze familieschets benutten we verder: Extrait des divers manuscrits des predecesseurs de la famille Waldstein... finalement van Alstein (F.H. 961). Genealogisch overzicht, tussen 1781-86 door P.I.L. persoonlijk opgesteld bij een — bedrieglijke — poging om het familieblazoën te „redoreren”.

(3) De dochter „Alphonse, trouwt met Jo^r Eduaert de Grits, sonder hoirs in Enghelant”.

(4) F.H. 961 — Extrait...; P.I.L. verwacht hier onbewust datum en kerk, zoals duidelijk blijkt uit de authentieke huwelijksbelofte — Extract de banis a l'eglise St. Michel le 24 janv. 1619 — en trouwakte — Extract de mariage de l'eglise St. Nicolas du 20 f^r 1619 —, beide vermeld in zijn brief dd. 1772 (F.H. 361).

(5) De groot-baljuw, een della Faille, was tevens peter van de zoon Joris van Alstein (° 1631, gehuwd met Marguerite Brias, descendante des Milan de Visconti). Na rechtstudies aan de universiteit van Dôle in Boergondië nam hij vaders functie over (F.H. 964 - copij 1772; deze vrijgeleide in 1652 te Besançon afgeleverd preciseerd: „... George d'Alstein gentilhomme hollandois... ayant séjourné quelque tems, commencor en d'autres villes de la Province pour apprendre les exercices de sa condition...”)

(6) P.I.L. bezocht in 1781 deze „caveau... situé au milieu du cœur de l'eglise paroissiale de St. Michel de Gand ou il existe encore une pierre de marbre avec in-

Van de negen kinderen gingen er twee op in de geestelijke stand — kanniken respectievelijk te Aire en St Omer —; de rest huwde. P.I.L. van Alsteins grootvader, François-Ignace — tweelingbroer van Jean-Baptiste — geboren op 30 aug. 1633, werd door zijn broeder-kannunik Pieter op 12 dec. 1665 in de St.-Baafskathedraal in de echt verbonden met Catharina Lievens. „Lissencié et avocat au conseil de flandres”, stierf hij op 6 okt. 1706. Na twintig jaar huwelijksleven — Catharina ontviel hem reeds op 13 jan. 1685 — telde het gezin negen kinderen „qui ont pris le party de la Religion, pretres et religieuses”, uitgenomen Gérard-Ignace, op 14 jan. 1672 in St.-Baafs gedoopt.

Handelaar, residerend te Gent, ging hij er een eerste huwelijk aan met Barbe Marie Dem, dat echter kinderloos bleef. Weduwnaar geworden, maakte hij kennis met de 22-jarige, te Duinkerken geboren (28 aug. 1705) Marie-Anastase Gough, dochter van een adellijke Ierse emigrant, wiens echtgenote na zijn dood te Parijs een bank beheerde⁷. De inzegening werd voltrokken op 25 aug. 1728 in de Parijse parochiekerk St.-Merry⁸. Het huwelijkscontract werd opgemaakt „sous les loix et usages de la coutume et echevinage de la ville de Gand”. Als bruidschat graf de gefortuneerde Anastase Brown aan haar dochter — evenals trouwens aan elk harer overige huwende kinderen — het klein fortuin mee van „20.000 livres tournois en especes de louis d'or et d'argent”⁹. In geval de bruidegom eerst overleed — wat niet denkbeeldig was gezien zijn 56 jaren — zouden de bruid toekomen „l'ameublement entier du menage, la vaiselle d'argent, joiaux et tous autres meubles meublans et corporels”. Deze bepaling verklapt de sociale welstand van koopman van Alstein.

Het nieuwe gezin, „ayants faits election de leur domicile en la ville de Gand y ont demeurés et y ont eu huit enfants”¹⁰. Vader van Alstein bereikte de hoge leeftijd van meer dan 90 jaar; overleden te Gent op 21 maart 1762 liet hij zich bijzetten in dezelfde familiekerk, waarin ook zijn ouders reeds rustten. Na haar mans dood, verhuisde M.A. Gough naar Komen op de Leie, waar ze ontsliep op 22 feb. 1769, 64 jaar oud.

scription Piter Van Alstein et Catharina D'hamere”. (F.H. 961 — Extrait...); *Graf- en Gedenkschriften der Provincie Oost-Vlaanderen*, 1ste reeks: Parochiekerken: Gent, Deel I (1865): Sinte Michielskerk; p. 153: Plan der grafkelders in het koor, p. 152: Familiën die daer hare grafkelders hadden: n° 23 - van Alstein, (tussen Van den Berghe en Vander Haeghen, op ongeveer 13 m. van de N.O. hoofdpijler der kruisbeuk).

(7) F.H. 959 — Uittreksel huwelijksakte.

(8) De kerk is gelegen aan het kruispunt der Rue de la Verrerie en Rue St. Martin. Gérard-Ignace logeerde overigens occasioneel in het Hôtel Chalon, gelegen in deze laatste straat. De parochie St. Merri ligt, in volle stadscentrum, benoorden het Ile de la Cité.

(9) F.H. 959 — Extrait du Contract de mariage de mon pere Gérard van Alstein, Ecuier, et de ma mere d^{lle} Marie-Anastase Gough fait a Paris le 21 aoust 1728 (origineel op gezegeld perkament). De som vertegenwoordigde fl. 11.180 courant.

(10) Felix-Henri d'Hoop, *La famille van Alstein, ses escendants, descendants et leurs alliés*, Gent, 1891, p. 6 — Anastasie (1730-51), Edouard (1731-59), Pierre-Ignace-Liévin (1733-93), Louis-Grégoire (1737-1801) en Anne-Therese-Aloise (1741-1789); 3 kinderen stierven in de wieg: Pierre-Ignace (1732); Jean-Baptiste (1735) en Marie-Thérèse (1745).

Slechts drie harer kinderen overleefden haar: kapitein Pierre-Ignace-Liévin, pastoor Louis-Grégoire en de jong gebleven Anne-Thérèse Alouise.

De jongste zoon, Louis-Grégoire, zag het daglicht te Gent op 31 jan. 1737¹¹. Priester gewijd in het bisdom Ieper, vervolgens in 1765 tot pastoor aangesteld te Bixchotte (Bikschote ten N. van Ieper op de Ieperlee) werd hij tenslotte op 15 juni 1781 plechtig ingehaald als zieleherder te Reninghelst (ten Z.W. van Ieper). Tevens was hij titelvoerend „chapelain de castedrale de Peteghem”¹². Uit verzet tegen de wet op de beëdiging der priesters liet de pastoor op 3 frimaire an 6 (eind nov. 1797) zijn parochie in de steek, officieel „a cause de ses infirmités et affoiblissement de sa vue”. Achter deze drogreden ging echter de echte oorzaak schuil: „n’a pas encore prete le serment”. Voor de republikeinse administratie was hij voortaan slechts een „rentier, domicilié dans la commune de Gand, section de la reunion, n° 170”¹³. Hij overleed er op 17 nov. 1801. Met hem verdween de laatste telg uit deze tak der van Alsteins. Immers zijn zuster Anne-Thérèse, geboren 20 sept. 1741, bleef — evenals P.I.L. — ongehuwd; ze stierf in de Arteveldestad op 3 dec. 1789.

2. De Nantese relaties der families Gough - Brown¹⁴.

De grootouders van P.I.L. langs moederszijde waren adellijke emigranten die de katholieke koning James II in ballingschap vergezelden naar het Frankrijk van Louis-Soleil. Zijn grootvader, Edward Gough of Kilmanhin (verbasterd tot Kilmanheim), in het graafschap Waterford, „qui avoit des biens considérables en fond de terre dans les comtés de Corke et de Waterford dans le Royaume d’Irlande”, vestigde zich na de uiteindelijke nederlaag van de Ierse opstand en de proscriptie uitgevaardigd door de protestant Willem III (1689) te Duinkerken¹⁵. Hij zette er een winst-

(11) Peter was Pierre-Grégoire van Alstein, advocatus in consilio flandriae, zoon van de hogergenoemde Joris en kozijn van de vader (F.H. 959 — Uittreksel geboorteregister).

(12) *op. cit.*, annex G, p. 273; F.H. suppl. 56, f° 15 v°. Vermoedelijk is dit Peteghem-bij-Oudenaarde. Ook Ferdinand, broer van zijn betovergrootvader en kanunnik te Aire, was „en 1697 chapelain du Château de Peteghem-lez-Audenarde”, eigendom der familie Brias (*op. cit.*, p. 189).

(13) F.H. 366 — Tabelau des Prêtres qui depuis la publication de la loi du 19 fructidor, an 5 ont quitté leur domicile (5 sept. 1797) — F.H. 64, n° 219 — Copij verkoopakte 4 frimaire, an 6.

(14) F.H. 959 — De gegevens putten we uit twee mémoires, gedrukt naar aanleiding van erfenisprocessen — *Memoire ... pour Dame Marguerite Brown, veuve du Sieur Joseph Comerfort, Seigneur de la Terre d’Anglure, Irlandois naturalisé dans le Royaume... (1747); Memoire pour Edouard & François Gough, Ecuyers & Demoiselle Anne-Marguerite Gough, leur sœur... (1742)*. Verder uit P.I.L. van Alsteins genealogische nota’s: „La famille de ma grande mere maternelle Madame Anastase Brown Gough” (1787?); de „Titres de Noblesse d’extraction de la D^e Mere de S. Van Alstein” (1781) en de „Papiers concernant la famille Gough”.

(15) Edward zetelde in James’ II anti-revolutionair parlement van Dublin in april 1689. Later bevestigde de troonloze kroonopvolger James III, in zijn ballingsoord St.-Germain-en-Laye, de adelbrieven (26 april 1709). De zoon François diende in een Iers regiment in Franse dienst.

gevende maritieme handelszaak op touw en huwde er zijn land- en lotgenote Anastase Brown.

In mei 1718 liet Gough zich, samen met zijn familie, naturaliseren met behoud van hun blaozen en adellijke prerogatieven¹⁶. Ondertussen had hij zich als gefortuneerd koopman uit de zaken teruggetrokken en zich reeds te Rijsel gevestigd. Na zijn dood in 1721, verhuisde de weduwe met haar kinderen naar Parijs waar ze met haar kapitaal een bank opende in de „rue neuve, paroisse Saint-Mery”, waar „... elle louoit un appartement a 1800 l; avoit un bon équipement, bien entretenu, une maison étoffée”. Een dochter, Marie-Anastasie huwde er Gérard-Ignace van Alstein.

De overige kinderen — toekomstige ooms en tantes van P.I.L. — verspreidden zich meestal. Edward vestigde zich opnieuw te Duinkerken; François vertrok in 1731 naar Rouen; Jean Baptiste „acolite du diocese d'Ypres” in feb. 1727, was er het jaar daarop diaken; Jacques huwde een dochter der Nantese groot-reders Walsh en week later uit naar Cádiz, waar zijn zoons Jacques en Edward reeds in 1776 het handelshuis beheerden. Hélène-Claire trouwde in 1735 te Parijs Georges Eustace de Kradistown, zoon der Ierse emigrantten Guillaume en Marie Aylmer; ze vestigden zich in Nantese St.-Niklaas-parochie, waar hun in 1739 een dochttertje Françoise-Hélène werd geboren. Anastase-Lucie verbond zich met Louis-Luc de Commerford, Marquis d'Anglure, eveneens telg uit een Iers geslacht.

Ook de familie der grootmoeder M.A. Brown waren politico-confessionele uitwijkingen: „les Brown, très attachés a leur Prince le Roy Jacques, lors les révolutions d'Irlande pour éviter beaucoup de desagrement, quitterent leur pais natal pour se fixer en diver pais ou ils pourroient exercer librement leurs religion Catholique Romaine”. De Ierse bannelingen burgerden zich in op Spaanse en Franse bodem¹⁷. Drie broers vestigden zich respectievelijk te Bilbao, Brugge en Saint-Malo. Een dochter uit de tweede echt van de Bretoense weduwe van deze laatste — overleden oom van P.I.L. van Alstein — nl. Marie-Anne de Canisburg, huwde met Patrice Walsh, broer van de Nantese reder Antoine-Vincent, stichter der Société d'Angola, een slavenhandelscompagnie¹⁸. Een zuster, Marguerite, gehuwd met graaf Joseph de Commerford uit Dublin, was de schoonmoeder van Anastase-Lucie Gough. Tenslotte, via de Browns en vooral dank zij de aangetrouwde Walsh, waren de van Alsteins verder enigszins verwant met de magnaten uit de Nantese rederswereld als O'Shiell, Grou, Bouteiller, en Portier.

(16) Op 15 juni 1722 werd hij inderdaad — posthuum! — opgeroepen om te Rijsel in de „assemblée des ecclésiastiques et nobles de la province” te zetelen.

(17) Gaston-Martin — *Nantes au XVIIIe siècle: L'ère des Négriers (1714-74)*, Paris 1931, pp. 240 sq.

(18) F.H. 959 — *Freres & Sœurs de ma grande mere dont nous avons eu connaissance.*

B.

DE LOOPBAAN VAN DE SLAVENKAPITEIN P.I.L. VAN ALSTEIN

1. *Een bewogen jeugd.*

Pierre-Ignace-Liévin van Alstein werd te Gent in de voormiddag van 11 nov. 1733 geboren als tweede „filium D. Gerardi Van Alstein, armigeri et D. Mariae Anastasiae Van Gough conjugum”. Bij het doopsel in de St.-Jacobskerk kreeg hij als voornamen deze van zijn peter, Pierre-Ignace, vaders broer en pastoor te Rupelmonde; Lieven werd er aan toegevoegd ter onderscheiding van een in de wieg gestorven broertje Pierre-Ignace. Philippina Brown verving de afwezige Parijse meter, Anne-Marguerite Gough¹⁹.

Zijn verdere jeugd te Gent is omzeggens onbekend, tenzij dat hij college liep in het Ste-Barbara-instituut der Jezuiten²⁰. Op 12-jarige leeftijd maakte hij reeds kennis met het oorlogsgeweld, gebeurtenis die zijn verdere leven gans zou wijzigen. Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, toen Franse legerbenden in 1744-45 Vlaanderen onder de voet liepen, bleef het bezette Gent evenmin gespaard van oorlogsschattingen en verplichte recruitering. Vader van Alstein bracht zijn opgroeiende zonen in veiligheid: Edouard bij zijn oom Edward Gough in Duinkerken²¹; Pierre-Ignace-Liévin vertrok in 1748 naar Nantes waar zijn tante Hélène-Claire Gough resideerde.

Oom Georges Eustace, kleine reder, beleefde echter donkere tijden. De Engelse blokkade der Franse havens en de kaperij der Britse oorlogsbodems in de Caraïbische zee verlamden tussen 1745-48 praktisch alle trafiek, de winstgevende negerhandel inbegrepen²². P.I.L. wou echter geen misbruik maken van de gastvrijheid, die voor zijn intussen gefailleerde oom wel een last moest zijn. Met de vrede van Aken (okt. 1748) hernam de Nantese havenbedrijvigheid. Langsheen de Loire-kaaien en in de vóórhaven Paimbœuf was er vraag genoeg naar zeelui. De jeugdige Gentenaar zou hier zijn levenskans wagen.

2. *De maritieme opleiding.*

Zijn maritieme loopbaan begon van Alstein als „novice” (lichtmatroos) op de Montmartel. Deze vrachtvaarder, toebehorend aan de Compagnie d'Angole, verliet in okt. 1749 de Loiremonding met directe bestemming Saint-Domingue (Haïti). De opgepropte stocks koloniale produkten en de

(19) F.H. 982, n° 4 — Extractum ex Registro Baptismali ecclesiae parochialis Sti Jacobi Gandae... (gezegeld perkament - 3 jan. 1787).

(20) Een reminiscentie aan zijn Gentse schooltijd duikt op wanneer hij het boordjournaal van de Mars (F.H. 967-1755) opent met het devies der Jezuitenorde: „Ad majorem Dei gloriam”.

(21) Edouard (° 1731) benoemd tot Spaans vice-consul te Duinkerken, overleed er in 1759. Ook zijn zuster Anastasie stierf buiten haar vaderland, nl. te Béthune (1730-51).

(22) Gaston-Martin, *op. cit.*, pp. 225-235.

dringende behoefte der Caraïbische planters aan moederlandse manufacturen en proviandering, loonden voorlopig meer een uitreiding naar de parel der Franse koloniale kroon, eerder dan een steeds riskante slavencampagne. De Montmartel bevoorraadde er Cap-Français — de commerciële metropool op de N.-kust van het eiland — en liep half nov. 1750 terug Paimbœuf binnen, geladen met suiker, koffie, indigo en katoen²³. Slechts 16 jaar oud, aangeworven zonder soldij, was voor P.I.L. het avontuur begonnen dat hem van het ruwe leven midden ongeletterde Bretoense zeebonken zou voeren naar het benijdenswaardig bestaan van een gefortuneerd zeekapitein op rust.

Langer dan een kleine vijf maand duurde het verblijf aan wal niet, genoeg echter om het certificaat van „pilotin” te verwerven dank zij de gratis leergangen in wiskunde en hydrografie die de Jezuïeten sedert 1671 te Nantes organiseerden. Gewapend met voldoende kennis om de scheepspositie te kunnen bepalen en het boordjournaal bij te houden, nam hij opnieuw dienst op dezelfde éénheid, nu echter als aspirant-stuurman.

Begin april 1751 zeilde het schip, deze maal als negercargo ,naar Malimbe in de huidige Portugese enclave Cabinda. Zes maand volstonden om er 658 zwarten in het ruim te tassen. Na de geslaagde veiling te Cap-Français, keerde de 350-tonner met campeche-hout, suiker en koffie terug en meerde op 24 juni 1752 te Paimbœuf²⁴. Hiermee had van Alstein de doop der driehoeksvaart ondergaan.

De compagnie verving de Montmartel door de Economie. Pas aangemonsterd, ving P.I.L. reeds in sept. 1752 als „enseigne” (aspirant-officier) zijn tweede driehoekscampagne aan. De negercargo sloeg zijn mensenlading in te Loango (ex Frans-Congo). Vermits de eerste „enseigne” geen voldoening gaf, kreeg van Alstein het scheepsjournaal toegewezen voor „... la traversee de la cote d’Angolle pour l’île Saint-Domingue en 1753”. Een buikloopepidemie woekerde onder de zwarten en spaarde evenmin de bemanning. De „négrier” zocht hulp in de rede van St.-Pierre de la Martinique: „j’ai ete 3 jours a la Martinique a courir les champs pour me desenfiler les jambes”. Het laatste traject duurde „... quinze jours avant de mouiller aux Cayes pendant lesquels j’ai ete tres malade...; nous avons fait une assez bonne vente...”. Daar de ganse staf eveneens ziek viel signaleerde P.I.L. niet zonder fierheid „qu’aux Cayes il a ete commandant portant flamme...”. Op 19 juli 1754 vaarde de Economie terug de Loire op²⁵. Het contract der Société d’Angolle liep na vijf jaar ten einde. De 21-jarige Gentenaar moest nu een andere reder zoeken dan Antoine-Vincent Walsh op wiens schepen van Alstein een bijna ononderbroken lustrum gediend had²⁶.

(23) *Ibidem*, pp. 250, 253 — De eenheid, gedoopt naar één der aandeelhouders Paris de Montmartel, kwam pas van de werf op 16 sept. 1749. — D. Rinchon, *Le trafic négrier*, Brussel-Parijs 1938, p. 60.

(24) *ibidem*, p. 61. — Gaston-Martin, *op. cit.*, p. 254.

(25) F.H. 966 — Boordjournaal Economie (fragmentair). De haven „Cayes de Saint-Louis fond de l’isle a Vache” ligt op een Z.W. schiereiland.

(26) V.A. Walsh trok zich uit de rederij terug en werd voor zijn verdiensten geadeld; P.I.L. betitelde hem overigens als Milord.

Voortdurende incidenten en de vrees voor een dreigend zeeconflict met Engeland beperkten de uitredingen. De definitieve loopbaan was echter gekozen. Toen verlokken hoge winsten J. Darcche toch tot de uitreding van zijn Mars overhaalden, scheepte van Alstein zich zonder veel talmen andermaal, in 1755, als tweede luitenant in. Het slavenschip, dat zijn mensenvracht te Malimbe²⁷ verworven had, werd echter onder de Haitaanse kust door Britse oorlogsbodems gepraaid: „le 8 avril (1756) nous avons ete pris par un vaisseau et une fregatte angloise a 8 lieues du Cap qui nous conduit a la Jamaïque”. De zevenjarige oorlog was officieus gestart.

3. De oorlogscampagne.

Na verkoop der gekaapte negerlading in de rede van Port-Royal (Kingston) werden de Franse krijgsgevangenen geïnterneerd in een „... navire de la Rochelle... et nous etions a bord plus que 400 françois tant officiers que matelots”. Na een klacht bij de Engelse admiraal werden de officieren overgeplaatst op de Nantese Succes „ou nous avons vecu tres long temp tranquillement, mais ennuyé de n'aller pas a terre”. Op raad van zijn kapitein J. Deurbroucq liet hij de kans varen om met een schip uit Curaçao te ontsnappen. Begin aug. moest hij aan wal, „... pour y rester quelque temp, ayant la bouche un peu endomagé d'ecorbute; j'ai loue une petite chambre... ou je vivais assez misérablement”.

Pas op 25 aug. 1765 afficheerde men de officiële oorlogsverklaring aan Frankrijk. De kolonne geïnterneerden werd naar Spanishtown geëvacueerd; de Britse autoriteiten huurden voor de officieren een gratis woning: „cette maison commune etoit une ressource pour ceux qui etoient a court d'argent”²⁸. Na lange palabers over de vergoedingen — „pendant tous ces differens, ceux qui n'avoient pas d'argent ne mangoient guerre et crioient la faim” — ontvingen de voorname krijgsgevangenen uit de locale schatkist een kleine gage. De gewone matrozen ontvingen hetzelfde rantsoen als vroeger „qui surement est tres mediocre”. Een verzoekschrift tot vrijlating bleef zonder effect²⁹. De Britse gouverneur sloeg blijkbaar geen

(27) F.H. 967 — Journal du Mars. — Te malimbe meerde toevallig „la princesse d'Angolle, capitaine Beauman, avec lequel j'ai fait deux voyages de la coste et un a St. Domingue”. In dit register noteerde van Alstein verder uitvoerig alle gebeurtenissen betreffende de slavencampagne en zijn verder wedervaren op Jamaïca en bij de Franse krijgsmarine.

(28) De Fransen genoten er trouwens een verregeande vrijheid: „outré cela nous avions permission de louer des maisons avec les même prerogatives que les gens du pays; ... Beaucoup de françois se sont mis en pension chez des mulatresses ou negresses” (F.H. 967).

(29) F.H. 967 — Journal du Mars: 26 jan. 1757 — lettre courte au gouverneur: Tot mijn Heer, Mijn Heere den gouverneur van deze Ylandt Jamaïque. Gelijk ick eenen holander geboren ben ick hope dat gij mijne sacket sult aenhoren, ick en hebbe maere eene rijse gedaen in den franckendienst voor jongman met Mijnheer deurbroucq. Daer en was genen orlogh als ick uijt franckerijck kommen ben en als sij mij genomen hebben, tis waerom ick vrage U mijne vreyschap en ick sal in mijn landt wederom keeren in eenighe Englecke schepen, ick verwachtte van U eene goede aentworde en ick sal altijd wesen, Mijn heer den Gouverneur, U ootmoedigen en onderdanigen Dienaar P. Vanalstein.

aandacht op de in gebroken Vlaams opgestelde petitie. Einde maart herleefde de hoop: een Frans eskader, gestationeerd te Cap-Français, kaapte een Brits fregat. De koehandel begon: in ruil wisselde men de zeelui uit. De Flagatown zette de gerepatrieerden aan land te Cayes op de Haïtaanse zuidkust, daartoe door de opvarenden gedwongen i.p.v. in het nabije St.-Louis.

Hier had van Alstein vrienden: j'ai resté 40 jours sur l'habitation a Mad^{11e} Luker ou j'étois comme l'enfant de la maison" ³⁰. Na deze herstelperiode engageerde P.I.L. zich als hulpstuurman op de Opiniâtre, een Franse oorlogsbodem die de handeldrijvende lijnschepen escorteerde. Via Port-au-Prince en St.-Marc bereikte het konvooi Cap-Français. De sprong naar huis dwars door de Britse blokkade naderde.

Bij een eerste poging om naar Frankrijk over te steken, werd het eskader in een bloedige zeeslag gewikkeld ³¹. Na kalefatering der opgelopen schade slaagde het volgend opzet; de volledige vloot — „4 vaisaux dont un armé en flutte, deux fregades et un gabare du Roy, et 40 navire marchands, navires, senot, brigantin, goelettes et bateaux" — ontsnapte. Bij de vervanging van de gesneuvelden op de Opiniâtre „on m'a mis chef de la onzieme piece de canon de 24 et a la batterie basse". Binnengelopen te Brest op 13 jan. 1758, „j'ai ete 40 jours... dans le fort de la maledie; mon capitaine me fit congédier".

Eervol ontslagen met een vergunning „de se retirer chez lui jusqu'a nouvel ordre"; bood hij zich vergeefs op het marinekantoor te Nantes aan. Alleen een geschreven „decoratie" van zijn oud-commandant Moëlien bleef zijn beloning ³².

Tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-63) lag de driehoeksvaart volledig lam. Alleen een paar durvers forceerden de blocus om Saint-Domingue te bevoorraden aan woekerprijzen. Toen de vroegere beheerder der Angola-C^{1e}, Milord Walsh, besloot persoonlijk zijn plantages op Haïti in handen te nemen, liet hij zijn vertrouwensman François Jogues de Brocanteur uitrusten en voorzien van kapersbrieven. In het najaar van 1758 nam hij als tweede-kapitein van Alstein in dienst, die in de handels- en oorlogsmarine reeds zijn sporen verdiend had voor de nakende gevaarlijke overtocht om op eigen houtje de kolonie te bereiken. In de baai van Morbihan, „Milord Walsh est venu a bord avec son fils, l'aumonier M. Plouvier, son nègre cuisinier et un valet de chambre, avec toutes ses malles pour partir avec

(30) De suikerplantage behoorde toe aan de Chevalier de Luker, negotiant-reder te Nantes; Van Alsteins overgrootvader Jacques Gough huwde Jeanne de Luker. Nicolas Luker was vicaris te Nantes en verenigde te Ancenis de dochter van Georges Eustace (F.H. 959).

(31) Het treffen was ongemeen hevig: „nos chirurgiens et plusieurs autres de l'escadre sont a penser les blaissés, et tous ceux qu'on a coupés bras ou jambes sont mort peu apres l'operation; nous avons beaucoup de brulés".

(32) F.H. 965 - n° 121 — Certificaat voor bewezen diensten: Nous capitaine des Vaux du Roy - certifions que le nommé Pierre van Atten (sic) qui a opposé avec moy sur le Vaux l'Opiniatre de St. Domingue en France en qualité d'aide-pilote, s'est quité parfaitement bien de ses devoirs et quil ma paru estre au fait de son estat et que i'en ay esté tres contant; que de plus i'en ay esté tres contant dans le combat que nous avons rendu le 21 8bre 1757 à la cotte de St. Domingue, qu'il y a donne des preuves de valeur et bravour pendant le dit combat. A Brest le 27 fevrier 1758. Moëlien.

nous a l'insu de tout l'Europe" ³³. Onderweg kaapte men een cargo uit New-England, vol kabeljauw. Te Cayes-St.-Louis werden passagiers en lading gelost. De retourvracht ging men, niet zonder moeilijkheden, ophalen te Saint-Louis. Bij de thuisreis praaide de Brocanteur nog twee Engelse vrachtschepen; vrijgegeven tegen losgeld hield men telkens een gijzelaar als waarborg tot de betaling van de wisselbrief. De thuiskomst op 1 juni 1759 verwekte sensatie in het gewurgde Nantes.

4. De kapiteinscarrière.

De geïntensifieerde vijandelikheden ter zee zouden de zeeman aan wal kluisteren tot in de zomer van 1763. Tot werkloosheid gedoemd, „habitué et demeurant ordinairement a Nantes, paroisse de Saint Nicolas” — het financiële hart der havenstad — bezocht hij meermaals de familie Eustace te Ancenis ³⁴. Na een succesvolle commerciële come-back had oom Georges zich op een buitengoed op de Loire teruggetrokken.

Tussen zijn zeereizen door had van Alstein zijn praktische ervaring aangevuld met theoretische kennis in het hydrografisch instituut te Nantes, waar „il s'est tellement appliqué a la connoissance des bancs, courans, marées ecuil, flux et reflux de la mer et variations du compas, meme étudié dans les ecoles de mathematiques...” ³⁵. Onze toekomstige commandant aspireerde nu naar een kapiteinsbrevet. De toelatingsvoorwaarden leken streng: volgens de Ordonnantie van 15 aug. 1725 waren 10 jaar ervaring op zee ³⁶ en twee campagnes in dienst der nationale marine vereist. Een koninklijke gunst uit Versailles ontsloeg hem echter van de helft der tweede verplichting wegens zijn heldhaftig gedrag op de Opiniâtre. De proef greep plaats op de zetel der Nantese admiraliteit; als examinatoren fungeerden „deux anciens maitres, capitains et pilotes de navires”, bijgestaan door een „professeur d'hydrographie en cette ville”. De ondervraging teste zowel de theoretische kennis en praktische zeemanservaring, als de verplichtingen van de schipper tegenover de bemanning. Een unaniem gunstige uitspraak promoveerde van Alstein tot gediplomeerd, volwaardig en beëdigd zeekapitein op 28 april 1760. Begonnen als berooid blauwtje vóór 11 jaar, mocht hij zich voortaan „Schipper naast God” noemen. Ondanks

(33) F.H. 968 — Journal du Brocanteur.

(34) F.H. 965 - n° 126 — Met zijn aandeel — demi-profit au Sr Hay — in de opbrengst van 9 dozijn paar schoenen, te Cayes St. Louis verhandeld, kocht van Alstein er o.m. een „ancre de sucre raffiné... donné a ma tante Eustace a Ancenis”.

(35) F.H. 963 — Kapiteinsbrevet — In zijn persoonlijk dossier bezat de kapitein een klein register getiteld „Mature et Manoeuvres”, een technische handleiding voor de zeilvaart (F.H. 979).

(36) ibidem — „...lequel nous a déclaré qu'il y a plus de dix ans qu'il navigue sur mer en plusieurs voyages de longs cours... faisant ensemble 68 mois, 25 jours...”. Zijn steekkaart vermeldde: Montmartel (cap. Bernard Regnier), novigue, 7 okt. 1749-14 nov. 1750, 13 m, 7 d; Montmartel (Jean Gillet), pilotin, 3 apr. 1751-24 juni 1752, 14 m, 21 d; Oeconomie (Jerome Francois Mouton), enseigne, 26 sept. 1752-10 juli 1754, 21 m, 14 d; Mars (Jean Deurbroucq), second-lieutenant, 20 ma. 1755 pris par les Anglois 8 apr. 1756, 12 m, 18 d; Brocanteur (Olivier Chaussée), second-capitaine, 6 nov. 1758-1 juni 1759, 6 m, 28 d. Tot aan deze laatste afmonstering was van Alstein dus in totaal slechts 24 maanden aan wal geweest.

bekrompen financiële middelen en alleen dank zij zijn ijver en doorzettingsvermogen bereikte hij reeds op 26-jarige leeftijd de hoogste graad der zeemansloopbaan.

Eens de vrede getekend (Verdrag van Parijs, feb. 1763) was onze versbakken kapitein er als de kippen bij om met een negercargó in zee te steken. Als tweede-kapitein voer hij op 31 juli 1763 voor rekening van Guillaume Grou³⁷ met de *Télémaque* uit om in Cabinda de reeds eerder uitgelopen *Mentor* te gaan vervoegen. Na de veiling der 330 zwarten bleef de kapitein Mathieu Chapeau te Cap-Français achter voor de inning der fondsen, zodat van Alstein, voor de eerste maal als commandant, met de *Télémaque* op 16 jan. 1765 Paimbœuf binnenvaarde.

De *Mentor*, die zijn mensenlading naar Cuba gesmokkeld had, liep bij de thuisvaart op de Bretoense klippen onder Phouharnel te pletter. De kostbare lading — campêchehout en een schat van ongeveer 35.000 Spaanse piasters — was reeds door de verzekeraars als verloren opgegeven. In akkoord met G. Grou tekenden ze nochtans een bergingscontract: „... moi, van Alstein je me transporterai au plutot a Plouharnel pour veiller au sauvement des piastres... et feray pour cet effet tous les operations necessaires, ne m'engagant point d'y rester au dela des fetes de Pasques”³⁸. Op Goede-Vrijdag gebeurde de grote vondst; in totaal groeven de aangeworven kustbewoners gedurende de bergingstermijn uit het slijk op: „20.960 piastres, 2 doubles Louis d'or et un ecus de 3 lb qui font monnoy de france a 5 lb 6s... 109.756 lb.” Onze geluksvogel ontving voor zijn wakkere speurzijn een verdiend commissieloon.

Kort daarop deed de familiefirma Portier-Frères voor de uitredingstoeberheidselen van zijn Africain beroep op P.I.L. van Alstein³⁹. De expeditie startte op 25 juni 1766 naar de „Coste d'Angolle”. Een ruime drie maanden volstonden voor de gewiekste ruilhandelaar om te Cabinda het ruim met 386 slaven te vullen. Gemeerd in de rede van Cap-Français slaagde de zakenman er in om, in samenwerking met een lokaal commissiehuis, de vracht binnen de 17 dagen te veilen. Om het financieel eindresultaat van deze succesvolle campagne te waarborgen waren de contractanten „... convenus que vous resteriez a St.Domingue pour faire l'eligement de vos credits et recouvrir tous vos termes et payemens pendant l'espace au moins de neuf mois, apres votre navire expédié pour france”⁴⁰. De Africain stevende huiswaarts op 20 mei 1767 „sous le commandement de mon second”. Een jaar later, precies op 1 mei 1768, kwam de kapitein als gewoon passagier thuis.

De reders waren opgetogen over de geslaagde tocht: „Nous soussignés

(37) De reder had vermoedelijk langs zijn vrouw om, Anne O'Shiell — zuster van Marie, echtgenote van A.V. Walsh — het bravourexploot van de Brocanteur gewaardeerd.

(38) F.H. 965 — Het dossier dezer moeilijke onderneming omvat het contract, de onkostenstaat en het proces-verbaal der geborgen munstukken.

(39) Pierre & Michel Portier de Lantimo; Michel was gehuwd met Marie-Anastasia Walsh, dochter van Patrice en Marie-Anne de Canisburg (Cranisborough).

(40) F.H. 982 - n° 12 — Ordres et Instructions Africain. De documentatie over deze campagne is de meest volledige uit het ganse fonds (boordjournaal, complete boekhouding, facturen)

reconnissons que monsieur Pierre van Alstein... s'est comporte dans ce voyage avec tout la prudence et l'equité que nous pouvions esperer d'un aussi galant homme, qu'il nous a rendu des comptes dont nous ne pouvons qu'être satisfaits, et que par reconnaissance nous lui avons confie pour un pareil voyage que celui cy-dessus notre navire le Pompée, a l'armement duquel il est actuellement occupe" ⁴¹.

Deze negercargo verzamelde te Loango 390 zwarten. Door voedselgebrek was men verplicht zich op Saô-Tomé te bevoorraden; terzelfdertijd liet men de mensenlading een oprissingskuur ondergaan. De Pompée — een oude opgekalefaterde lijnvaarder — werd te Cap-Français afgetakeld. Zoals overeengekomen resideerde P.I.L. opnieuw bijna 15 maand als zakenwaarnemer Pactole te Nantes toe.

Na zijn terugkeer uit de kolonie, begaf van Alstein zich in de zomer naar Parijs en vandaar naar Vlaanderen, hoogstwaarschijnlijk voor genealogische opsporingen.

In mei 1773 sloot hij met Daniel Garesché, een reder uit La Rochelle, een contract voor een nieuwe slavencampagne ⁴². De Duc de Laval kende een bewogen reis: „Traitté a Malimbe environs 400 negres — par la lenteur de la traite ai été obligé de partir, craignant n'avoir pas assez de vivres pour me rendre a l'Amerique et que le scorbut ne se manifestoit dans ma cargaison ce qui est arrivé en traversée et ai perdu beaucoup de negres et arrivé au Cap demuni de tout vivres pour blanc et negres" ⁴³. Bij zijn thuiskomst op 27 juni van deze licht deficitaire expeditie rekende van Alstein — die er trouwens voor £t 40.760 in geïnteresseerd was — onmiddellijk af en vertrok naar Nantes.

Voorlopig hing hij de zuidwester aan de haak ⁴⁴; voortaan zou hij leven van zijn verworven fortuintje dat hij trouwens voortdurend zocht uit te bouwen. Van dec. 1775 af huurde van Alstein te Nantes een kamer en leefde er op vrij brede voet. Aan dit residerend leventje kwam echter een einde in mei 1778 door een reis naar Parijs. In okt. bevond hij zich opnieuw te Nantes, dat hij niet meer zou verlaten vóór mei 1781. Een voorstel om het bevel over een vrachtvaarder naar Isle-de-France (Mauritius) op zich te nemen wees hij beleefd af. De gevaren van de Zeeoorlog (1778-83) verlokten hem evenmin om dienst te nemen op de Nantesse kaperschepen ⁴⁵. Omzeggens gans de tweede helft van 1781 en de daaropvolgen-

(41) F.H. 982 - n° 23^a — Opgesteld te Nantes, 24 9bre 1768. De gebroeders Portier deden dit des te liever daar van Alstein voor bijna £t. 12.000 in de campagne investeerde.

(42) F.H. 982 - n° 72 — Aanwervingscontract — De Duc de Laval, „... actuellement mouillé devant la ville de Nantes desarmé venant de la Martinique”, was door tussenkomst der gebroeders Montaudouin aangekocht; van Alstein, die er resideerde, werd ongetwijfeld door deze rederij aanbevolen.

(43) F.H. 969 — Livre de Connaissemens, p. 9.

(44) Zijn verder curriculum vitae is ons hoofdzakelijk bekend uit een notaboek (F.H. 983 - Livre de Dépenses), waarin van Alstein alle uitgaven minutieus optekende.

(45) „On dit que le commerce de Nantes arme 6 belles fregattes; il faut que cela ne vous tente pas puisque vous ne me marquès point y prendre part. Mandès moi si un commandement de Veau particulier pour transport d'avitaillement a l'isle de france vous conviendrait et si l'occasion se presente de vous en procurer un... je

de winter reisde hij heen en weer tussen Parijs en de Oostenrijkse Nederlanden. Weer was, naast zakenrelaties, de speurtocht naar afstammingspapieren de hoofddrijfveer voor zijn voortdurende verplaatsingen.

Sedert 1780 hadden de Franse reders een achterpoortje gevonden om ongehinderd hun expedities te organiseren: schepen, onder neutrale vlag uitgereed, ontliepen de Engelse blauw; Oostende en Lissabon werden vrijhavens. Na een reis naar Bordeaux, sloot van Alstein — officieel nog keizerlijk onderdaan — in dec. 1782 te Nantes door bemiddeling van Desri-dellières-Leroulx met de Bordelese reders P. Nairac & fils ainé een overeenkomst af voor hun Pactole, „... actuellement en armement et prêt a partir pour la Cote d'Or sous pavillon imperial, et expedition en consequence, et dans le cas que la Paix se fit avant mon départ de la rivière de Bordeaux, sous pavillon françois...”⁴⁶. Voor de eerste maal in zijn zeemanscarrière zou de Gentenaar nu de Slavenkust aandoen. Als documentatie over deze voor hem nieuwe zeeroute schafte hij zich te Nantes het nodige kaartenmateriaal aan: „1 planc de Bordeaux et instruction (de la Gironde), 1 planc du golphe Biscaye, 1 planc de la coste d'or, 1 planc de variation”. Zijn uitrusting vulde hij bij zijn aankomst te Bordeaux aan met „un noctant anglois en boete, un matelat de mer, un fusil a deux coups”⁴⁷. Deze tweeloop was een voorzorgsmaatregel tegen de weinig vreedzame faam der Guinese inboorlingen.

Via Lissabon, waar een lading Braziliaanse ruiltabak werd ingeslagen, en na een oponthoud te Judas — Ouidah, Frans factorij-fort in Dahomey — meerde de Pactole vóór de lagunes van Badagry, nabij het actuele Lagos. De ruiltransacties werden meermaals onderbroken door een stammenoorlog, waaraan P.I.L. persoonlijk deelnam⁴⁸. Bijgewerkt tijdens een verversingskuur op Saô-Tomé, gingen de zwarte koelies te Cap-Français op een maand tijd van de hand. Op 18 sep. 1784, „... mon navire charge de sucres, cafe, indigo et piastres; tous mes vivres a bord; ... retire un sac de lettres de la poste”, zeilde de cargo huiswaarts. Na de ontscheping te Pauillac op 20

serois enchanté de vous servir.” F.H. 367 — de Montigny du Timeur aan van Alstein; Parijs, 20 feb. 1779.

(46) F.H. 982, n° 50 — Aanwervingscontract (11 dec. 1782). Overhaald door de voordelige bepalingen liet hij de Esperance der rederij Langevin-Frères te Nantes in de steek „... de quel navire j'y ai fait le radoub et ne l'ai voulu commender” (F.H. 978 — Journal de Pactole, 21 juli 1783). Ook deze cargo was voor Guinea bestemd.

(47) F.H. 883 — Cahier de Dépenses.

(48) F.H. 978 — Journal du Pactole — De economische naijver onder de inlandse potentaten — „... ne doutant pas la jalousie de dhahomet de voir tous les navires se fixer a Badagry...” — leidde tot een gewapend conflict; van Alstein steunde het kwetsbare Badagry tegen de gezamenlijke raids van Ardres en Portenove. Als een echte oorlogsreporter signaleerde hij alle gebeurtenissen: „8 aoust 1783 — Les pirogues d'ardre... venoient assez pres pour les canonner et peu a peu ont disparu leurs ayant moi meme tire deux coups a mitrailles en plain de plusieurs pirogues assemblees; 1 décembre — „les gens de Badagry ont marches avec 4000 hommes... etant bien munis de bonne poudre et balles que je leurs ai fourny ainsy quelques conseils, pendant que je gardois le quartier le plus facil a débarquer avec un vieux canon de six et quatre pierriers d'une livre de balles...; 10 janvier 1874 ... suivant le rapport du capitaine anglois venant de Juda... il se proposent faire un mauvais party de moy disant que j'étois cause de leurs perte dans la derniere affaire et non sans raison...”.

nov., ging P.I.L. te Bordeaux verslag uitbrengen bij Paul Nairac. Samen maakten ze het bilan op „... le dechargeant de toute comptabilité relative a sa gestion du navire Le Pactolle qu'il vient de comander dans son voiage a la Cote de Guinee" ⁴⁹. Zijn eigen sjees, waarmee hij ook naar de Gironde gereisd was, bracht hem op 22 dec. uiteindelijk terug in het vertrouwde Nantes.

Na zeven negercampagnes verspreid over 34 jaren op de cargo's Montmartel, Economie, Mars, Télémaque, Africain, Pompée, Duc de Laval en Pactole, besloot van Alstein definitief een punt te zetten achter zijn loopbaan als kapitein op de driehoeksvaart. Tijdens zijn maandenlange zee-reizen had onze globetrotter de halve wereld gezien: 7 tochten naar de „Coste d'Angolle" ⁵⁰ (Malimbe: 3; Loango: 2; Cabinda: 2); 1 campagne op de Slavenkust; sporadisch aanleggen op de eilanden der Golf van Guinea (Saô-Tomé, Principe, Annabon); verblijven op Haïti (Cap-Français: 7; Cayes-St. Louis: 2); een jaar krijgsgevangenschap op Jamaïca en oponthouden te Martinique en Lissabon. Voortaan beschikte hij over ruim voldoende inkomsten om het renteniersleven van de hoge Nantese burgerij te delen, waar we hem in een verdere rubriek zullen terugvinden.

C.

DE OPBOUW VAN EEN FORTUIN.

1. *De Verdiensten der Driehoeksvaart.*

a) Vergoedingen inherent aan de campagnes.

Daar waar de gewone matroos alleen op een maandwedde mocht rekenen, waren de leden van de staf meer begunstigd. Immers het reusachtige kapitaal in de campagne geïnvesteerd lag volledig in hun handen. De reders hadden dan ook alle reden om zich van de goede trouw en inspanningen der officieren te verzekeren door hen, buiten hun gage, andere voordelen toe te kennen.

Aangeworven voor zijn „maidentrip" op de Montmartel zonder soldij, bofte van Alstein toch nog dat hij niet als scheepsjongen meemoest; zijn voorgelogen 18 jaar bezorgde hem het gunstiger baantje van „novice". Zijn eerste salaris van £t 24 per maand, ontving hij als „pilotin" tijdens de volgende tocht met dezelfde cargo. Onze „enseigne" op de Economie verdiende reeds £t. 36/maand. Nergens echter vonden we een spoor van zijn

(49) F.H. 982 - n° 49 — Lopende rekening Nairac-Van Alstein (6 dec. 1784).

(50) In de slavenmiddens verstond men hieronder de kustzone benoorden en bezuiden de Zaire (Congostroom), van Kaap Lopez tot de baai van Ambriz (Portugees Angola). Met de verkeerde benaming „Coste d'Or" of het vage „Guinée" bedoelde men in feite de Slavenkust (tussen Volta-rivier en Kaap Lagos) en de Golf van Benin.

bezoldiging als „second-lieutenant et ecrivain” van de Mars. Nochtans als Britse krijgsgevangenen „nous fumes taxés aux payes suivantes par 8 jours: ... second lieutenant 24 escalins ou 18 francs.” Wat van Alstein kon sparen op Jamaïca en bij de marine op Haïti verdween echter in de schipbreuk van de Opiniâtre vóór Brest waarbij „... tout le monde se sauve... j’y ai perdu mon coffre”; meer nog, de £t. 151 (£t. 30/maand) soldij die de admiraliteit hem bij de afmonstering nog schuldig was, kreeg hij nooit los.

De tweede-kapitein van de lijnvaarder-kaper Brocanteur inkasseerde reeds een maandwedde van £t. 65. Alhoewel hij nochtans dezelfde post bekleedde bezorgde de Télémaque hem £t. 80; zijn kapiteinsbrevet en de driehoekscampagne waren daar zeker niet vreemd aan. De reders garandeerden voor de Africain- en Pompée-expédities „... vos gages de cap^{no} de 150 livres par mois que nous vous payerons en france, tant pendant votre voyage, que pendant le tems de votre sejour a St. Dominique et qui enfin ne cesseront que le jour que vous débarquerez en france...”⁵¹. Contractueel voorzag de Duc de Laval hetzelfde loon. Tenslotte, om van Alstein naar Bordeaux te krijgen keerde de rederij van de Pactole zelfs de dubbele gage van £t. 300 uit⁵².

Voor hun ijver bij ruilverrichtingen en negerveiling genoten de gezagvoerder en zijn naaste ondergeschikten in de regel een provisie. Te Cap-Français ontving van Alstein, 2de in bevel op de Télémaque, „pour sa commission... 10 livres par tête de 330 negres vendus”⁵³. Voor de vier daaropvolgende slavencampagnes die P.I.L. als bevelvoerend kapitein leidde, genoot hij telkens „... tant pour vos peines et soins pendant la taitte que vous ferez à la cote de Guinée, que de la vente de la ditte cargaison a St. Domingue, une commission de 5% sur le montant total de la vente...”. Daarenboven beloofden de reders van Africain en Pompée „... de plus 2% de commission sur tous les retours generalement quelconques de recouvrement des credits que vous nous ferez...”⁵⁴. Daarbij kwam nog dat hij zich 5% reserveerde bij de sloping van de Pompée.

De voornaamste officieren mochten veelal voor eigen rekening ruilwaar gratis aan boord brengen (pacotille) om zich hiermee neger-slaven aan te schaffen die vrachtvrij (port-permis) de overtocht meemaakten. Voor een „pacotille” bestaande uit 20 guaras (textiel ter waarde van £t. 375), ruilde van Alstein twee robuste jonge negers, die echter samen met de Mars te Kingston terecht kwamen. Bij de Pactole-campagne kreeg hij o.m. recht

(51) F.H. 982 - n° 12, 17 — Ordres en Instructions Africain-Pompée.

(52) F.H. 982, n° 50 — Contract — Dit buitengewoon hoog zeemansloon is te verklaren door een nijpend gebrek aan kapiteins na de Zeeoorlog, wanneer daarenboven voor de slavenhandel een echte „boom” aanbrak. De firma Nairac fraudeerde daarbij in de „fiscale” bijdrage voor de „Caisse des Invalides” door de afhouding slecht op £t. 200 te berekenen. (F.H. 982, n° 49).

(53) F.H. 965 - f° 93 v° — Alle vergoedingen in de kolonie uitgekeerd i.v.m. slavenveilingen en retourladingen werden, zoals de transacties, berekend in livres coloniales (symbool £c.). Dit „livre argent de l’Amérique” bezat een minderwaarde van 1/3 t.o.v. het moederlandse „livre tournois”; dus 100 £c = 66 2/3 £.

(54) F.H. 982, n° 12, 17; Deze dubbele provisie werd gecombineerd: „ainsi vous passerez pour le premier objet et pour le second 7% de commission dans vos factures de chargement que vous ferez par vous mêmes pendant le tems que vous resterez a St. Domingue...”.

VERDIENSTEN DER NEGERCAMPAGNES

<i>Campagnes</i>	<i>Gage</i>	<i>Commissieloon</i>	<i>Gratificaties</i>	<i>Totaal in £t.</i>
1749-50 Montmartel I	sans solde	—	—	—
1751-52 Montmartel II	343	—	} négrillon cadeau	343
1752-54 Economie	754	—		(overleden)
1755-56 Mars	?	—	—	verloren
1757-58 Opiniâtre	(151)	—	—	onuitbetaald
1758-59 Brocanteur	439	—	—	439
1763-65 Télémaque	1375	2184/ 2/ 7	—	3559/ 2/ 7
1765 Mentor-berging	—	5487/16/—	—	5487/16/—
1766-68 Africain	3247	15991/10/10	800	20038/10/10
1769-71 Pompée	4457/ 2/ 6	18056/ 7/ 4	1233/ 6/ 8	23746/16/ 6
1773-75 Duc de Laval	2720/ 5/—	20132/13/ 4	1000(+boy)	23852/18/ 4
1783-84 Pactole	5516/ 4/—	19978/ 6/ 8	1333/ 6/ 8	26827/17/ 4
<i>Totaal in £t.</i>	18.851/11/ 6	81.830/16/ 9	4.366/13/ 4	105.049/ 1/ 7

zowel op een koppel nègres-de-pacotille⁵⁵ als op „60 quintaux de port-permis en retour de St. Domingue en France”, d.w.z. vrachtvrijstelling voor 6.000 lb. (\pm 2.935 kg.) retourvracht. Traditioneel stond de rederij aan de commandant daarenboven de keuze toe van „... un négriillon de l'age de 10 a 12 ans pour vous servir de domestique dont nous vous faisons present...”. Gewoonlijk werd deze knaap dan samen met zijn overige lotgenoten geveild. Op de Duc de Laval echter bracht van Alstein hem als zijn boy mee naar Nantes. Uitzonderlijk verschaftte deze laatste campagne nog een extra-beloning van $\text{ft. } 1.000$ „pour la gratification convenuë sur la masse de ses retours par son navire quoiqu'elle ne s'eleve point a la somme prescrite”⁵⁶.

Wat vertegenwoordigden nu financieel deze cumulaties van gages, commissielonen en overige individuele voordelen? De naakte cijfers uit de voorafgaande tabel spreken klare taal⁵⁷. Eens kapitein gingen de verdiensten pijlsnel omhoog. De laatste vier campagnes verzekerden zelfs een doorsnee-inkomen van gemiddeld $\text{ft. } 23.600!$ Doch hierbij bleven de opbrengsten allerminst beperkt zoals aanstonds blijken zal.

b) Investeren in expedities.

Zodra van Alstein over voldoende fondsen beschikte participeerde hij in diverse campagnes teneinde de vruchten van zijn eigen inspanningen gedeeltelijk zelf te plukken. Aangezien de commerciële verrichtingen van de Africain hem een flinke $\text{ft. } 20.000$ hadden opgebracht, verleenden Portier-Frères graag „... un seizieme d'interest que nous lui avons cedé dans le navire le Pompée quil doit commander...”, temeer dat dit zijn zorg voor de goede afloop nog zou stimuleren. De „2/32 d'interest... dans l'entière expedition” bedroegen $\text{ft. } 11.757/14/3$; zijn dividenden — waarvan de uitkeringen echter aanslepten tot nov. 1792 — beliepen in totaal $\text{ft. } 14.655/1/4$. Rekening gehouden met de assurantiepremies voor de retourzendingen, stak van Alstein uiteindelijk $\text{ft. } 2.603/2/7$ op, hetzij 21,6% van het geïnvesteerd kapitaal⁵⁸.

In de Duc de Laval belegde P.I.L. zelfs 1/8, hetzij $\text{ft. } 40.760/1/3$. Geleerd door ervaring, nam hij echter voorzorgen tegen een vermoedelijke krach, die de Zeeoorlog inderdaad zou meebrengen „... en me reservant la faculté de ceder et transporter a M^r Dl. Gareché mon huit d'interest dans les fonds et creances que le navire laissera apres luy à l'amerique sur

(55) F.H. 982; n° 50 — (Contract) — „deux negres que je pourrai traiter à la Côte et embarquer dans le navire gratis de fret, parce que j'aurai la liberté d'emporter ce qui sera necessaire pour les traiter et rien de plus”. Hiervoor kocht P.I.L. te Lissabon 20 rollen tabak voor $\text{ft. } 858/11/6$ (F.H. 982; 15).

(56) F.H. 982; n° 66 — (Lop. rek.). Het aanwervingscontract voorzag immers „une gratification de £ 1.000 argent de france autant que la remise en retour par son navire s'elevera a £ 300.000 argent de l'Amerique...”.

(57) Voor de opstelling benutten we elementen uit facturen, rekeningsuittreksels en lopende rekeningen. Alle gegevens waren uitgedrukt of werden omgerekend in ft.

(58) F.H. 982; n° 23 (Compte rendu aux co-intéressés); F.H. suppl. 56 (private boekhouding): montant de 2/32 d'interest...; rentrée des fonds de mes 2/32 d'interest...

le pied de 50% de perte..."⁵⁹. De afrekening op basis van deze clause gaf wel als boni *ft.* 1.098/9/11, doch na aftrok der verzekeringspremie — van Alstein behartigde uitzonderlijk „... sa propre affaire des assurances de son intérêt” — bleef nochtans een deficit over van *ft.* 2.162/6/1⁶⁰.

Voorzichtiger geworden, belegde hij in de Pactole nauwelijks een minieme *ft.* 6.000. De verzekering echter, die hij slechts afsloot „pour la Coste d'Or et a L'amerique” laat eerder vermoeden dat dit geen zuivere participatie betrof, doch hoogstwaarschijnlijk alleen een private transactie onder vorm van toegestane pacotille en enkele slaven voor eigen rekening verscheept.

c) Voordelen der neventransacties.

Doorgaans zette de kapitein zijn op Haïti voor eigen rekening verworven bedragen ter plaats om in natura of vreemde speciën⁶¹. De koloniale produkten of zakken geld vonden dan te Nantes door tussenkomst van een zaakwaarnemer afzet. Op een retourlading van „... 13 barriques de sucre terré et têtez... provenants de ma commission de vente et recouvrement des fonds de l'Afrique...” stak de kapitein *ft.* 540 op. Twee zendingen, tijdens de Pompée-campagne overgezonden, beliepen in totaal „22 barriques de sucre terré (cassonade); 11 boucauts, 1 barrique de café; 3 dents de mophil” (ivoor in Afrika geruild); de nettowinst beliep *ft.* 1.285/2. Terwijl de Pactole nog op Haïti vertoefde, kwamen eveneens 15 olifantstanden te Nantes aan; ze gingen er van de hand voor *ft.* 497/6/6 — de aankoopwaarde is onbekend —. Alleen een „4.000 piastres gourdes et 30 ecus”, aangekocht te Cap-Français in 1784, verloren Lt. 980/7/6 aan verkoopwaarde.

Tenslotte fungeerde van Alstein een paar maal als koloniaal verkoopsagent voor uit het moederland toegezonden of meegevoerde waren. Een gemede zending (textiel, bier, bouwmaterialen, vaatwerk) door Portier de Lantimo Fils en twee bedienden der rederij geconsigneerd „... a l'adresse de Van Alstein, actuellement au Cap pour en faire la vente la plus avantageuse...” bezorgde hem aldus *ft.* 186/13 verkoopsprovisie. Toen de Brocanteur in volle oorlogscrisis Cayes-St. Louis bevoorraadde, versjacherde P.I.L. er een „pacotille a demie profit” van 9 dozijn paar schoenen. Zijn helft der verkoopsom (netto-winst *ft.* 301/6) zette hij om in indigo en suiker die hem te Nantes een woekerwinst van *ft.* 511/1/5 verzekerden; in totaal dus een beneficie van *ft.* 802/6/5⁶². Pas 25 jaar, verdiende de

(59) F.H. 982 ; n° 72 — Bij de ondertekening van dit contract (28 mei 1773) bleven van de vorige Pompée-campagne nog voor *ft.* 125.856/12 aan achterstallige fondsen te innen (id. n° 62). Op 15 nov. 1792, midden de bloedige rassenenlusten op Haïti, moesten er nog *ft.* 32.848/4 binnenkomen.

(60) F.H. 982 ; n° 71 (Compte du retour). Zijn private boekhouding vermeldde „assurance... pendant tout le voyage a 8 pCt : *ft.* 3.260/16”.

(61) Daar het koloniale pond een rekenmunt was waarvoor de metropool nooit een equivalent had gelagen, dienden zijn inkomsten van commissielonen en andere gratificaties door het commissiehuis of door de kapitein zelf, hetzij via scriptair geld en lopende rekeningen, hetzij in Spaanse munten te worden vereffend.

(62) F.H. 982 ; n° 41, 36 ; 37 ; 47, 51 à 53 en F.H. 965, f° 114 à 116, 123 à 126 (verkooprekeningen).

toenmalige tweede-kapitein met dit zaakje het dubbele van zijn gage! Rekening gehouden met alle voorafgaande verdiensten, winsten als verliezen inbegrepen, bezorgden vier neger-campagnes, verspreid over ruim 18 jaren (1766-84) een minimum globaal-inkomen van $\text{ft. } 95.938/7/4$ ⁶³, d.w.z. in doorsnee een jaarlijks gemiddelde van rond de $\text{ft. } 6.000$.

2. „Financial Business” te Nantes.

a) Financieel beheer.

Ofschoon P.I.L. van Alstein de bouwstenen van zijn toekomstig fortuin in hoofdzaak langzamerhand verzamelde langsheen de driehoeksroute, zocht hij niettemin tussen de campagnes door voortdurend zijn kapitaal uit te bouwen in ondernemingen die totaal vreemd waren aan de driehoekshandel. Als minutieus en ervaren zakenman verwaarloosde hij daarbij geenszins een efficiënt beheer. In een lijvig register centraliseerde de kapitein overzichtelijk alle ondernemingen, leningen, speculaties, erfenissen en eigendommen waarbij zijn kapitaal te pas kwam. Zijn dagelijkse uitgaven noteerde hij scrupuleus in een handig, in perkament gebonden dagboek van klein formaat dat hem overal vergezelde⁶⁴. Alle rekeninguittrekels en facturen ploos hij persoonlijk zorgvuldig uit. Zo stond hij er op dat hem nog $\text{ft. } 239/17$ meer toekwamen dan de afrekening van de Duc de Laval aangaf⁶⁵. Hardnekkig liep hij alles wat hem toebehoorde na. Een staaltje van deze financiële onverzettelijkheid gaf van Alstein toen hij in april 1781 aan een kennis opdroeg om in Brest „vouloir solliciter et recevoir le payement de la somme ($\text{ft. } 151$) ... dont je n'ai pu estre payé”. Het betrof hier de achterstallige gage van de Opiniâtre uit maart 1758!!⁶⁶.

Tijdens zijn afwezigheden behartigden Nantese zaakwaarnemers zijn belangen. Tussen 1763-72 bleef dit Luc-Nicolaas O'Shiell, schoonbroer van G. Grou, reder der Télémaque; dezelfde negociant verzorgde eveneens de afzet der particuliere retourzendingen voor van Alsteins rekening aan een gratis commissieloon. Nadien droeg P.I.L. deze taak op aan de firma Mon-

(63) Africain : $\text{ft } 20.765/3/10$; Pompée : $\text{ft } 27.635/1/1$; Duc de Laval $\text{ft } 21.690/12/3$; Pactole : $\text{ft } 25.847/9/10$; bij deze laatste expeditie kwamen dan nog eens de opbrengsten van 2 pacotille-negers, 15 olifantstanden en 60 quintalen retourwaren.

(64) F.H. suppl. 56 — Zijn private boekhouding — „N° 1, Livre et papiers de la succession de Pierre-Lévin-Ignace Van Alstein à la disposition de son frere et seul heritier Louis-Grégoire Van Alstein... (doorgeschrapte titel van vreemde hand) — is fragmentair, gelukkig slechts i.v.m. de leningen.

F.H. 983 — Livre de Dépenses journalières depuis Juillet 1775 jusqu'au mois sept. 1787 — N° 1. Het vervolg (N° 2) ging vermoedelijk verloren in de warboel der Revolutie.

(65) F.H. 982 ; n° 64 — D. Garesché willigde de eis in ; ondanks „... le sac de 1000 lb que je vous ai alloué sans qu'il vous fut dû... je veux finir avec vous comme j'ai commencé par de bons procédés. Faites fraite sur moi...” (La Rocheille, 4 apr. 1776).

(66) F.H. 965 ; n° 121 — (rugzijde licentie) — Mr. de Segonsac kreeg alleen te horen dat „... cette somme n'ayant pas été réclamée, a été versée... dans la caisse des Invalides... On ne peut l'en retirer que par ordre du Roy”. (Brest, 25 mei 1781 — F.H. 367).

taudoüin-Frères. Tenslotte, sedert juli 1779 deed hij beroep op J. Kelly, „negociant sur la Fosse (rederskwartier), rue de Gorge”.

b) Investeringsen, speculaties en occasionele handel.

Tijdens de Amerikaanse Vrijheidsoorlog zond de Nantese rederij Charette & Ozenne in dec. 1777 uit St. Malo een zwaarbewapend fregat naar New-England, om als smokkelschip de opstandelingen te bevoorraden. Bedrogen door een tabaksplanter uit North-Carolina, keerde de Pallas slechts met 100 balen retourlading van Cap-Lookout terug. Als dividend voor zijn ingetekende ft. 3.000 keerde de rederij in juni 1779 nauwelijks ft. 3.121/8 uit; van Alstein stak er bijgevolg ft. 1.678/12 in „... a cause de l'assurance d'aller et venir à L'amerique angloise... de plus forte somme de 4.500 lb. a 40%”⁶⁷.

Wanneer in 1778 te Parijs de commanditaire vennootschap Perrier-Frères et Cie voor de aanleg van een waterverdelingsnet werd opgericht, kocht van Alstein 10 aandelen van ft. 1.200 elk, die jaarlijks 5% intrest op de intekensom waarborgden. Het jaar daarop liet hij ze reeds over aan zijn medeaandeelhouder tegen de nominale waarde, aangezien hij oordeelde dat de oorlogsomstandigheden het welslagen der onderneming in het gedrang brachten: „Cette entreprise, vu le tems de guerre, trennant un peu en longueur et m'en a dégoutté, ... de sorte que Mr. de Montigny du Timeur (de Paris) a bien voulu reprendre pour son compte et risques... ces 10 actions...”⁶⁸.

Na zijn mislukking in deze beide investeringen, waagde van Alstein zich aan grondspeculaties. In 1787 associeerde hij zich met de ingenieur Jacobsen de la Crosniere voor de drooglegging van schorren. Mits ft. 4.500 nam hij de helft over der concessie bestaande uit vier „delais de mer” gelegen op het eiland Noirmoutier en langsheen de kuststrook genaamd Notre-Dame de Mont (grondgebied van Nre Dame de Beauvoir-sur-Mer). Toen de werken reeds voor zijn rekening ft. 4.250 hadden opgeslokt, gaf onze oud-kapitein de brui aan de te riskante en weinig renderende onderneming: „... il préfèrait renoncer à la chose que de risquer sa fortune qui lui avait coûté 40 ans de travail...”⁶⁹.

In belastingsverpachtingen der provincie Bretagne liet van Alstein, via Montaudouin-Frères en onder de schuilnaam Beconois, ft. 12.500 beleg-

(67) F.H. 982, n° 13; F.H. suppl. 56, f° 15 v°; F.H. 983.

(68) F.H. 367 — Project de la Société des Eaux; F.H. suppl. 56, f° 11 v° — Door deze acties vroegtijdig te liquideren verkeek Alstein een mooie winstkans: in dec. 1786 was de koers gestegen tot ft 3.120; hij daalde tot 2.560 in maart 1787 (F.H. 986).

(69) F.H. suppl.. 56, f° 19 — F.H. 346, Jacobsen aan Joseph van Alstein (Nantes, 19 okt. 1796): „Comme j'étais très lié avec lui, qu'il avait des fonds à placer, il me pria de lui ceder la moitié d'une concession... sur la proposition... de faire l'avance de tous les fonds pour telle entreprise qui devait coûter 160 mille livres... J'avais déjà fait des desiechements semblables et comme nous n'avions que six ans pour l'encloture... je fis mes préparatifs de consequence... et j'avais déjà commencé et dépensé plus de douze mille livres lorsque notre ami Van-alstein arrêta tous les travaux par son indécision; ... il fallait attendre des tems plus heureux”.

gen voor de inningstermijn 1775-76. Daar de belastingsomslag hem proportioneel slechts £t. 12.125 opleverde, liet hij zijn hernieuwde inschrijving verder lopen voor de periode 1777-78 en verdubbelde het ingelegde kapitaal zelfs tot £t. 25.000. Deze dividenden beliepen in 1780 reeds £t. 27.375. Gesoldeerd in ma. 1792 bedroeg de totale eindwinst £t. 2.250⁷⁰.

Regelmatig schafte van Alstein zich, in gezamenlijke rekening met de echtgenote van zijn zaakwaarnemer Luc O'Shiell — Marie Clarke — biljetten aan der Hollandse Staatsloterij via Henry Castaing, O'Shiells agent te Amsterdam. Na een zevental trekkingen tussen 1765-71 staken ze er elk £t. 190 aan toe. In jan. 1776 bestelde hij zijn zijn kozijns Edward & Jacques Gough te Cadix loterijbiljetten, uitgegeven zozegged ter financiering van het Murciakanaal, ter waarde van Lt. 1.215/5. De winnende nummers ontvingen een kleine lijfrente die echter in dec. 1791 geannuleerd werd „en payant seulement cinq années desdittes rentes pour solde de toute pretention”. De ganse zaak had uiteindelijk £t. 486/13 winst opgeleverd⁷¹.

Kort na de Pactole-campagne, consigneerde hij aan een Bordelese vriend 16½ dozijn paar witte en gekleurde kousen. Verkocht aan vrienden en kennissen, bedroeg de verkoopfactuur £t. 576⁷².

c) Leningen.

Nadat in feb. 1776 Daniel Garesché de rekeningen voor de Duc de Laval afsloot en zijn laatste remises aan van Alstein overmaakte, beschikte de kapitein virtueel over een kapitaal van om en bij de £t. 60.000⁷³. Financieel op het droge liet hij voorlopig de driehoeksvaart links liggen en zocht als geldschietter zijn fondsen te doen renderen.

Bij twee leningen op korte termijn door de firma Montaudouin aan de Nantese textielmanufactuur Kuster & Peloutier toegestaan was van Alstein respectievelijk voor £t. 22.276 (1772-73) en 13.765 (1774-75) betrokken; zijn intrest à 5% beliep in totaal £t. 1.499/2⁷⁴.

Op het einde van het Oud-Regiem en in de moeilijke beginjaren der Revolutie schoot hij, door tussenkomst van zijn vroegere zaakwaarnemer O'Shiell, vaak aanzienlijke bedragen — schommelend tussen £t 10.000 en 19.000 — voor aan Nantese firma's: Drouet-Frères, negotianten uit een oud redersgeslacht, in 1778 tijdelijk zijn zaakwaarnemers; Vandamme, Terriijn & Lenssens: Jean-Baptiste Vandamme, Gentenaar van geboorte, zal na van Alsteins dood diens erfenis behartigen; de kleine rederij Dom. Deurbroucq & Fils; Arthur Montaudouin — zijn broer-vennoot overleed

(70) F.H. suppl. 56; f° 13; F.H. 982, n° 38. Ondanks deze voordelige omslag waagde van Alstein geen nieuwe investering daar „... les nouveaux fermiers ayent payé plus cher et se trouvent par la guere en position plus desavantageuse...” (F.H. 367 — de Montigne du Timeur aan P.I.L. — Parijs, 20 feb. 1779).

(71) F.H. 982, n° 56, 57 — F.H. suppl. 56, f° 16, 17.

(72) F.H. 982, n° 58 — J. Carlié aan Van Alstein (Bordeaux, 15 ma. 1786).

(73) De toenmalige globale inkomsten (£t 79.820) dienen met £t 20.187 vermindert te worden voor uitgaven gedurende de periode 1748-75 (F.H. suppl. 56).

(74) F.H. 982, n° 38.

in 1781; Charette en Chanceaulme-Frères. Verder verleende van Alstein steun aan kennissen en verre familieleden, doorgaans edellieden of ex-redders die in de adel waren opgegaan en die meestal te Nantes resideerden: Pierre F. de Bardou, oud-scheepskapitein, burggraaf van Segonsac (Cognac) en Anne de Stapleton, zijn echtgenote, dochter van Agnes O'Shiell; zijn zwager markies J.Bapt. de Laurens, gehuwd met Marie de Stapleton; haar broer Luc-Edmond de Stapleton, graaf van Trèves (Genes); Antoine Walsh (zoon van Antoine Vincent), burggraaf en regimentskolonel, en diens echtgenote Marie de Serrant; Ferron de la Ferronnais en zijn vrouw A.P. Fournier; Montaudouin de la Source (buitengoed nabij Orleans); Joulin, oud-koloniaal uit St. Domingue; tenslotte aan zijn oudvenoot Jacobsen uit Noirmoutier en Dachon, schoonzoon van zijn tante Eustace.

Deze financiële activiteit intensifieerde zich vooral in de eerste jaren der Revolutie. De afschaffing der heerlijke privileges, gesequesteerde goederen en jacqueries stelden de adel voor zware problemen. In de zomer van 1792 berekende van Alstein dat het uitgeleende kapitaal voor een totaal van £t. 88.302/14 uiterlijk binnen anderhalf jaar £t. 4.294/16 aan intrest zou opleveren⁷⁵.

Dank zij deze financiële staat en posthume nasporingen door de erfgenamen verricht, kennen we de voornaamste dubieuze schuldenaars en hun verder wedervaren. Luc de Stapleton (£t. 45.063/15 schuldig in juli 1793) „... n'a point émigré, mais il a trois fils qui les sont, ce qui retient ses biens en sequestre; ce particulier néanmoins est très riche en biens fonds...”. De gezusters Stapleton de Segonsac en Stapleton de Laurens (elk £t. 6.300 in juni 1793) „... sont solides en biens fonds, mais aussi nullement dans le cas de pouvoir rembourser”. Montaudouin de la Source (£t. 12.924/12 in jan. 1794) „... reconnu riche en biens fonds en France et non émigré. Il habite une de ses terres...”. De insolvente F. de la Ferronnays (£t. 11.500) „... absolument émigré des le commencement de la Revolution..., ses biens sequestrés et confisqués au profit de la nation...”; A. Montaudouin de Launay — „... très riche en biens fonds et creances en Amérique, a fait des pertes énormes...” — die zich voor de edelman had borg gesteld overleed in 1793. Onvoorzichtig genoeg had van Alstein aan de reeds naar Brussel uitgeweken Walsh de Serrant in dec. 1791 nog £t. 4.400 geleend. Alleen Jacobsen (£t. 4.901/19) en Dachon (£t. 987/4) betaalden hun schulden⁷⁶.

Deze leningen liepen doorgaans over 6 maand of 1 jaar tegen 5% intrest. In ruil ontving van Alstein schuld- of wisselbrieven, waarvan de op de vervaldag te betalen waarden het geleende kapitaal vermeerderd met de intrest omvatten.

Verder speculeerde hij soms op de assignatenkoers: alhoewel zijn geleende sommen in goud of zilver waren neergeteld, aanvaardde hij enige

(75) F.H. suppl. 56, f° 1 à 8; F.H. 366 — Copie du relevé (8 aug. 1792).

(76) F.H. 366 — J.B. Van Damme aan Joseph vⁿ Alstein (Nantes, 7 brumaire, 5e an - 28 okt. 1796). In sept. 1797 informeerde J. van Alstein nog bij O'Shiell — die de familiezaken der Stapeltons beheerde — naar de vereffening der £t 57.663 schulden (F.H. 361).

malen de schulddelging in assignaten, mits natuurlijk een flink agio. Zo betaalde de rederij Riedy & Thurninger hem als opgeld 25% hetzij $\text{ft. } 3.292/15$ in assignaten. Hij zelf wisselde dan het papiergeld uit tegen klinkende munt met slechts 5% disconto.

Uit deze eerder droge opsomming komt van Alstein als een uiterst gewiekst en energiek zakenman naar voor. Gebruik makend van alle kansen die de tijdsomstandigheden verleenden en dank zij veelzijdige en wel-doordachte beleggingen — die weliswaar niet altijd succesvol uitvielen — bouwde hij zijn fortuin uit door onophoudelijk rendement. Zijn menigvuldige en voorname zakenrelaties bewijzen de aanzienlijke financiële positie en de hoge standing waarop hij kon bogen. Juist geteld op 17 jaar boekte hij een „recette generale de l'interet de mon argent depuis 1775” van $\text{ft. } 116.269/16/3.$, met als topjaar 1792; het jaar vóór zijn dramatisch overlijden inkasseerde hij nog $\text{ft. } 12.627$.

3. *Erfenissen.*

Tenslotte vielen van Alstein een paar erfenissen te beurt. In 1762 liet Jeanne-Anne D'hamere — een achterkleindochter van zijn overgrootmoeder langs vaderszijde — enkele leengoederen na, gelegen te Bachte, Vosselare en Poncquet (Poeke of Poesele?) Zijn deel in de verkoopopbrengst bedroeg $\text{ft. } 356/8/2$ vlaams wisselgeld; omgezet in Franse munt $\text{ft. } 4.411/4/3$. Als erfgenaam van Marie Meys — kleindochter van een groot-tante langs vaderszijde en gehuwd met de ontvanger van het land van Dendermonde — remitteerde men hem uit Vlaanderen in 1776 en de daaropvolgende jaren $\text{ft. } 5.787/10/2$. Vader van Alstein bezat een rentbrief van fl. $3.110/17/9$ op de belastingen van het Gents kwartier. De jaarrente van $\text{£ } 20/17$ groot (ongeveer 5%) was echter toegewezen aan zijn zoon Louis-Gregoire bij zijn priesterkeuze. Toen echter in 1782 de rentbrief werd terugbetaald ontving P.I.L. $\frac{1}{3}$ als erfdeel ($\text{ft. } 2.222/2$). Zijn in 1769 overleden oom Jean-Baptiste Gough, in leven kanunnik te Ieper, liet twee aandelen na van $\text{ft. } 500$ elk a 5% in de Compagnie des Indes; van Alstein erfde een kwart dat hem tijdens 1772-92, na 10% voorheffing, nog $\text{ft. } 260/0/6$ opbracht. De van Alsteins bezaten een dagwand land, waarop naderhand een hoeve was opgericht. Dit pachtgoed gelegen op St.-Pieters-Aelst buiten de Kortrijkse Poort in de Galgenstraat, bracht jaarlijks $\text{£ } 12$ vlaams op. In 1791 remitteerde pastoor Louis-Grégoire aan zijn broer in twee wisselbrieven $\text{ft. } 4.466/10$ „a compte de ce qu'il a recu depuis ans... de nos rentes tant en flandre qu'en france”. De herkomst van deze renten is echter niet duidelijk. Van de lijfrente van $\text{ft. } 1.200$ a 9% in 1781 door de priester aangekocht „... sur sa tete et en survivance sur la mienne...” genoot P.I.L. echter nooit vermits hij eerst overleed ⁷⁷.

(77) F.H. suppl. 56, passim. Wisselkoers: $\text{ft } 90 = \text{ff}^\circ 42 = 6 \text{ f}$ vlaems wisselgelt.

D.

SOCIAAL PORTRET VAN EEN „NOUVEAU RICHE”.

1. *De levenswijze van een „bourgeois-gentilhomme”*

a) Verblijf in de kolonie.

Parallel met zijn financiële aspiraties waakte van Alstein er steeds zorgvuldig over om zich door gedrag, omgang en uiterlijk van zijn ondergeschikten te onderscheiden en overeenkomstig zijn stand te leven. Als Brits krijgsgévangene op Jamaica ondertekende de jonge luitenant zonder schroom het collectief verzoekschrift „... afin de nous vouloir ceparer de parmis les matelots en luy disant que nous n'etions pas accutumé d'etre compromis avec ces sortes de gens”. Te Spanishtown kon hij vanwege de provoost vlug een appartement loskrijgen en deelde dit met vijf persoonlijk uitgezochte lotgenoten. De geïnterneerden deden er zich allerminst te kort „... car le Roy payoit tout”.

In juli 1757 weigerde hij kordaat op Haïti gewone matroos te spelen aan boord van de cargo Achille, vooraleer als hulpstuurman op de Opiniâtre aan te monstren⁷⁸. Onze tweede-kapitein zorgde er voor dat de officierendis van de Télémaque te Cap-Français steeds goed voorzien was van Bordeaux-wijn en fijne hapjes.

Contractueel had van Alstein er zich toe verbonden na de afvaart van zijn Africain nog negen maanden op Saint-Domingue te blijven. Als vergoeding stond de rederij toe dat „... à l'égard de votre nourriture, pension, logement et autre petits frais ... vous les passiez dans le compte des autres frais ... sur pied de 200 livres par mois argent de l'amerique...”. De Gentenaar huurde er een gemeubileerde kamer met volledig pension aan 180 £c per maand; dit hoge tarief — slecht 30 £t betaalde hij te Nantes! — verzekerde hem echter een confortabel verblijf. Uit zijn slavenlading koos hij zich een negerin en een negerknaap voor £c 2.400, kocht „chemises, jupes et culottes pour les habiller”: voortaan zouden ze respectievelijk als kamermeid en boy fungeren. Uitgedost als mondaine gentleman had hij zich een horlogeketting en een wandelstok met zilveren knop en op een veiling een degen met ditto hecht en zeven versierde hemden aangeschaft. Tijdens zijn verblijf liet hij zich verder 4 vesten en 2 ondervesten in „toile royale”, enkele goedkopere katoenen jasjes en 3 broeken, waarvan een fluwelen, vervaardigen. Tenslotte vulde hij zijn „garde-robe” aan met een paar schoenen en 2 nieuw-overtrokken hoeden. Deze complete uitzet kwam hem op £c 687. Verwoed liefhebber van snuiftabak, verbruikte hij 5 flessen van dit goedje. Regelmatig bezocht hij de pruikenmaker. Op vrije avonden trok hij naar de tweede-rangs schouwburg; als trouwe klant miste hij geen enkele voorstelling en bezat hij zelfs een „billet d'abonnement de comédie”. De rekening die hij aan zijn opdrachtgevers voorlegde beliep echter

(78) F.H. 967 — Journal du Mars.

£c 4.207; tijdens zijn tien maanden verblijf had hij dus meer dan het dubbele van de hem veroorloofde som uitgegeven⁷⁹. Zijn overtocht aan boord van de Prince de Montbazou betaalde hij £c 510. Hiervoor mocht hij dan aanzitten aan de kapiteinstafel.

Onder dezelfde voorwaarden aangeworven voor de Pompée-campagne drukten Portier-Frères hem ditmaal op het hart „... a regler la depence de façon que les interesses ne trouvent point a rdire et qu'elle ne devienne point a charge de votre armement". Onze kapitein deed het inderdaad nu wel wat zuiniger, maar besteedde niettemin op 14 maand en 20 dagen — „pour frais de pension, blanchissage..." — nog £c 4.778/5/6 hetzij maandelijks ongeveer £c 325 verblijfskosten⁸⁰.

In zijn reiskoffer op de Pactole stak een exemplaar der fabels van Esopos. Bewijs van literaire smaak of snobisme? Zijn pronkzucht kwam hem in elk geval duur te staan wanneer kort daarop in het Hollandse fort Shama op de Goudkust zijn diamanten ring ter waarde van £t. 500 in zijn slaapkamer gestolen werd. Ondanks een ernstig onderzoek, waarvoor van Alstein zelfs op de Gouverneur van El Mina beroep deed, bleef het kostbaar juweel spoorloos.

b) Een reislustige Nantese rentenier.

Na anderhalf jaar verblijf op Haïti bracht de lijnvaarder Pactole begin 1772 van Alstein terug thuis. Lang zou hij nochtans te Nantes niet vertoeven. Op 16 maart overhandigde hij de rederij het financieel rapport der Pompée-campagne en vertrok kort daarop, via Parijs, naar Vlaanderen. Onderweg bezocht hij zijn broer Louis-Gregoire, sinds 1765 pastoor te Bikschote bij Ieper en ging vermoedelijk terzelfdertijd te Comines-sur-la-Lys het graf van zijn moeder groeten. Ze was er in feb. 1769 overleden terwijl hij te Nantes de uitreding van de Pompée organiseerde. Reeds in juni reisde hij voor genealogische opsporingen door naar Gent en verbleef er nog steeds op 2 juli; „je ne suis pas encore party de Gand et n'en connois de jour fixe" schreef hij naar Bikschote. Lang talmde hij niet meer; het reizen zat de zeerob echt in het bloed: „cependant lenvie de cheminer commence a me prendre, par consequent ne peux tarder..."

Aangekomen te Parijs, logeerde hij onbekende tijd „a l'hotel de la Paix, rue de Richelieu au p^r etage". Het volledig pension kostte er een buitensporige £t 270. Terug in de Loirestad contracteerde hij in mei 1773 een nieuwe driehoekstocht, rustte te Nantes de Duc de Laval uit en bracht de cargo vervolgens naar La Rochelle waar hij zee koos⁸¹.

Ontscheept te Rochefort, reisde van Alstein begin juli 1775 door naar La Rochelle, sloot snel de rekeningen af en vertrok samen met zijn zwarte boy per diligence naar Nantes. Afgezien van regelmatige kleine uitstappen

(79) F.H. 982, n° 12 (Ordres et Instructions); F.H. 965, f° 120 (Compte particulier); F.H. 973 (Onkostenrekening).

(80) F.H. 982; n° 17 (Ordres et Instructions), 19, 21...

(81) F.H. 982, n° 19 (rek. cour. Pompée); F.H. 361 — (Brief); F.H. 969 — Livre de Connaissemens (nota's op binnenomslag).

naar het platteland, zou hij hier bijna drie jaar onafgebroken resideren ⁸².

Op uitnodiging van de weduwe Grou bracht hij in de nazomer reeds een paar weken door op haar aangenaam buitengoed La Placelière. Anne O'Shiell vertoefde graag op het ruime en luxueuse domein, gelegen ten Z.W. van Nantes tussen Vertou en Chateauthébaud, waar ze samen met haar verwanten Walsh en O'Shiell de stad ontvluchtte. Onze kapitein was op het kasteel wel een welkome gast, wiens exotische avonturen men met spanning in het salon beluisterde.

Te Nantes huurde hij bij de „Mad^e¹¹^{es} Echappé” een bescheiden appartementje aan *£t* 24 per maand, doch liet zijn correspondentie steeds toekomen „ches Mrs Montaudouïn frères” wat immers meer „cachet” gaf. Op straat pronkte hij in een pak uit fijn laken met satijnen voering en kanten manchetten, zijden kousen en ditto hoed, schoenen met zilveren gespen, gemslederen handschoenen en op zak een ivoren snuifdoos belegd met schildpad. De „négrillon au dépens de l'armement” van de Duc de Laval verworven, plaatste hij 8 maand op stiel bij zijn pruikenmaker Pommereau aan een pond per dag voor leergeld en pension. Eens volleerd, spande hij zijn persoonlijke kapper in met „rasoirs, peignes, cuirs, ciseaux, pommade liquide, poudre blanche”. Daarna liet hij zijn boy overdag 9 maand lang school lopen. Voor het godsdienstonderricht bezorgde hij hem een „Imitation de Jesus, un livre d'Evangile”. De kroon op dit bekeringswerk was dan de doop in ma. 1777 onder de naam van Jean Joseph Aza. De meester verzorgde zijn lakei uitstekend: aangetast door pokken, hospitaliseerde hij hem 12 dagen in het gasthuis; een kaakgezwel liet hij door zijn eigen chirurgijn opensnijden. Regelmatig kreeg hij zakgeld. Uitgedost met ooringen en een kleine zwarte hoed met zilveren boordsel, was hij wel een opvallende verschijning.

In de Loirestad sleet van Alstein het aangename, verrijnde en mondaine leventje der hoge burgerij. 's Zomers ondernam hij regelmatig ritjes op een gehuurd paard; 's winters hanteerde hij druk het floret in de schermzaal. Het ganse jaar door bleef hij een trouwe theaterklant: toneelvoorstellingen, Spaanse en Baskische dansers, concerten en zangrecitals, alles lokte hem aan. Daarbij ontpopte hij zich als een verwoed, evenwel weinig succesvol kansspeler, een liefhebberij die hem heel wat geld kostte. Jaarlijks boekte hij „pertes au jeu”, zelfs *£t* 3.952/18 op 12 jaar tijd. Bijna maandelijkse „billets de la lotterie Royale”, naast andere loterijen, bezorgden hem weinig geluk. Bij slecht weer liet hij zich in draagstoel naar de kerk brengen. Liefdadigheid was voor hem geen ijdel woord; daarvan getuigen zijn vrijgevigheid bij omhalingen, aan bedelaars en *£t* 300 „perte pour avoir preste au grand besoin d'un malheureux qui m'a trompé”. Bezoeken aan La Placelière te paard of per koets waren legio. Ook met de familie Eustace te Ancenis op de Loire onderhield van Alstein goede relaties. Graag aanvaardde

(82) De grondige kennis van zijn verder curriculum vitae en ingewikkeld itineraarium danken we aan het memento waarin van Alstein de geringste uitgaven scrupuleus bijhield (F.H. 983 — Livre de Dépenses journalières). Aanvullende gegevens boden de correspondentie (F.H. 361), alsmede losse nota's uit rekeningen met de begeleidende brieven (F.H. 982, n° 19, 65) en uit het connoissementenboekje (F.H. 969).

hij in jan. 1776 het peterschap over het derde kind van Françoise-Hélène Eustache, Dame Dachon⁸³, en overlaadde de moeder met geschenken.

Dit overwegend residerend leventje werd hij blijkbaar beu; de reizucht kreeg de zeebonk opnieuw te pakken. Per postkoets bolde hij in mei 1778 via Lorient naar Brest en keerde over Rennes terug. Kort daarop vertrok hij met de diligence naar Parijs. Zijn boy vergezelde hem in de bagagewagen. Aangekomen op 1 juli logeerde hij 3 maanden in bescheiden pensions van het St. Honoré-kwartier. De maandhuur in Hôtel de Lusignants (rue des Vieilles Etuves) en Hôtel St. Maurice (rue des Boucheries) kwam nauwelijks op *ft* 40. Zijn mondaine levenswandel gaf hij er echter allerminst prijs: hij zat aan de „table d'hôte" aan, bezocht „caffés, guingettes, spectacle divers", reisde met vrienden naar Chantilly, benutte „chaises aux promenades et a l'Eglise" en speelde partijtjes „jeu de Wisque, piquet, lotto". Vooral zaken weerhielden hem in de hoofdstad, o.m. belangen in de pas opgerichte waterleidingsmaatschappij.

Jean Joseph Aza deserteerde kort na de aankomst. Rondolend gesnapt en opgesloten in de gevangenis kreeg de eigenaar hem terug mits vereffening der zware onkosten. Grootmoedig „luy ai pardonné sa faute", ondanks de *ft* 254 die dit avontuur aan zijn meester kostte, plus verzorging en doktersuitgaven tijdens zijn twee weken herstel. Terug te Nantes zou hij een heropvoeding krijgen in de „ecole du pègre", de boefjesschool.

De thuisreis ging over land tot Orléans en verder per bark de Loire stroomafwaarts tot Mauves, waar ze landinwaarts afsloegen naar La Placelière. Opnieuw gehuisvest bij de gezusters Echappé hernam hij zijn vroeger kalm burgerleventje, met als afwisseling „... passer quelques tems a la campagne... chéz Mad^e Grout a la Placelière pres Nantes". Zijn robuuste gezondheid spaarde hem van zware kwalen. Alleen in aug. 1780 lag hij 20 dagen ziek te bed; na „2 saignées et 4 visites" vanwege de chirurgijn was hij echter weer te been.

Begin 1781 verkocht de Viconte de Segonsac zijn vriend voor *ft* 360 een sjees, waarmee deze een nieuw en zwaar reisprogramma zou afwerken. In de meimaand trok van Alstein, in gezelschap van zijn zieke lakei, met zijn eigen voertuig via Le Mans en Versailles naar de hoofdstad. Aan elke wisselplaats huurde men voor *ft* 4/15 een ander postpaard. Een paar dagen onderkomen in een Parijse 2de-klasse herberg volstonden om de negerknecht in behandeling te plaatsen bij een „... medecin... jusqu'a parfait traitement... pour le faire guerir des piants..."⁸⁴.

Per postkoets ging het nu naar Brussel; na een kort oponthoud aldaar, via Doornik en Kortrijk, verder door naar Gent. Weer was een speurtocht naar afstammingspapieren de drijfveer voor dit blitzbezoek aan de Oostenrijkse Nederlanden. Binnen de maand juni was hij, via Rijsel, terug te Parijs, waar hem een ontgoocheling wachtte: pas genezen, trok zijn on-

(83) De dochter van Hélène-Claire Gough huwde met François-Amand-Jean-Baptiste Dachon, „seigneur de Bellière...", ancien capitaine d'Infanterie et chevalier de l'ordre Royal et militaire de Saint-Louis (F.H. 959).

(84) Pian was een besmettelijke ziekte gekenmerkt door huiduitslag, die onttaarde in weerzinwekkende zweren en tenslotte het beendergestel aantastte. Vooral Congonegers waren vatbaar voor deze kwaal.

dankbare boy er opnieuw van onder en ditmaal voorgoed.

De volgende maand bracht zijn eigen sjees hem opnieuw naar Gent. Het verblijf duurde er ditmaal een drietal maanden. Vermoedelijk gelogeed bij zijn zuster Anne-Thérèse vaarde hij met de trekschuit naar Oostende en bezocht Antwerpen. Zijn bezoeken aan de families de Loose en Jacobsens laten zakenrelaties vermoeden. Op de terugweg naar Parijs liep hij nog even aan bij zijn broer Louis-Grégoire, pas pastoor benoemd te Reninghelst bij Ieper.

Op 21 okt. opnieuw in de Franse hoofdstad, installeerde hij zich tot 4 feb. 1782 in een kamer van het „Hôtel d'Artois, rue Traversière au 2nd etage” aan £t 60/maand. Het frivole uitgangsleven — „comédie aux variétés, italienne, françoise” — viel blijkbaar mee. Kennissen waren er genoeg en bij de verwante Goughs was hij steeds welkom. In de luxe-magazijnen vulde hij zijn uitzet aan met „un habit de drap, une vest d'etoffe, un chapeau demi-castor, un ceinturon de soie verte, 14 boutons argent damasquinés en or, une tabatière d'ecaille, une épée d'acier a diamant”.

Binnen de 10 dagen stond hij, via Le Mans en Angers, op 15 feb. weer te Nantes; onderweg vereerde hij zelfs Ancenis met een bezoek. Een daaropvolgende tocht ging naar Bordeaux, waarschijnlijk op uitnodiging der rederij Nairac met het oog om een eventuele nieuwe campagne. Na een paar afscheidsbezoeken, o.a. aan Me Grou op La Placelière en aan Ancenis, keerde hij in volle winter van 1783 terug naar de havenstad uit het Girondegewest om er het bevel over de negercargo Pactole te aanvaarden. Voor deze rit op winterwegen met eigen wagen ondernomen, schafte hij zich een „planc routier” en een „planc de Bordeaux” aan. De afvaart naar de Coste d'Or greep plaats op 28 april.

Bij de ontscheping op 28 nov. 1784 begroette kozijn F.A. Dachon — de schoonzoon der Eustaces — van Alstein op de Garonnekaaien. Nu zwaaiende de slavenkapitein de zee een definitief vaarwel toe; zijn 51ste verjaardag had hij zopas nog aan boord gevierd. Samen reden ze in de sjees terug naar Nantes.

Juist vóór Kerstmis thuis, nam hij dadelijk zijn intrek in een ander appartement bij een zekere Mme Grisale aan £t 40/maand. Half maart 1785 huurde hij een nog goedkoper onderkomen bij zijn kleermaker Hubert aan £t 25. Kort daarop verhuisde hij voor de rest van het jaar bij Mme Gadebois aan hetzelfde zuinig tarief. Toen hij in sept. van La Placelière terugkeerde met een zenuwontsteking in het been, paste zijn nieuwe hospita hem zorgvuldig op.

In jan. 1786 installeerde de rentenier zich definitief in het „Hotel de Madame Grou, Isle Faye d'Oyes (Feydeau)”. Rond deze tijd trok Anne O'Shiell zich uit de zaken terug en nam haar intrek in dit ruim en weelderig herenhuis op het Loire-eilandje, eigendom der familie Grou. Kinderen en kleinkinderen harer beide zusters kwamen op haar verzoek inwonen. De tweede verdieping echter werd verhuurd. Daar verwoef P.I.L. tenslotte als onderhuurder „... une chambre chez Monsr et Mad^e Richarme pour 300 lb par an, payable 150 lb de six mois en six mois”.

Een nieuwe drukke reisperiode stond nu voor de deur. Zijn sjees bracht hem achtereenvolgens via Orléans naar Parijs — waar hij de ganse juni-

maand in het Hôtel d'Espagne resideerde aan £t. 60 — verder naar Reninghelst, terug naar Rijsel en tenslotte naar Gent. Tijdens zijn verblijf van twee maand verzamelde hij er voor de zoveelste maal genealogische papieren; ook Brussel werd met dit doel aangedaan. Een jachtpartij in de Zeeuws-Vlaamse wateringten bracht wat afwisseling. Op de terugweg naar Nantes vertoefde hij nog een maand in Hôtel de Nismes te Parijs.

De winter van 1786-87 bleef hij knusjes thuis op zijn kamer. In mei bolde hij echter opnieuw naar de hoofdstad om er 3½ maand lang te verblijven in het „Hôtel de l'Empereur, rue Grenelle - St. Honoré”. Naast zakenafhandelingen — notariële eigendomstitel voor de schorren van Noirmoutier — was het hoofddoel van deze tocht het verwerven der Franse nationaliteit.

In volle revolutionnaire oproer reisde hij in de nazomer van 1789 een laatste maal naar Vlaanderen. Te Gent nam hij afscheid van zijn zuster, die twee maand later zou bezwijken. Wegens de ongunstige tijden vroeg de ex-Gentenaar voor de terugreis voorzichtigheidshalve aan zijn geboortestad een vrijgeleide „... versoeckende aen ider van hem gerustelyk te laeten gaen ende komen met zijn effecten...”. Dit paspoort bevat daarenboven de enige summiere persoonsbeschrijving die we van de reeds vergrijsde slavenkapitein bezitten: „Jo^r Pieter-Ignatius-Livinus van Alstein, wit hayr, roste wynkbrouwen, bruyne oogen, dicken neuze, wel op syne beenen, oud 52 jaeren, lang vijf voeten, vier duymen...” (ongeveer 1,73 m). Waarschijnlijk voelde van Alstein zich in het revolutionnaire Frankrijk veiliger met de vrijgeleide der Vlaamse stad die hem „onsen insetenen” noemde, dan met zijn naturalisatieakte ondertekend door de gehate Lodewijk XVI. Volgens zijn reisplan wenste hij immers „... partir pour Paris en allant par Ipres ou il compte de sejourner quelques tems...”, wat natuurlijk op Reninghelst doelde. Hij verbleef er bijna anderhalve maand bij broeder-pastoor, vermits de Rijselse regeringscommissaris pas op 14 nov. 1789 een „Bon pour aller a Paris” aanbracht. Hiermee kwam een einde aan alle persoonlijk contact met de familie; ze zouden hem nooit meer weerzien.

Terug in Nantes benutte hij als pseudo-Vlaming deze vrijgeleide nog tweemaal in 1791: in mei voor „Chalans & autres lieux de Poitou”, in juni om naar Chollet te reizen⁸⁵. Vanuit Challans ging hij waarschijnlijk de ontginningswerken van Noirmoutier inspecteren en beval de onmiddellijke stopzetting.

Tijdens de periodes van inactiviteit te Nantes, dacht van Alstein er nooit aan zijn haardstede definitief in te richten, laat staan een gezin te stichten. Alhoewel D. Garesché hem in 1776 „... une bonne santé et une bonne femme...” wenste, hechte hij blijkbaar meer belang aan zijn blakende constitutie. De ex-kapitein legde het zeer economisch aan boord: de zwaarste onkostenpost veroorzaakte zijn pronkkledij om op de recepties der hoge burgerij uit te blinken. Voor het behoud van zijn boy als lakei en zwart curiosum getrooste hij zich hoge uitgaven.

Zowel te Nantes als onderweg koos hij steeds goedkoop onderkomen uit.

(85) F.H. 64, n° 224 — Vrijgeleide (30 sept. 1789) afgeleverd door de „Schepen vander Keure ende Raed der Stadt Gend”.

De £t 270 in 1772 in een Parijs Hotel neergeteld, bestempelde hij later als „folies”. Nooit bestelde hij meubels of bezwaarden copieuze maaltijden zijn budget. Gewoon aan de enge scheepshut, bleef hij steeds tevreden met een bescheiden appartementje. Na het verlies van zijn negerknecht, beperkte zijn gezelschap er zich tot een sprekende Senegalese papegaaï. Deze aan vrekkingheid grenzende spaarzaamheid verergerde nog sinds hij in het Hôtel Grou woonde: „... il n'avoit point de mobilier, il logeoit en petite chambre garnie, n'avoit point de domestique, prennois son repas de l'un bout de l'année a l'autre chez Mad^{me} Ve Grou. Il m'est tres connu quil ne depensoit pas £t 1.500 par an”⁸⁶. Tussen 1748 — „depuis que j'ai quitté mon pais la Flandre et mon arrivée a Nantes” — en de afmonstering te La Rochelle in juni 1775 totaliseerde hij £t 18.686/6/3 aan uitgaven, hetzij een minimale £t. 692/jaar. Zijn huisjournaal, dat de periode juli 1775-sept. 1787 bestreek, sloot met £t. 52.166/6 aan dagelijkse onkosten. Onder het jaargemiddelde van £t 4.347 vallen echter ook reisonkosten, zeeverzekeringen, droogleggingsuitgaven, enz. Zelfs dit alles nog meegerkend, leefde van Alstein voor minder dan £t 12 per dag! De hogervermelde £t 1500 jaaruitgaven kloppen bijna voor de termijn okt. 1787 - mei 1791: een jaarlijks budget van nauwelijks £t. 1.699/9 wat een povere £t. 4/13 per dag betekende of de prijs van een pond goede tabak⁸⁷!

E.

DE CONSOLIDATIE DER VERWORVEN STANDING.

Dank zij een fortuinlijke loopbaan en een flinke financiële ruggesteun had van Alstein toegang verworven tot het gesloten milieu der hoge burgerij. In zijn poging om verder door te dringen in de rangen van de aristocratie deelde hij het tijdsideaal zijner geestesgenoten. De kring van relaties die hij zich opbouwde stond dan ook volledig in het licht van dit streven. In zijn adressenlijst figureerden klinkende namen van Franse edelen die in het Parijse Quartier St. Germain resideerden (de Luker, Stapleton, du Laurent, de Nermont, Boutellier). Onder zijn Nantese kennissen telde hij de aanzienlijke reders Montaudouin, Villeboisnet, Boucard en Pelloutier. Zijn correspondentie overspande Parijs, Bordeaux, Cadix, Wenen, Keulen, Ieper en Gent (o.m. zijn verre verwant Edward-Grégoire van Alstein, „hooye pointre d'Oudenaerde”).

(86) F.H. 361 — J.B. Van Damme aan J. van Alstein (Nantes, 17 Thermidor, An 3 - 3 aug. 1794).

(87) F.H. 983 — Livre de Dépenses journalières ; F.H. suppl. 56, f° 12.

1) *Adelbrieven en naturalisatie.*

Eens zijn succesvolle sociale opgang zich begon af te tekenen, spande de uitgeweken Gentenaar zich in om een voorgewende aristocratische afkomst te funderen. Hij zette derhalve een reeks speurtochten naar familie- en afstammingspapieren in, teneinde de adellijke oorsprong zijner voorouders te bewijzen, zo nodig te forceren. Deze campagne startte reeds in 1772. Tijdens de reis naar Vlaanderen nam hij de gelegenheid te baat om voor eerst zijn rechtstreekse afstamming te reconstrueren. Het gelukte hem al de Gentse voorouders terug te vinden: „... jusqu'a present j'ai assez bien trouvé tout ce que je cherchois; j'ai presentement un arbre genealogique depuis notre triayeul jusqua notre individue du cote de notre pere et tous les enfants nés de differentes alliances; deplus un autre du cote de notre grande mere Jeanne Catharine Lievens...”. Gezegelde en gelegaliseerde afschriften uit de parochieregisters bewezen de authenticiteit van zijn stamboom. Tot hiertoe blijkbaar op het goede spoor, achtte hij het zelfs nodig „que je voye a Cologne si je trouverai le 1^e Piter V A Precident et l'extrait baptistaire de son fils Pierre premier etably a Gand”.

De juiste versie paste nochtans niet in zijn kraam, want in deze tak was er geen blauw bloed voorhanden. Er bleken echter aristocratische dubbelgangers en de schrijfwijze van de familienaam bood variaties genoeg (Haelsteyn, (van) Halstyn, van Alstyn, van Alstein) om de zijsprong te wagen: „vous voyez la comme les noms sont differement ecrits, faute des contractans, et quel moyen de chicane malgré que les alliances prouvent beaucoup...”⁸⁸.

De Vlaamse kapitein droomde van meer illustere voorouders. Eigenhandig stelde hij memorialen op waarin hij pretendeerde af te stammen van Oostenrijkse hofadel, met als enige verwantschap een gelijkkluidendheid in de familienamen⁸⁹. Naar hij voorhield was de stamvader van het Gentse geslacht Maximilien de Waldstein, geboren in 1564, Opperstalmeester en -kamerheer van de Keizer, in 1589 gehuwd met Catherine, Gravin van Harrach, zuster van Kardinaal Ernest-Adelbert. Tijdens de Duitse godsdienstoorlogen zou de zoon Pierre in het veilige Gent ondergebracht worden bij de groot-baljuw della Faille. Men verbasterde er de naam tot Valstein, Halsteyn, tenslotte vervlaamst in Van Alstein. Zonder enige bewezen titel huwde Pierre in 1619 Catherine D'hamere. De intussen hertrouwde vader liet niet meer van zich horen. P.I.L. van Alstein nam het eerherstel van deze gelijknamige voorouder op zich, miskend „... faultte de pieces authentiques de reclamer ses droit naturels”. Daarmee diende hij natuurlijk zijn eigen zaak: zo deze bedriegelijke poging lukte was de adellijke afstamming bewezen.

De ernstige bevlieging kwam in 1781. Uit Nantes vertrokken eerst en-

(88) F.H. 361 — P.I.L. van Alstein aan Louis-Gregoire (Gent, 2 juli 1772).

(89) ibidem — Extrait des divers manuscrits de la famille Waldstein, Walstein, Valstien, en Espagne Balstein, en France communem^t Vallenstein, en Flandre Halsteyn et finalement van Alstein. (Opgesteld rond 1780-81, vermits het achteraan vermelde huwelijk van Ed.-Gr. van Alstein met Charlotte de Loose in mei 1779 plaats-greep).

kele brieven naar Wenen en Duitsland om aanvullende inlichtingen over de vermeende afstamming. Vervolgens toerde hij meer dan 3 maanden in de Oostenrijkse Nederlanden rond om er de laatste bewijsstukken te verzamelen. Terug te Parijs, zond men uit Gent nog „un boite de fer blanc... contenant papier de famille” achterna. Terzelfdertijd liet hij door een Parijse notaris de „état des papiers de la famille Gough” opmaken⁹⁰. De Pactole-expeditie stelde echter de bekroning van deze inspanningen uit.

Eindelijk viel in 1786 de beslissing. Op basis van zijn eigenhandig samengesteld memoriaal leverde de Madrileense genealoog Ramon Zazo y Ortega na een lang betoog over oorsprong, heldendaden en familiewapen van het geslacht van Alstein, een „certificat d'armes... pour que le dit don Pierro-Ignace-Livino Van-Alstein, ses enfans et autres légitimes descendans puissent se servir... des dites armes”. Het honorarium van de heraldiek-specialist kwam op £t 9.903; de officiële Spaanse bekrachtiging en de Franse vertaling beliepen £t 498. Op 16 nov. 1786 werd de Franse versie te Parijs gezegeld⁹¹. Om aan de kaste-geest der Nantese bourgeoisie te voldoen gaf van Alstein zijn traditionele spaarzaamheid prijs.

Tijdens zijn verblijf te Gent schafte de koopman zich nogmaals drie gelegaliseerde afschriften uit de parochieregisters van St.-Michiels aan, vereist om te Brussel een adellijk diploma los te krijgen. Op 27 okt. 1786 kwam dan de officiële erkenning én van zijn adeldom én van het wapenschild waarvoor hij graag fl. 53/11/6 overhad. Voortaan mocht van Alstein zijn eigen familiewapen voeren: een gouden schild, gedwarst door een sinopel-groene band met drie zilveren kruisen; daarboven een zilveren helm met zilver-groene uitwaaiers, bekroond met een zilverkruis tussen twee vleugels⁹².

Na zijn talrijke speurtochten naar familiepapieren beoogde hij eveneens de uiteindelijke naturalisatie tot Frans staatsburger. Bij de aankoop der schorren van Noirmoutier wilde hij zijn rechten als grondeigenaar waarborgen. Reeds 40 jaar in Frankrijk gevestigd en toekomstig domeinheer, had hij er volstrekt geen belang bij nog langer als vreemdeling geboekt te blijven. Lodewijk XVI willigde de aanvraag in en ondertekende te Versailles in aug. 1787 de naturalisatiebrieven. Voortaan was P.I.L. van Alstein „notre vrai et naturel sujet regnicole” met al de bijkomende burgerrechten.

(90) F.H. 983 — Livre de Depenses; passim. Zijn adresrepertorium vermeldde de indrukwekkende namen Kaunitz (Conseiller d'Etat intime) en Cobentzel (Vice-Chancelier et Ministre d'Etat).

F.H. 959 — Titres de Noblesse d'extraction de la D^e Mere de S. van Alstein (1781).

(91) F.H. 361; documentatiemateriaal: F.H. 361; Genealogie du Comte de Waldstein; Origine de cette maison; Les terres, armes et titres des comtes de Waldstein — F.H. 959; Heraldisch certificaat (24 pp.) — F.H. 64, f° 114 en F.H. 986; Onkostenrekeningen.

(92) F.H. d'Hoop, *op. cit.*, p. 261; bijlage: Copie authentique d'un diplome avec les armoiries coloriées — F.H. 369; ontvangstbewijs vanwege de koninklijke wapenheraut C. Beydaels De Zittaert, die de adelsbrieven mede had ondertekend — Reeds op 17 jan. 1771 had keizerin Maria-Theresia te Wenen „lettres patentes de noblesse” verleend aan Pierre-Grégoire van Alstein, kleinzoon van P.I.L.'s overgrootvader (*Op. cit.*, p. 260). Het hogergenoemd genealogisch recueil bevat een afbeelding van het familiewapen (p. 186).

De onkosten bleken vrij hoog: de advocaat Meribeke ontving als ereloon voor zijn administratieve bemoeiingen £t 285; het „bureau des insinuation” (registratiekantoor) vroeg £t 150, tenslotte nog de registratie in de Parijse Rekenkamer aan £t 353, alles samen een £t 800⁹³.

2) *De aankoop van een domein*⁹⁴.

Vrij vroeg scheen van Alstein al plannen te koesteren om zijn fortuin in grondbezit om te zetten. Reeds in 1773 — een koloniale malaise en de latente internationale spanning, voorbode van de Zeeoorlog, begonnen zich toen af te tekenen — hield de slavenkapitein bij de contractering voor de Duc de Laval rekening met „... le cas ou quelqu'achat d'habitation ou autre raison me feroit quitter la mer et me mettroit dans le cas de rassembler mes fonds”. Daar kwam toendertijd niets van in huis. Zelfs de schorrenontginning te Noirmoutier vanaf 1787 was eerder als speculatie dan als belegging te beschouwen.

Eerst in 1791 realiseerde hij zijn oude plannen. De economische ineenstorting en de gelddevaluatie veroorzaakt door de Revolutie, waren zeker niet vreemd aan deze beslissende stap. Vermoedelijk ingelicht over de verkoop door zijn vriend Marquis de Laurens — echtgenoot van Marie de Stapleton, residerend te Gennes — werd hij in de zomer van 1791 eigenaar van het herengoed op het gehucht „La Roche de Gennes”, paroisse de St. Eusèbe sur Loire en Anjou entre Angers et Saumur”. Gelegen nabij Gennes in het huidige departement Maine-et-Loire, omvatte het verspreide domein de hereboerderij met aanpalende tuin, wijngaard en bosje; een kleine pachthoeve met bijhorende schuur, stallen en gronden; twee uitgestrekte partijen pachtgrond; twee watermolens, de ene in werking, terzelfdertijd boerderij met tuin, paardestal en overige nevengebouwen, de andere in onbruik bij gebrek aan onderhoud; 2/9 in de grote watermolen van Gennes; tenslotte akkerland, weiden, teenwilgaanplantingen, kreupelhout- en kastanjabossen. Als heerlijke privileges kwamen hem verder nog toe het aanstellingsrecht in de kapel der priorij le Thourel en een bank in het koorgestoelte van de parochiekerk St. Eusèbe.

De totaaloppervlakte bedroeg „6280½ perches, faisant 753 3/5 boissetées, mesure de Saumur”, hetzij ongeveer 41,42 ha⁹⁵. Voor dit aanzienlijk domein telde van Alstein £t 60.500 neer. Met registratierechten, aflegging van bezwarende renten, dringende herstellingswerken en bouwmaterialen, nieuw materieel en meubilering liep dit op tot £t 75.300.

Gelijktijdig kwam hij in het bezit van de hoeve La Bardinière met de bijhorende gronden, eveneens in de St. Eusèbe-parochie op een mijl af-

(93) F.H. 965, n° 122 — Lettres de Naturalité pour le sieur Van Alstein.

(94) F.H. suppl. 56, f°° 20 à 23 — Achat de la terre de La Roche de Gennes...; Acquisition de la terre des Bardinières; f° 12 — Dépenses; f° 8 — Produit de ma terre de la Roche de Gennes.

(95) F.H. 1009 — Copie du plan des Domaines dependant de la Maison de la roche (mars 1791) — „La mesure de Saumur pour la boiss° est 8/13 chaines; la chaine de 25 pieds (8,12 m).” De roede (perche... de 25 pieds de longueur), als oppervlaktemaat in het kwadraat, bedroeg dus 65,95 m².

stand van het eerste herengoed gelegen. Aankoopprijs en bijkomende onkosten bedroegen hier £t 10.443.

Einde 1793, nog volop bezig met de inrichting van beide domeinen, stak van Alstein volgens zijn abrupt afgebroken boekhouding er reeds £t 86.828/18 in. Ondertussen had La Roche zijn eerste vruchten gedragen: de opbrengsten aan pachtgelden, natura-cijnsen en verkoop der landbouwprodukten bedroegen respectievelijk £t 2.978/12 in 1791 en reeds £t 1.303/5 „pour l'année courante" 1792.

3) *Geldplaatsingen in de vreemde.*

Bevreesd voor de onzekere toekomst, legde van Alstein een buitenlandse geldreserve aan. Hiervoor deed hij beroep op Vlaamse relaties, en deponeerde Franse deviezen bij zijn vriend, de Gentse negotiant-bankier Jean-Baptiste de Loose ⁹⁶.

In aug. 1791 zond hij per schip een partij gouden louis ter waarde van £t 7.992 naar Oostende. Verduisterd door de scheepskommandant, liet de Loose deze arresteren en kreeg de zending te Brugge terug. De bankier vroeg van Alsteins instemming om het geld in Russische, Zweedse of Deense staatsleningen „qui donnent 5% et sur coupons" te investeren. In afwachting werden fl. 4.000 ct gedurende drie maand à 4% in Holland uitgezet.

Een paar maanden later ontviel van Alstein ook dit toevluchtsoord: „je ne peux nullement vous conseiller... a faire passer ici vos argents, soit en nature, soit en marchandises; les affaires ne vont pas...". Bij de Gentse zakenman waren op dat ogenblik ongeveer £t 10.000 gedeponerd. Gewaar-schuwd door dit pessimistisch bericht, begroef P.I.L. 21 zakken muntstukken op een nooit teruggevonden plaats ⁹⁷.

E.

DE INEENSTORTING VAN EEN LEVENSWERK.

1) *Slachtoffer van de Terreur.*

Nantes begroette met enthousiasme de uitroeping van de Republiek op 21 sept. 1792. De bloedige Vendée-oorlog, het royalistische antwoord op de terechtstelling van Lodewijk XVI, ontzuisterde echter de Loirestad die een belegerde vesting werd. Buitenlandse militaire nederlagen, interne onlusten en de paniekstemming in het land noopten de Nationale Conventie uitzonderingslichamen in het leven te roepen: het „Comité de Sûreté Générale" zou de binnenlandse vijanden van het regime verdelgen. De daaropvolgende „Loi sur les Suspects" ontaarde vlug in de meest willekeurige

(96) Zijn dochter Caroline huwde in 1779 Edward-Grégoire van Alstein, hoogpointer der kasselrij Oudenaarde, woonachtig in de Posteernestraat te Gent.

(97) F.H. 364; 367 — Correspondentie J.B. de Loose - van Alstein (Gent, 21, 28 aug., 22 sept. 1791; 20 jan. 1792).

arrestaties en terechtstellingen; ook te Nantes draaide de Terreur op volle toeren.

Pas was Anne O'Shiell op 28 juli 1793 overleden of de inwonende verwanten en kennissen van het burgerlijke Hôtel Grou kwamen op de lijst der verdachten terecht. Hun aanhouding volgde kort daarop. Opgesloten in een interneringsgebouw — het voeger Clarissenklooster — overviel een epidemie de 60-jarige grijsaard. Koortsig en zonder verzorging, werd hij stervend geëvacueerd naar het revolutionnaire hospitaal en bezweek tijdens deze overbrenging op 27 dec. 1793⁹⁸. Hij stierf op de vooravond van de afschaffing der slavernij, de sociale instelling waaraan hij zijn fortuin grotendeels te danken had.

Alhoewel hij zijn einde niet vond in één der beruchte Nantese klepboten, viel de ex-kapitein toch als onschuldig slachtoffer van de Terreur. Toevallig, in dramatische omstandigheden, en zonder grondige redenen gearresteerd, vermelde de akte der inhechtenisneming eenvoudig: „Le concierge de la maison d'arret de St.-Claire retiendra sous bonne & sure garde le nommé Pierre van Alstein, faisait partie du nombre des huit personnes”. Bij de confiscatie van het Hôtel Grou, „la nation s'est emparée de son petit mobilier...” Op de veiling leverden de schamele bezittingen van de gevangene nauwelijks een povere £t 393/11/8 op. De opbrengst kwam terecht in de kas der Domeinen⁹⁹.

2) *De Ontbinding van het Fortuin.*

De reconstructie van het fortuin van de overleden van Alstein werd vergemakkelijkt door het onderzoek dat de erfgenamen instelden. In aug. 1792, juist vóór de Septembermoorden de uitroeiing der aanhangers en bevoordeelden van het Oud-Regiem inzetten, maakte de begoede rentenier zelf de balans op van zijn bezittingen. François-Amand Dachon vestigde zich na de opheffing der inbeslagname op het domein van La Roche. Vermoedelijk vond deze mede-erfgenaam de staat in de verzegelde woning terug, waar van Alstein hoogstwaarschijnlijk de zomer van 1792 doorgebracht had¹⁰⁰.

Deze bondige en overzichtelijke inventaris geeft ons een volledig en juist beeld van zijn financiële positie op een ogenblik dat zowel grote uitgaven als aanzienlijke inkomsten achter de rug waren.

— Billets: £t 92.597/10.

De meeste schuldenaars die het uitgezette kapitaal — som waarin ook reeds de intresten begrepen waren — ontleenden, bleven dubieus, enkelen zelfs totaal insolvent: „vous avés a craindre que vous aurez des non-valeurs dans les billets, les debiteurs sont tous nobles et je presume que la majeure partie s'est emigrée...”.

(98) D. Rinchon, *op. cit.*, p. 32.

(99) F.H. 361 — J.B. Van Damme aan Joseph van Alstein (Nantes, 2 Ventôse, 17 Thermidor, 3me Année de la République — 20 feb. 5 aug. 1795).

(100) F.H. 366 — J.B. Van Damme aan J. van Alstein (Nantes 9 jan. 1796) „... Mr Dachon m'a remis les pieces suivantes concernant la succession de P.I.L. van Alstein : 7° Copie du Relevé... de son avoir, arrêté le 8 aout 1792”.

- Loose a G.: £t 10.002.
Over de goudreserve, door van Alstein bij J.B. de Loose te Gent gedeponneerd, konden de Vlaamse erfgenamen ter plaatse beschikken.
- 21 S. a A.: £t 18.905.
De geldschat van 21 zakken die de vooruitziende en bevreesde rentenier ergens in de grond stopte om op elke eventualiteit voorbereid te zijn, bleef voorgoed verloren.
- Gennes: £t 200.
Misschien een kleine schuldvordering in het nabij gelegen Gennes, zonder enige verdere aanduiding.
- La Roche & Bardinière: £t 86.828/18/3.
Zoals de boekhouding aangeeft, waren dit de uitgaven aan het domein besteed (aankoop, herstel, verbouwing, diverse onkosten). Het verder wedervaren van het herengoed komt nog ter sprake.
- Desechement de Noirmoutiers: Lt 8.741/12.
Naar de werken in de droogleggingsconcessie — aangekocht voor £t 4.500, waarbij £t 108/16/9 notaris- en registratiekosten kwamen — waren in 1792 reeds £t 4.132/5/3 gegaan.
- Bordereau ci-joint: £t 7.474/1.
Hoogstwaarschijnlijk beschikte van Alstein in deze periode over een aanzienlijke som baar geld om de behoeften van zijn pas-aangekocht domein te dekken. Het was niet uitgesloten „... qu'il pouvoit avoir cette somme sur lui dans sa captivité, qu'il en aura dépensé partie et que le reste aura été volé à sa mort”.
- En portefeuille: £t 47.
Zakgeld voor dagelijkse onkosten.

Op zijn financieel hoogtepunt bezat van Alstein dus een globaal fortuin van £t 224.749/1/3. Volgens de inventaris, opgemaakt na de verbreking der zegels, bevonden er zich op La Roche nog £t 1.234 aan meubels en alaam. Deze roerende goederen zijn echter reeds begrepen in de hogervermelde totaalwaarde van het domein.

Hoger reeds berekenden we het kapitaal na zijn vóórlaatste expeditie; vermeerderd met een erfenis en de eerste leningen, mag dit begin 1776 geschat worden op ongeveer £t 65.000. Voor 1775 slechts £t 34/4 getakseerd, diende hij bij de „capitation” van 1776 reeds £t 60/1 belastingen af te dragen. De heffing bleef dezelfde gedurende de twee volgende jaren. Voor 1781-82 samen belastte men hem voor £t 144. Volgens deze laatste fiscale maatstaf zou het fortuin inmiddels dus aangegroeid zijn tot rond £t 80.000. Dat de reuzesprong plaats greep tussen 1783-93 is niet denkbeeldig, aangezien van Alstein in dit laatste decennium aan intresten alleen reeds £t 79.183 inkomsten boekte ¹⁰¹.

(101) F.H. 983 — Livre des Dépenses (Capitations); F.H. suppl. 56 f° 12 v° : Recette d'interet recu... jusquau p^r janvier 1793.

3) *De erfgenamen.*

Zodra na de val van Robespierre het burgerlijk Directoire weer enige veiligheid bood, waagden de erfgenamen het aanspraak te maken op van Alsteins nalatenschap. Pastoor Louis-Grégoire, „... héritier universel de son frere unicq feu Pierre Ignace Lievin...”, droeg zijn verre neef Joseph-Hector-Felix Van Alstein op de zaak te behartigen. Deze stelde zich in verbinding met Jean-Baptiste van Damme, geboren Gentenaar en Nantees negotiant: „je me chargerai volontiers de la reclamation de la succession de feu notre ami Van Alstein; le travail sera penible” luidde het gunstig antwoord.

Ondertussen had François-Amand Dachon, eigenaar te Ancenis, gehuwd met Françoise-Hélène Eustace en „... en cette qualité héritier presomptif pour un quart du coté maternel de (Louis-Grégoire) Van Alstein, prêtre”, zich als beheerder op La Roche gevestigd, daartoe gevolmachtigd door de nieuwe eigenaar. Dachon bezorgde van Damme alle documenten die de fortuinverdeling aanbelangden: „... le livre du defunt, qui contient le placement de ses fonds... en même tems divers papiers”; deze laatste zou zich tevens met de schuldvordering te Nantes gelasten¹⁰².

Het domein van La Roche-Bardinière liep inmiddels opnieuw gevaar onder sequester te komen. De eigenaar Louis-Gregoire was een onbeëdigd priester die bovendien zijn standplaats Reninghelst had verlaten: dit alles volstond om hem als „moine émigré” te brandmerken. Om in elk geval een gedeelte van het fortuin aan de revolutionnaire klauwen te onttrekken droeg hij voor £t 15.200 (fictieve verkoop?) het herengoed over aan Joseph-Hector-Felix van Alstein en diens schoonbroer Antoine-François d'Hoop¹⁰³.

*
**

Een man die bij zijn dood een fortuin van meer dan £t 224.000 in eigendommen, titels en baar geld achterliet, mocht zich gerust tot de „high-society” van Nantes rekenen. Zijn verdiensten waren des te groter, vermits hij zijn vermogen omzeggens volledig op eigen kracht verworven had. Zijn loopbaan toont aan hoe de Nantese zakenwereld, en vooral de slavenhandel, aan een onderlegd man de kans boden om zich op de sociale ladder omhoog te werken. De weg die hij aflegde van lichtmatroos tot heer van een domein liep over de driehoeksroute.

(102) F.H. 361 ; 366 — Correspondentie J.B. van Damme - J. van Alstein (20 feb., 5 aug. 1795 ; 13 juni 1796) ; Mémoire a Consulter (Gennev, 8 jan. 1806).

(103) F.H. 64, n° 219 — Copij verkoopakte (not. J.B. Maertens - Drongen 24 nov. 1797).

De reacties van de Brugse Jacobijnen tijdens de eerste Franse inval (1792-1793)

Een analytische studie van het ontstaan, de groei en de reacties
van een politieke groep

door

YVAN VAN DEN BERGHE
Aspirant N.F.W.O.

*Maar indien de historicus niet naar de groepen
zoekt in de geschiedenis, zal hij zich wellicht
een heel stuk realiteit laten ontglippen.*

(prof. dr. J. Dhont)

Over de periode die volgt na 1789 kan worden gezegd dat er toen in de Nederlanden nieuwe ideeën werden verspreid en grondige hervormingen aangekondigd. Wanneer bij een studie van die periode de methoden van de microgeschiedenis gebruikt worden, bemerkt men dat die evolutie voornamelijk veroorzaakt en beïnvloed werd door de aktie van kleine dynamische groepen. Wij denken dat een uitvoerige studie van een dergelijke beperkte groep het beschrijven en verklaren van de historische realiteit zal in de hand werken en dus tot de rasechte geschiedenis behoort. Tevens kunnen zij die de geschiedenis als hulpwetenschap gebruiken om het politieke of sociale leven van de mens beter te leren kennen in een dergelijk werk de broodnodige inlichtingen vinden.

I. - ONTSTAAN VAN DE JACOBIJNSE CLUB

Wij zijn ervan overtuigd dat de Brugse Jacobijnse club gegroeid is uit de bestaande vereniging *Société Littéraire*, die op haar beurt gesticht is door leden van de Brugse vrijmetselaarsloge *La Parfaite Egalité de Bruges*.

La Parfaite Egalité de Bruges leidde sinds 1776, althans in de ogen van de Brusselse hoofdloge, een sluimerend bestaan¹. Wij interpreteren dit als

We gebruikten de volgende afkortingen :

B.R.U.G. = bibliotheek rijksuniversiteit Gent

R.A.B. = rijkarchief Brugge

S.A.B. = stadsarchief Brugge

S.B.B. = stadsbibliotheek Brugge.

Zie over 1792-1793 S. Tassier, *Histoire de la Belgique sous l'occupation française en 1792-1793*, Brussel 1934.

(1) B. Van der Schelden, *La Franc-Maçonnerie belge sous le régime Autrichien (1721-1794)*, Leuven 1923, p. 40.

volgt. De Brugse loge bleef voortbestaan, maar de typische essentiële loge-activiteiten werden niet meer volbracht. De loge was zowat een exclusieve gezelligheidsclub geworden. Op 21 januari 1786 wordt te Brugge het edict van Jozef II geafficheerd dat buiten 3 Brusselse loges alle loges in de Nederlanden verbiedt. Men vond het zelfs noodzakelijk dit edict 3 maanden later nogmaals te herhalen (29-5-1786)². De *Société Littéraire* echter werd officieel op 10 december 1786 te Brugge opgericht³. Het feit dat 53 stichters zich die dag lieten inschrijven, getuigt dat de ledenwerving al heelwat langer bezig was. Vermoedelijk startte die na de tweede afkondiging van het bewuste decreet, toen ook de Brugse loge haar werkzaamheden zou stopzetten.

Diverse andere aanwijzingen en argumenten staven het feit dat de *Société* als gezelligheidsclub gesticht werd als opvolgster van de loge. Belangrijk is dat we van de 16 leden van de *Parfaite Egalité de Bruges* van 1770, waarvan we kunnen aannemen dat het merendeel in 1786 nog in leven is, 5 onder de stichters van de *Société* terugvinden en 4 andere onder de nieuwe leden⁴.

Aanvankelijk waren voornamelijk edellieden lid van de *Société*. Ook rijke burgers zoals magistraten, advocaten, geneesheren en ook officieren werden toegelaten. Eind 1788 waren reeds 137 leden aangesloten waaronder ook 2 geestelijken.

De eerste statuten van de *Société* doen denken aan een tegenwoordige club voor Engelse gentlemen. Dagelijks kwamen de leden in hun lokaal op de Grote Markt bijeen om dagbladen of boeken uit de bibliotheek te lezen, allerhande gezelschapsspelen te beoefenen en vooral om te discussiëren.

Onbewogen zeilt de *Société* doorheen de woelige periode van de Brabantse omwenteling (1789-1790). Maar vanaf het ogenblik (juli 1792) dat de kans op een Franse bezetting steeds maar groter werd, kreeg de *Société* een gans ander uitzicht. Van een gezelligheidsclub zou de werking omslaan tot die van een politieke revolutionaire partij.

Op 11 november 1792, enkele dagen voor de eerste Franse soldaten in de stad verschenen, deden er zich allerhande relletjes voor. De opstokers kregen geld afkomstig uit de kas van de *Société*⁵. Het vlugschrift dat de stichting van de Jacobijnse club aankondigde (13-12-1792), vermeldde dat de clubleden iedere namiddag in het lokaal van de *Société* zouden vergaderen⁶. Ook kon iedereen zich aldaar tot clublid laten inschrijven⁷.

Inderdaad stevige banden bonden de club met de *Société*. De stichter

(2) *Ibidem*, p. 267 en S.A.B., Hallegeboden 1775-1786, f. 246 en 265.

(3) *Nouveau registre de tous les membres effectifs de la société littéraire de Bruges*. Dit is een handschriftelijk afschrift van alle reglementen en ook een chronologische ledenlijst. Bewaard in S.B.B., nr. H 604.

(4) Lijsten te vergelijken in B. Vander Schelden, *o.c.*, p. 351 en *Nouveau registre...* onder de 5 logebroeders stichters van de *Société Littéraire* vinden we de leiders van de loge Ch.P.J. Lauwereyns de Roosendaale en J.J. d'Hooghe de Gaugerie.

(5) E. Hosten en E.I. Strubbe, *L'occupation française à Bruges en 1792 et 1793. Journal contemporain de Jean van Hese*, Brugge 1931, p. 5-6.

(6) S.A.B., Plakkaten 2de serie, nr. XXXVIII-2.

(7) E.Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 11.

van de club was immers niemand minder dan B. de Deurwaerder, stadspensionaris en een van de stichters van de *Société*⁸. Ook traden 30 clubisten die geen lid waren van de *Société* tot die vereniging toe in de laatste maanden van 1792.

Niet ieder lid van de *Société* kon vrede nemen met de door de vereniging gevoerde politiek. Het is zelfs duidelijk dat de meerderheid van de leden niet akkoord gingen. Immers in die periode verlieten 78 van de 139 leden (ingeschreven vóór november 1792) de vereniging. Het waren voornamelijk adellijke royalisten die uit protest de vereniging verlieten⁹.

*uittredende stichters op
totaal van 47*

data	aantal
op 1-1-1793 (aanvraag ingediend vóór 15 nov. 1792)	18
in de loop van het voorjaar 1793 (aanvraag ingediend na 15 nov. 1792)	13
totaal	31

*uittredende leden op totaal
van 92 vóór 1 juni 1792
ingeschreven leden*

data	aantal
op 1-1-1792	26
in de loop van het voorjaar 1793	21
totaal	47

Wanneer men wil verklaren waarom de Jacobijnse club nu juist in dat aristocratisch milieu van de *Société* ontstond, moet men de volgende gegevens in overweging nemen. Er heerste in onze gewesten vooral bij de hoogste klassen een buitengewone hernieuwde belangstelling voor de politieke gebeurtenissen. De revolutie, die leidde tot het ontstaan van de Verenigde Staten van Amerika en de gebeurtenissen in Frankrijk waren daar niet vreemd aan¹⁰. De bibliotheek van de *Société* bevatte naast tal van naslagwerken de voornaamste binnenlandse en buitenlandse dagbladen. Het was dus een uiterst geschikte plaats om zich op de hoogte te houden van zowel binnenlandse als buitenlandse politiek. De talrijke leden van de

(8) *Naem-lijste van alle Membres, uytmaekende het Genootschap der Vrienden van Eendragt, Vrijheid en Gelijkheid*, in S.B.B., nr. 1405-8. De leiders van de club: B. de Deurwaerder, stadspensionaris en grootgrondbezitter, J. van Zuijlen de Gaesbeke, grootgrondbezitter en speculant, J. van Severen advocaat en grootgrondbezitter, de apotheker Michot, de geneesheren Vermeulen en Van den Hende, de koopman Tilly, de drukkersfamilie Van Praet en het koopmansgeslacht Van Heule, kwamen uit de rangen van de *Société*. Zie ledenlijst van de club in bijlage.

(9) Zie de aanvrag tot ontslag van schepen Ch.J.A. de Jacob d'Ougny. Afschrift in S.B.B., nr. 1405-14.

(10) Zo weten we door een aantekening naast de maand Juli van het exemplaar in S.B.B. van *den Grooten Brugschen Comptoir Almanach voor 1790* dat J.J. van Caloen en de Colnet in 1790 speciaal naar Parijs vertrokken om er de feestelijkheden en politieke gebeurtenissen van de 14 juli mee te maken.

Société die een vrij en intellectueel beroep uitoefenden zoals de advocaten, geneesheren, apothekers, notarissen en zelfs sommige kooplui maar die maar weinig medezeggenschap in de stadspolitiek bezaten, kwamen er onder de indruk van de voor hen zo gunstige nieuwe politieke ideeën¹¹. Die ideeën waren niet alleen in bladen en boeken te lezen maar men kan aannemen dat ze ook door de oudleden van de Brugse loge in de *Société* zijn verspreid¹². Zo vormde zich stilaan in de *Société* een progressieve Jacobijnse clan. Zij hadden de tijdsomstandigheden met zich mee en niemand durfde zich openlijk tegen hen verklaren omdat alle vijanden van het Oostenrijks regime een soort gemeenschappelijk front hadden gevormd¹³. Door de inval van de Franse troepen (midden november 1792) kreeg de Jacobijnse minderheid het overwicht op de royalistische meerderheid in de *Société*. De enige revolutionaire kracht die zich aan hen kon meten, nl. de partij van de anti-Oostenrijkse traditionalisten was bijna niet in de *Société* vertegenwoordigd¹⁴.

De traditionalisten waren de revolutionairen van 1789-1790. De reactionaire politiek die ze toen voorstonden zouden ze terug ingang trachten te doen vinden. Te Brugge waren zij niet in een echte partij noch in een georganiseerde politieke organisatie verenigd. Het traditionalisme was eerder een zeer brede maar weinig geschakeerde stroming in de publieke opinie die vooral bestond in het aannemen van dezelfde houding tegenover bepaalde politieke en godsdienstige problemen. Die opinies werden door de dekens van de ambachten opgevangen en in hun conferenties geconditioneerd. Uiteraard waren de ambachten de stoottroepen van het traditionalisme en hun dekens leidden samen met de geestelijkheid, enkele edellui en advocaten die een rol speelden tijdens de Brabantse omwenteling het verzet tegen de politieke renovaties. Begrijpelijk is het alleszins dat de leiders van de traditionalisten zich in het enigszins *verlicht* milieu van de *Société* niet thuisvoelden.

Oorspronkelijk (vóór 1792) bleven de aanhangers van het Oostenrijks

(11) Advocaten : De Vaux, J. de Stoop, Willems e.a.

Notaris : J. Donny.

Geneesheren : P.J. Vermeulen, J.F. Van den Hende, Toomkens.

Apotheker : J. Roels.

(12) Zie over de politieke ideeën in de Belgische loges : B. Van der Schelden, *o.c.*, p. 155.

(13) Bestaan van dit gemeenschappelijk front blijkt duidelijk uit de rapporten in verband met de zaak B. de Deurwaerder die in 1792 als de leider van de revolutionaire partij werd beschouwd. Zie minuten in S.A.B., bundel E.I., nr. 308. Reeds in 1787 bestond er één anti-Oostenrijkse partij wier aanhangers kentekens droegen. Zie *Cronique der vernietinghe van al de cloosters...*, f. 18, in het archief van het Bisschoppelijk Seminarie te Brugge, nr. S. 14.

(14) We zullen hen aanduiden onder de hedendaagse wetenschappelijke benaming van *traditionalisten*. Het waren diegenen die in het spoor van Hendrik van der Noot en F.X. de Feller liepen en die door de vroegere geschiedschrijving *Statisten* werden genoemd. De Brugse kroniekschrijver J. van Hese vergist zich wanneer hij het heeft over *le parti democratique-patriotte* (zie E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*). Patriot werd in de Zuidelijke Nederlanden gebruikt voor iemand die met vaderlandsliefde was bezielde (zie H.J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte*, dl. I, Antwerpen 1963, p. 17), maar met de democratische beweging van het Vonckisme hadden die Brugse traditionalisten niets gemeen.

regime loyale leden van de *Société*. Naast de traditionalisten en clubisten vormden ze een derde partij. Veel aanhangers hadden ze niet. Voornamelijk de nieuwe ambtsadel en enkele verlichte kooplui bleven de keizer trouw ¹⁵.

De Jacobijnen in de *Société* zagen in dat om hun ideeën in de praktijk om te zetten het nodig zou blijken over een stoottroep naar Frans model, nl. een club te kunnen beschikken. Ze konden niet actief deelnemen aan de stadspolitiek onder de naam *Société Littéraire*. Zodoende zouden ze heel wat volksmensen voor hun actie afschrikken. Bovendien stond de ganse *Société* niet achter hen. Daarom stichtten ze op 13 november 1792 een Jacobijnse club.

Aantal clubisten onder de nieuwe leden

data	aantal nieuwe leden	aantal clubisten onder hen
nov. 1792	21	21
dec. 1792	9	9
1 jan. 1793 tot 30 maart 1793	10	9
Totaal	40	39

De clubisten bleven: actief lid van de *Société* waar ze vooral informatie gingen opdoen. Bovendien schreven vele leden van de club, die voordien geen lid waren van de *Société*, zich in de vereniging in. Maar toch voltrok er zich stilaan een scheiding tussen de club en de *Société*. De clubisten zouden vanaf 15 november ervoor zorgen dat hun externe activiteiten, die vooral voor het gewone volk bestemd waren, niet meer in de lokalen van de *Société* maar voortaan in de stadshallen zouden plaatsvinden ¹⁶. De beperkte plaatsruimte en het feit dat de volksmensen zich niet in de *Société* konden thuisvoelen, hadden er zeker toe bijgedragen naar een ander lokaal uit te zien.

II. - SAMENSTELLING EN ORGANISATIE VAN DE CLUB

Het Genootschap der Vrienden van Eendragt, Vrijheid en Gelijkheid.

We kennen de leden van de club vooral door de gedrukte ledenlijst opgemaakt op 4 januari 1793 ¹⁷. Die lijst bevat 188 namen. Hoewel de club actief bleef tot de laatste dagen van maart 1793, is die lijst toch wel representatief voor de club gedurende de periode van die eerste Franse bezet-

(15) We beschreven de reacties van de traditionalisten en keizersgezinden gedurende die periode in onze licentiaatsverhandeling: *Reacties van de Bruggelingen in verband met de Iste Franse overheersing (1792-1793)*, ex. in het seminarie voor hedendaagse geschiedenis R.U.G.

(16) E. Hosten en E.I. Strubbe, o.c., p. 17.

(17) *Naem-lijste van alle Membres...*, hoger geciteerd, zie bijlage.

ting. Immers na januari 1793 vlotte de ledenwerving bij de club niet meer. Dit was te wijten aan de te extremistische politiek van die vereniging. Vooral de actie voor het decreet 15-XII stuitte tegen de borst ¹⁸.

1. - *Bespreking van de ledenlijst volgens het beroep van de clubisten.*

Op 184 leden van de club zijn er 106 van wie we met zekerheid het beroep kennen ¹⁹. Het was immers zo dat we in de bronnen alléén de namen van de personen die een gewaardeerd beroep uitoefenden bijna altijd met de opgave van dat beroep vergezeld vonden. Hoewel het daarom nog niet zeker is dat de overige 78 leden allemaal een minder gewaardeerd beroep uitoefenden, lijkt ons dit wel waarschijnlijk ²⁰.

beroep	aantal
<i>beroep van de clubisten</i>	
adellijke renteniers	17
burgerlijke renteniers	7
kooplui	21
advocaten	11
notarissen	2
geneesheren	5
apothekers	3
priester	1
andere beroepen	39
<hr/>	
aantal clubisten waarvan beroep gekend	106

Het best vertegenwoordigd zijn de personen die steeds vermeld staan als rentenier: 24 leden op de 184. We maken een onderscheid tussen de edellieden-rentenier en de anderen. De Jacobijnse club kende hef voorrecht van 17 adellijke renteniers onder haar leden te tellen. Daarvan kwamen er 12 uit de rangen van de *Société*, terwijl er 9 op de 17 een rol speelden tijdens de Brabantse omwenteling. Het lijkt waarschijnlijk dat ze bij de club aansloten om terug een actieve politieke rol te spelen. Vooral toen in de beginne de politiek van de club, onder voorzitterschap van B. de Deurwaerder, zeker anti-Oostenrijks, maar daarom niet zo extremistisch Jacobijns was. Hoewel sterk vertegenwoordigd, speelden de edellieden als groep noch als stand een typische rol in de club. Toch waren er een paar onder hen individueel actief. Maar slechts één edelman gaf leiding aan de club gedurende de 5 maanden van de Franse bezetting: J.A.G. van

(18) Met het decreet 15-XII bedoelen we het decreet dat de Franse Nationale Conventie op 15-XII-1792 in verband met de door de Franse legers veroverde gebieden afkondigde en daarna nog verscheidene keren wijzigde. Zie verder!

(19) Onder de 188 clubisten bevonden er zich vier vreemdelingen die we hier buiten beschouwing zullen laten.

(20) We verwijzen naar de bijlage.

Zuylen de Gaesbeke, die zich kortweg Gaesbeke liet noemen. Hij zwoer zijn adellijke voorrechten af en werd de grote demagoog en volksmenner van de club.

Twaalf clubistische edellieden aanvaardden bestuursopdrachten, de meesten over het Brugse Vrije waar ze gronden bezaten. Wat de andere niet-adellijke renteniers betreft, er is geen enkele die een duidelijke rol speelde in de club. Het zal blijken dat ze slechts bestuursfuncties aanvaardden wanneer ze door een traditionalistische meerderheid waren verkozen!

Met 21 op de 184 leden waren de kooplui (groothandelaars) goed vertegenwoordigd in de club²¹. Ze speelden er een zekere rol. Zo gaven J.O. van Heule en G.J. Genotte leiding aan de vereniging. Drie andere kooplui legden een zekere activiteit aan de dag. Alléén echter wanneer de traditionalisten over de meerderheid beschikten, kregen een vijftal kooplui een bestuursfunctie toegewezen. Over het algemeen immers behoorden de kooplui meer tot de partij van de traditionalisten dan tot die van de clubisten. Maar het was normaal dat de meeste anti-Oostenrijksgezinde gegoede personen zich althans in de beginne lid van de club maakten.

Ook 11 advocaten treffen we onder de clubisten aan. Ze waren erg in de politiek geïnteresseerd en onder hen bevonden zich een aantal politieke intriganten en opportunisten.

De andere vrije intellectuele beroepen waren ook op redelijke wijze vertegenwoordigd: 2 notarissen, 5 geneesheren en 3 apothekers. De aanwezigheid van priester Van Overlope in de clubbrangen was het gevolg van zijn lidmaatschap bij de *Société*. Hij was echter nooit erg actief in clubverband. Een speciaal cachet gaven de ex-Capucijnen Moentaeck en Imbert aan de club²². Dit was inderdaad de enige partij waar die twee belhamels toegang konden toe verkrijgen. Ze lieten zich niet onbetuigd en behoorden tot de vurigste en meest fanatieke clubisten.

2. - *Bespreking van de ledenlijst in verband met het bezit van de leden.*

We weten met zekerheid dat tenminste 107 van de 184 clubisten tot de gegoede stand behoorden²³. De overige 77 moeten we hoogstwaarschijnlijk niet tot de gegoede stand rekenen. Over het algemeen is het beroep van die

(21) Al de groothandelaren van de stad waren lid van de *Wetagtige Kamer van Commercie*. Zie ledenlijst in S.A.B.

(22) *De Brugsche triumpk-karre op de voortijds vermaekelijke, aangenaeme en patriotique wijze*, Brugge 1790 (?), p. 9 en 26 in S.B.B., nr. 4-947 en *Chronique der vernietinghe...*, geciteerde bron, f. 68.

(23) Om de financiële toestand van de clubisten na te gaan, gebruikten we hoofdzakelijk drie bronnen:

- 1) de lijst van de 762 Bruggelingen die betaalden voor de buitengewone belasting van 1794, in S.A.B., nr. 12-324.
- 2) lijst van de 1381 meest betaste inwoners van de stad, R.A.B., Frans Fonds, nr. 546.
- 3) Als controle de lijst van de leden van de *Société Littéraire*, reeds geciteerde bron. Het *entreegeld* tot de *Société* dat 2 Franse kronen bedroeg en daarna de jaarlijkse bijdrage van 1 gouden Louis, impliceerden dat alléén gegoeden toegang tot de *Société* hadden.
Zie ook bijlage.

personen ons ook onbekend. Interessant is het ook op te merken dat praktisch alléén gegoeden zich in de beginperiode lid van de club lieten maken. Het waren meestal leden van de *Société*. Slechts naar december toe vermeerde het aantal van de niet bezittende leden. Toch zien we dat er onder de 55 clubisten die een bestuursfunctie aanvaardden er 52 gegoeden kunnen aangewezen worden. Ook is de *actieve* clubist over het algemeen een *gegoede* clubist.

3. - *Actieven en niet-actieven in clubverband.*

Op de 23 personen, die in de schoot van de club een zekere rol speelden, kunnen we met zekerheid aannemen dat er 19 gegoed waren. Dat de 4 overigen niet gegoed waren kunnen we niet aantonen. Slechts één van de 10 werkelijke leiders van de club was niet gegoed. Zelfs waren er zeer rijke lieden onder hen ²⁴. Te Brugge deed zich dus het verschijnsel voor dat de meest extremistische partij door rijke lieden werd geleid. Daar zijn talrijke verklaringen voor:

1. de club was gegroeid uit de *Société Littéraire*.
2. leiding geven aan de club vergde een zekere ontwikkeling en minstens een passieve kennis van het Frans.
3. het tweede artikel van de clubreglementen schreef voor dat ieder lid verplicht was bij te dragen tot de onkosten van de vereniging ²⁵.

De actieve clubisten vormden een heterogene groep. Toch kan men een belangrijke groep aanwijzen van personen die een vrij beroep uitoefenden: 2 advocaten, 2 geneesheren, 2 apothekers, 1 ontvanger en 1 notaris. Ze behoorden niet tot de ambachtswereld en hun beroep bracht meestal met zich mee dat ze geen medezeggenschap hadden in het stadsbestuur.

Rol van de gegoeden in de club.

aantal clubisten	aantal gegoeden onder hen
184	107
clubisten die bestuursfuncties aanvaardden	
55	52
aantal voor de club werkende clubisten	
23	19
aantal leidende clubisten	
10	9

(24) J. van Zuijlen de Gaesbeke, J. van Severen, B. de Deurwaerder, F. Gilliodts de Meulenaere, J. van Huerne de Puyenbeke en anderen.

(25) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 101.

We geloven niet dat buiten de 23 actieven veel meer clubisten voor het programma van de club in 1793 ijverden of zelfs maar goedkeurden. We wezen er reeds op dat veel traditionalisten zich tijdens de maand november, onder het voorzitterschap van B. de Deurwaerder, lid van de club lieten maken. Hoewel ze als leden geboekstaafd bleven, bestreden ze een paar maanden later openlijk de club. Ook werden veel personen lid van de club omdat druk op hen werd uitgeoefend ²⁶.

De machtspositie die de club tijdens de eerste Franse overheersing te Brugge innam, was dus niet te verklaren door het groot aantal overtuigde leden. Veeleer de steun van de Franse burgerlijke en militaire overheden en de grote schare aanhangers van de club droegen daar toe bij. De club beschikte inderdaad over een groot aantal volgelingen. Iedereen kon immers de vergaderingen van de eigenlijke clubisten bijwonen ²⁷. Dezen vergaderden binnen de barre ²⁸. Volgens tijdgenoot J. van Hese bestond de aanhang van de club voornamelijk uit jongelui en arbeiders zonder werk noch vaste bezigheden ²⁹. De clubisten zorgden er steeds voor zoveel mogelijk publiek te hebben voor hun vergaderingen en onder hen het maximum aantal aanhangers te winnen. Dit deden ze vooral door talrijke populaire, soms demagogische maatregelen af te kondigen of te eisen. Volgens een clubistisch verslag beliep het record van de clubistische aanhang 3000 personen ³⁰.

4. - De reglementen en de vergaderingen van de club ³¹.

Het eerste artikel van het clubreglement schreef voor dat het aantal leden van de club onbepaald was. Bovendien kon in principe iedere mannelijke burger zich bij de club aansluiten. Het clubbestuur dacht er nog niet aan ook vrouwen als lid te aanvaarden ³².

Het tweede artikel bepaalde dat iedereen lid kon worden op voorwaarde dat 4 leden de aanvraag van het kadidaatlid onderschreven. Het nieuw lid verplichtte zich dan te zullen bijdragen in de onkosten van de club. Dit artikel kon als een rem op de ledenwerving toegepast worden. Het is duidelijk geïnspireerd door een analoog artikel uit de reglementen van de *Société Littéraire* ³³.

Het derde artikel was van die aard dat het de toename van het aantal

(26) L. Kervyn de Lettenhove, *Les otages de la ville de Bruges en 1793*, (Annales de la Société d'Emulation, Brugge, 1880, dl. XXXI), p. 40. Ook getuigenis van Van Huerne in het *Journal* van J.B. Coppieters 't Walland (Koninklijk museum van het leger en de krijgsgeschiedenis te Brussel): *Comme on [clubisten] a venu chez moi j'ai donné de l'argent, semblent d'en être satisfait, mais le cœur pensait bien autrement.*

(27) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 17.

(28) Zie voor een voorbeeld in *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 7, p. 59 (S.B.B., nr. 4-42).

(29) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 44.

(30) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 21, p. 187.

(31) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 109-112. Dit is een Franse vertaling van de hand van tijdgenoot J. van Hese.

(32) Slechts éénmaal zien we een vrouw op het clubpodium verschijnen. Zie verder.

(33) *Nouveau registre...*, hoger geciteerde bron.

aanhangers en sympathisanten stimuleerde. Het schreef voor dat de vergaderingen moesten doorgaan met open deuren en slechts mochten beginnen na het luiden van de werkklok, zodat ieder arbeider zou kunnen aanwezig zijn.

Het vierde artikel betrof de bestuursleden: ze zouden door de algemene vergadering en bij meerderheid gekozen worden. De voorzitter, de ondervoorzitter en de secretarissen moesten om de 14 dagen herkozen worden. Dit zou onmogelijk blijken omwille van de weinig effectieve krachten waarover de club kon beschikken.

Artikel acht beschreef de bevoegdheden van de voorzitter. Hij moest de zittingen openen en sluiten, het dagorder samenstellen en de resoluties formuleren.

Het tiende punt behelsde het delicate probleem van de bijdrage van de leden. De schatbewaarder zou van ieder lid zijn bijdrage in de onkosten van de club ontvangen. Ieder lid verplichtte zich bovendien in natura alles mee te brengen dat noodzakelijk zou blijken voor het welslagen der clubvergaderingen.

Ook waren een aantal artikels voorzien die de vergadertechniek beschreven. Ze wezen op het gebruik van een hedendaagse, democratische vergadertechniek. Zo kon ieder clublid een motie indienen en moest hij in gelijk welke vergadering over ieder onderwerp zijn mening kunnen uiten.

Toch waren de openbare clubvergaderingen zelden meer dan op voorhand ingestudeerde demagogische schijnvergaderingen, die enkel tot doel hadden het publiek zoveel mogelijk te beïnvloeden. Daarom de zo talrijke demagogische redevoeringen die zeker niet voor de fijne oren van de heren clubisten bestemd waren. Ook niet voor de clubisten was het voorlezen, tijdens de vergaderingen, uit het te Brugge verschijnende blad *Vaderlands Nieuwsblad* bestemd³⁴. Om dezelfde redenen gebeurden de vergaderingen in de volkstaal, terwijl de huistaal van veel clubisten en van de *Société Littéraire* het Frans was. Nog een andere aanwijzing in dit verband was het veelvuldig uitdelen van bier onder de toehoorders³⁵. Naast die vergaderingen bestonden er dagelijks meer intieme, private maar zeer belangrijke bijeenkomsten van de clubleiders³⁶.

We merken reeds op dat de club behoefte had aan een geschikt lokaal voor haar vergaderingen. De eerste dagen vergaderden ze in de salons van de *Société*. Die waren uiteraard weinig geschikt voor het proletarisch publiek dat de club wilde bereiken. Daarom bleven ze daar maar twee dagen en vergaderden reeds op 15 november 1792 in een zaal van de grotere stadshallen³⁷. Hoewel die zaal heelwat mensen kon bevatten, schenen de clubisten er niet tevreden. Op 27 november 1792 wilden ze hun vergaderingen verplaatsen naar de Sint-Salvatorskerk. Dit project stuitte op hevige

(34) Y. van den Berghe, *Het Vaderlands Nieuwsblad*, Biekerf, 1964, p. 311-314.

(35) Zoals bv. het tweemaal uitdelen van 60 tonnen bier. Zie *Vaderlands Nieuwsblad*, nr. 20, p. 179-180 en nr. 21, p. 187.

(36) Een aanwijzing in dit verband in het dagboek in J. van Hese. Zie E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 42: *et commença à se retirer tant du club que des autres assemblées, qu'il ne fréquenta au moins plus en public.*

(37) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 16.

tegenkantingen van de traditionalisten en kon niet worden verwezenlijkt ³⁸. Wat later (7 december 1792) vroegen ze aan de pas verkozen traditionalistische representanten of ze mochten vergaderen in de aula van het klooster van de afgeschafte Jezuïetenorde ³⁹. Daar wilden de representanten niets van weten. Toen berustte de club in haar lot en bleef minstens driemaal per week in de stadshallen vergaderen, waar ze op 28 december, als symbool van die berusting, besloten twee kachels te plaatsen ⁴⁰.

Ook de personen die niet naar de clubvergaderingen wensten te komen, trachtten de clubisten te bereiken door sommige redevoeringen die in de club werden afgestoken te laten drukken en te verspreiden ⁴¹. Ook het *Vaderlands Nieuws-blad* maakte propaganda voor de ideeën van de club, al was het maar door de verslagen van de clubzittingen af te drukken ⁴².

Buiten de openbare en private clubvergaderingen ontmoetten de clubisten zich nog in talrijke andere organismen. Zo waren alle voorlopige *commissarissen administrateurs*, die de Franse agent Sibuet op 31 januari aanstelde om de stad te helpen besturen, lid van de club ⁴³. Ze vergaderden praktisch dagelijks vanaf 2 februari tot 29 maart 1793. Hun zittingen waren niet publiek. Ze moesten er vooral voor zorgen dat het decreet 15-XII zou toegepast worden. De verhouding tussen de club en de commissarissen waren natuurlijk opperbest ⁴⁴. Vanaf 13 februari 1793 werden de commissarissen bijgestaan door een clubistische municipaliteit. Die clubistische raad werd als het ware het uitvoeringsorgaan van de vergadering der commissarissen ⁴⁵.

III. - DE REACTIES VAN DE CLUBISTEN IN VERBAND MET VOLKSRAADPLEGINGEN EN HET AANVAARDEN VAN BESTUURSFUNCTIES

1. - *De verkiezingen van een nieuw stadsbestuur van 30 november 1792 en 1 december 1792.*

Representanten en „suppleanten” verkozen op 1-12-1792.

aantal representanten en „suppleanten” :	50	aantal clubisten onder hen:	19	werkende clubisten onder hen:	4
--	----	-----------------------------	----	-------------------------------	---

(38) *Ibidem*, p. 16.

(39) *Verzaemeling van de Processen Verbaele gehouden ter publieke vergaderingen van de provisionele representanten ende administrateurs van het vrije volk der stad Brugge*, Brugge, 1792-1793, p. 26, ex. bewaard in S.B.B., nr. 1405 bis.

(40) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 4, p. 29.

(41) Meestal op 600 ex. zo bv. 21 november 1792 en op 4 december 1792. Zie E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 30 en p. 57-58.

(42) Y. van den Berghe, *a.c.*, p. 311-314.

(43) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 15, p. 140.

(44) De processen-verbaal van de vergaderingen der commissarissen staan afgedrukt in *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron.

(45) Verslagen van de zittingen staan opgeschreven in *Resolutie Bouck van de Municipaliteijt der stad Brugge*, (16 december 1792 tot 30 fructidor III). In S.A.B.

Op 20 november 1792, drie dagen na de aankomst van de eerste Franse troepen in de stad, waren alle partijen het met elkaar eens dat een nieuw stadsbestuur zou moeten worden aangesteld. Maar de clubisten en de traditionalisten konden het niet eens worden over de manier waarop het nieuw bestuur moest worden gekozen⁴⁶. Voortaan zullen beide partijen elkaar bestrijden.

Met veel misbaar zetten de clubisten hun verkiezingscampagne in. Royalistische ruiten werden stukgegooid en het verspreiden van traditionalistische pamfletten was verboden⁴⁷. In een clubistisch pamflet, van de hand van F. Verplancke, werd het standpunt van de club uiteengezet⁴⁸. Hij kwam op voor de gelijkheid en wenste derhalve de afschaffing van alle voorrechten en privilegiën te Brugge. Ook toonde hij aan hoe de verkiezingen te Brugge zouden moeten worden georganiseerd. De clubvergadering van 23 november 1792 nam zijn plan aan en stuurde het door naar de *Wet*⁴⁹: alle mannen, ouder dan 21 jaar, zouden per wijk samenkomen en na een nieuwe wijkmeester en zijn vervanger te hebben aangesteld, één kiezer aanduiden; de 96 kiezers (dus van iedere wijk één) moesten in het stadhuis verzamelen en er 36 *provisionele administrateurs van de souvereiniteit van het volk voor de stad Brugge* verkiezen. Ieder kiezer zou daarvoor op een ondertekend briefje 36 namen moeten aanbrengen. De meest geciteerde personen zouden dienst moeten doen als *administrateurs*. Niemand zou zijn nieuwe functie mogen weigeren.

De *Wet* keurde na wat geharrewar het voorstel van de club goed en organiseerde de verkiezingen⁵⁰. De verkiezingsstrijd laaide hoog op. Haar laatste en voornaamste propagandatroef speelde de club een dag voor de verkiezingen uit. Het betrof de publikatie en meteen ook de verspreiding van de vertaling van Dumouriez laatste proclamatie⁵¹. Hierin brak Dumouriez helemaal af met de gewillige toon van zijn vorige proclamaties. Hij hekelde de Brabantse omwenteling en eiste de onmiddellijke afschaffing van alle oude instellingen, raden, constituties en privilegiën.

De uitwerking van die propagandastunt was totaal anders dan de clubisten hadden voorzien. De traditionalisten konden niet aannemen dat hun vereerde generaal Dumouriez iets dergelijks had laten afkondigen. Ze dachten dat het een clubistische vervalsing betrof⁵². Zodoende speelden de clubisten in de kaart van de traditionalisten, die nu gemakkelijk de publieke opinie tegen de club konden ophitsen.

(46) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 26.

(47) *Ibidem*, p. 26-27 en 30.

(48) *Aenmerkingen van Uwen medebroeder...*, in S.B.B., nr. 1405/15.

(49) Het royalistisch stadsbestuur bleef voortbesturen tot dat nieuwe magistraten zouden zijn aangesteld. Zie verder E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 34-35 en *Resolutie Bouck van de Municipaliteit der stad Brugge* (30 juli 1791 tot 25 juni 1794), actum 23 november 1792. In S.A.B.

(50) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 1.

(51) *Le général Dumouriez au peuple belge! Peuple belge vous avez entrepris une grande révolution en 1789 [...] si vous êtes dignes d'être une nation libre et souveraine. Etoit signé C. Dumouriez*. Vertaal ex. in S.A.B., Plakkaten 2de serie XXXVIII/17.

(52) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 45.

Het valt dan ook niet te verwonderen dat de clubisten 's anderendaags een nederlaag opliepen. Ze waren dermate in de war geraakt dat ze de verkiezingen door Chépy, agent van de Franse republiek, lieten ongeldig verklaren⁵³. Chépy kondigde aan dat nieuwe verkiezingen 's anderendaags om 14 u. in de O.-L.-Vrouwkerk zouden doorgaan.

's Anderendaags greep dan de verkiezing door middel van toejuichingen plaats van 40 representanten en 10 vervangers. Zowel de traditionalisten als de clubisten stuurden er hun bezoldigde en geoefende schreeuwers op af. Men kan vermoeden hoe luidruchtig het er in de O.-L.-Vrouwkerk aan toeging⁵⁴. Het spel was zo georganiseerd dat wie de meeste *kelen* in de kerk had de partij moest winnen. De traditionalisten waren in de meerderheid en behaalden zodoende de overwinning⁵⁵. Onder de 50 verkozenen vond men maar vier actieve clubisten: de advocaten de la Villiette, Devaux en J. van Severen en koopman P. van Huele. Buiten P. van Huele waren dit stuk voor stuk voormannen van de vorige revolutie en het was nog niet duidelijk welke richting ze nu zouden inslaan. Er waren ook nog 15 andere clubisten verkozen. Dit waren echter allemaal traditionalisten, die om redenen die we vroeger reeds verklaarden, ook bij de club waren ingeschreven. In ieder geval werden tot hun ontgoocheling de ijverige clubisten van de eerste dagen zoals edelman Gaesbeke, geneesher Van den Hende, apotheker Michot, geneesheer Vermeulen en koopman Tilly niet verkozen. De vroegere clubleider B. de Deurwaerder, die de club de rug had toegekeerd, werd wél aangeduid. Toch bezat de club in de kiesvergadering genoeg invloed om de 2 fanatieke traditionalistische geestelijken die zich voorstelden, nl. Gaillard, de fameuse pastoor van Sint-Gillis en zijn collega I. van Coquelare, niet te laten verkiezen door almaardoor *Papen bas! Papen bas!* te roepen. Voor de rest troostten ze zich met de gedachte dat er weldra nieuwe verkiezingen zouden worden georganiseerd⁵⁶.

2. - De verkiezing van de Wet op 16 december 1792.

In feite waren de voorgaande verkiezingen georganiseerd om tot de aanstelling van een nieuwe municipaliteit te komen, maar de bemoeiingen van Chépy hadden alles in de war gestuurd. In plaats dat de kiezers gekozen waren, die dan de municipaliteit zouden aangesteld hebben, was men slechts gekomen tot het benoemen van 40 *provisionele Representanten*

(53) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 2. Zie ook niet onderschreven brief van 1 december 1792 aan J. van Caloen te Gent, (Archief J. van Caloen, Kasteel te Loppem, nr. 1B. 224 bis a), en E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 64.

(54) Zie E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 48-49 en P. Verhaegen, *Journal d'événements divers et remarquables de Robert Coppieters (1767-1797)*, Brugge 1907, p. 233. Wanneer een kandidaat zich voorstelde begonnen al zijn partijgenoten *bravo, bravo* te roepen, terwijl alle tegenstanders *fourt, fourt* keelden. J. van Severen had zo geschreeuwd dat hij een week lang zich niet verstaanbaar kon maken.

(55) *Verzaemeling van de Processen...*, *o.c.*, p. 6-7.

(56) In hun brief van 1 december 1792 naar de Jacobijnse moederclub schreven de clubisten: *les cabales, les groups que commandoient les prêtres, qui par des voix ferores, etouffoient les cris perçants d'une jeunesse éclairée [...] nous obéirons a cette nomination provisoire*, afschrift in S.B.B., nr. 1405/14.

ende Administrateurs der stad Brugge en hun 10 plaatsvervangers. Niemand wist meer precies wie de municipaliteit zou moeten aanstellen. Maar van de andere kant stond één feit vast: de royalistische *Wet* kon niet langer de stad blijven besturen.

De ontmoedigde club reageerde niet. De voorlopige vertegenwoordigers hadden zodoende vrij spel en besloten dat zij zélf de nieuwe wethouders zouden aanstellen. Inderdaad er waren slechts 7 clubisten onder de 23 nieuwe wethouders. Daaronder bevonden er zich slechts 2 werkende clubisten: P. van der Plancke en de volksmenner J. Gaesbeke⁵⁷.

3. - *Verkiezingen voor het Vrije van 18 december 1792, 28 december 1792 en 11 januari 1793*⁵⁸.

Omdat het in hun lijn lag zich ook met de gebeurtenissen van buiten de enge stadsgrenzen in te laten en ook omdat ze na al die politieke nederlagen dringend een overwinning nodig hadden, besloten de clubisten de verkiezingen voor het Vrije in handen te nemen. De clubistische propagandamolen draaide weer op volle toeren. In een pamflet kwamen ze op tegen de verkwestingen van de administratie en ten voordele van vrije uitvoer van landbouwproducten. Opdat wellicht ook ieder clubist het tot representant van het Vrije zou kunnen brengen, eisten ze ook de afschaffing van de *Aristocratique distinctie van te moeten hebben 50 gemeten Vrije Pointabele Land* wat vroeger noodzakelijk was⁵⁹. Ze verspreidden ook een lijst met de namen van 62 clubistische kandidaten. Slechts 20 namen van buitenlieden bevonden er zich op die lijst⁶⁰.

Maar uiteindelijk geloofde de club zelf niet in een gunstige afloop van normale verkiezingen. Met behulp van de Fransen zorgden ze ervoor dat de goede kandidaten werden verkozen. Maar daardoor geleek het geheel meer op een kleine staatsgreep dan op een democratische verkiezing. Eerst lieten ze tijdens de normale verkiezingen op 18 december 1792 in het Landhuis van het Vrije zoveel rumoer maken dat de voorzitter de kiesvergadering moest schorsen. Onmiddellijk lieten ze na een schijnvergadering aankondigden dat de echte democratische verkiezingen nog dezelfde dag in de O.-L.-Vrouwkerk zouden doorgaan. Maar uiteindelijk kwamen ze dan toch nog in het Landhuis van het Vrije terecht — men kon in de O.-L.-Vrouwkerk niet binnen — waar de clubisten 40 *provisionele generale representanten 's Lands van den Vrijen* verkozen⁶¹. Onmiddellijk werd een ge-

(57) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 65.

(58) Het politiek leven van het Brugse Vrije speelde zich volledig te Brugge af. De schepenen van het Vrije moesten minstens zes maanden van het jaar te Brugge verblijven. Ook veel grondbezitters van het Vrije woonden in de politieke hoofdplaats van dit gebied. De verkiezingen van het Brugse Vrije maakten deel uit van het Brugs politiek leven en de Brugse politiekers namen er aan deel. Daarom werden ze dan ook hier behandeld.

(59) Ex. van dit *Berigt* in B.R.U.G., nr. 174 A 11/13.

(60) *Naemlijste van eenige Persoonen, die men oordeelt bekwaem te zijn tot waeren het Provisioneel bestier van de Lande van den Vrijen*, ex. in B.R.U.G., nr. 174 A 11/11.

(61) Zie voor de feiten E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, 96-97 en P. Verhaegen,

drukte naamlijst van de 40 representanten samen met een pamflet, waarin dezen zich verplichtten binnen de 14 dagen de generaliteit van het Vrije bijeen te roepen, verspreid ⁶².

De nieuwe representanten, waaronder 11 buitenlieden, waren diegenen die door de club werden voorgesteld. Maar eigenlijk bevonden er zich maar 2 overtuigde clubisten onder hen: de apotheker F. Michot en J. van Heule. Meestal waren het renteniers of grootgrondbezitters, waaronder zelfs een aantal van adellijke bloede, die over het algemeen belangen in het Vrije hadden. Al vlug zou hun politiek dan ook de club ontgoochelen. Immers ze staken het noch onder stoelen noch onder banken dat ze hun belangen in het Vrije het best dachten te kunnen behartigen door het handhaven van de oude constituties ⁶³.

Representanten van het Vrije verkozen op 18-12-1792.

aantal representanten	40
aantal representanten voorkomend op de lijst opgesteld door de club	37
aantal stedelingen onder de representanten	29
aantal landslieden	11
aantal clubisten	11
aantal werkende clubisten	2

Een veertiental dagen later grepen er opnieuw verkiezingen plaats (28-12-1792). De representanten van 18 december 1792 werden praktisch allemaal opnieuw verkozen ⁶⁴. Tot schande voor de club werden 3 clubisten waaronder clubleider F. Michot niet meer aangesteld. Dit hoefde niemand te verwonderen. F. Michot had een paar dagen voordien in de voorlopige Staten van Vlaanderen te Gent voorgesteld Vlaanderen bij Frankrijk te annexeren ⁶⁵!

o.c., p. 234-235, alsook het pamflet uitgaande van het bestuurscollege van het Vrije : *Actum den 18-12-1792 ten een uren naer noene, het eerste jaer van vrijheid en egaliteijid*, ex. B.R.U.G. nr. 174 A 11/10.

(62) In S.A.B., *Plakkaten*, 2de serie, nr. XXXVIII/21 en *Actum 18-12-1792... in de vergaederingen van de Verkiezers voor de Provisionele Generaele Representanten 's Lands van den Vrijen...*, ex. S.A.B., *Plakkaten*, 2de serie, XXXVIII/22.

(63) *Project instructie voor de generaele vergaederinge 's Lands van den Vrijen...*, ex. in B.R.U.G. nr. 174 A 11/5, waarin hun nieuwe eed : *Ik sweere [...] ende alles te doen, 't gone het gemeene Welvaeren zal verreijschen, ende de oude Constitutie van deze Lande van den Vrijen ende Graefschap van Vlaenderen zoveel mogelijk te zullen onderhouden.*

(64) *Tweede naemlijste der provisioneele representanten 's Lands van den Vrijen, bij scrutin gekozen in 't Landhuis van den Vrijen op den 28-12-1792 het eerste jaer van Vrijheid en Gelijkheid*, ex. in S.A.B., *Plakkaten*, 1ste serie, XVIII/23.

(65) Zie de getuigenis van 26-12-1792 van J. van Hese, gepubliceerd in het Brugse blad *La Patrie*, 13-11-1928, p. 4.

Municipaliteit van het Vrije aangesteld op 11-1-1793.

aantal municipalen:	20	aantal clubisten onder	aantal werkende clubis-
		heden:	ten:
			0

De nieuwe representanten van het Vrije trokken zich de clubistische protesten weinig aan. Bovendien stelden ze op eigen houtje en zonder de club te raadplegen een *provisieele municipaliteit* aan⁶⁶. Een blik op de naamlijst van de nieuwe wethouders moet de bestuursleden van de club heel zeker razend gemaakt hebben. Immers onder de 20 nieuwe bewindvoerders stonder er slechts 3 ingeschreven als clubist: J. d'Haverskerke, J. Liebaert en E. de Schiere de Maelstapel. Buiten hun naam op de ledenlijst hadden die personen niets met het clubisme gemeen. Inderdaad vormden die 20 nieuwe magistraten in feite een conglomeraat van de rijkste en de meest traditionalistische grondbezitters van het Vrije, met jonker J.K. de Carnin de Stade aan het hoofd. Eens te meer had de club een verkiezingsnederlaag geleden.

De mislukking van de clubistische politiek in het Vrije was voornamelijk te wijten aan het gebrek aan overtuigde clubisten. Hun machtsgreep van 18-12-1792 mislukte omdat ze niet de geschikte personen voorhanden hadden om tot representanten aan te stellen. Ze moesten beroep doen op erzsclubisten die hen tot het resultaat brachten dat dank zij de clubistische samenzwering van 18 december 1792 uiteindelijk toch 20 reactionairen met het bestuur van het Vrije werden belast. Toch waren dezen niet lang een doorn in het oog van de clubisten. Op 31 januari 1793 werden ze door toedoen van de Franse ambtenaar Sibuet door een aantal clubistische commissarissen vervangen.

4. - *De aanstelling van commissarissen voor de stad en het Vrije op 2 februari 1793.*

De twee te Brugge verblijvende Franse commissarissen Sibuet en Gadolle ontsloegen op 2 februari 1793 zowel de representanten van de stad als die van het Vrije. Ze trachtten hun beslissing te motiveren door de onwettelijke verkiezingen nogmaals aan te vallen en bovendien de houding van de representanten te laken, die zich tegen de toepassing van het decreet 15-XII durfden verzetten⁶⁷. Dit laatste punt was de werkelijke reden waarom de representanten het moesten ontgelden. Ze verzetten zich immers hardnekkig tegen de toepassing van het decreet. Daarom zouden Sibuet en Gadolle in hun plaats betrouwbare fransgezinde personen aanstellen. Daar ze nog niet lang te Brugge verbleven, konden ze alléén op het clubbestuur beroep doen bij het samenstellen van de nieuwe lijst.

(66) *De Provisionele Municipaliteit van den Vrijen Lande van den Vrijen verkozen door de provisionele representanten van den selven Vrijen Lande den 11-1-1793*, ex. in S.A.B., Plakkaten, 1ste serie, XVIII/101.

(67) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 190-197.

Commissarissen voor het Vrije aangesteld op 2-2-1793.

totaal:	31
aantal stedelingen onder hen:	22
aantal clubisten onder de stedelingen:	16
aantal werkende clubisten onder hen:	7
aantal oud-representanten van het Vrije:	3

Het hoeft zodoende niemand te verwonderen dat we onder de 31 door Sibuet en Gadolle aangestelde nieuwe commissarissen voor het Vrije een groot aantal clubisten aantreffen. Slechts 9 van de 31 waren bewoners van het platteland. Onder de 22 Bruggelingen stonden er minimum 16 als lid ingeschreven bij de club. Bovendien waren het nu vooral echte clubisten, voornamelijk clubleiders zoals F. Michot, Ch. Tilly (junior), J. van Huele (senior), geneesheer Van den Hende, de beruchte J. (van Zuylen de) Gaesbeke en tenslotte F. Verplancke en Delbaere die werden aangesteld.

Commissarissen voor de stad aangesteld op 2-2-1793.

totaal:	20
aantal clubisten onder hen:	14
aantal werkende clubisten:	5

Voor het stadsbestuur hadden Sibuet en Gadolle maar 20 bestuurscommissarissen aangeduid. Veertien onder hen waren zeker bij de club aangesloten. Advocaat J. van Severen en zijn collega Devaux, notaris J. Dony, koopman Denet-Ryeland en zijn collega Otho van Huele waren de clubleiders onder de nieuwe commissarissen. Maar ook I. van Coquelare, een pastoor van Sint-Salvators, en Sporkam een priester die lid was van de *Société Littéraire* maakten er deel van uit. De club deed echter alsof alle nieuwe commissarissen uit haar rangen afkomstig waren⁶⁸.

De meeste commissarissen waren echter niet tevreden met hun eervolle aanstelling. Immers de politieke omstandigheden waren zo wisselvallig dat men zich liefst zo weinig mogelijk wou compromitteren. Bovendien zou men als commissaris speciaal belast worden met de uitvoering van het alléén door de clubleiders niet-gehate-decreet 15-XII. Vele commissarissen die ofwel bang waren, ofwel niet akkoord gingen, zochten een middel om aan hun verantwoordelijkheid te ontsnappen. Zo waren er op de eerste vergadering van de commissarissen van het Vrije 21 leden op de 31 aanwezig. Tien op de 16 clubisten waren present. Bij de stadscommissarissen was de toestand al even erg: 11 afwezig op een totaal van 20. Acht op de 14 clubisten waren aanwezig⁶⁹. Eens te meer stonden de clubleiders alléén.

(68) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 15, p. 140.

(69) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 203-204.

5. - *Aanstelling van een stadsmunicipaliteit op 13 februari 1793.*

Uit dit tekort aan betrouwbare personen zouden nog tal van andere moeilijkheden voortspuiten. Immers de nieuwe commissarissen vervingen slechts de vroegere representanten en zodoende bleef de traditionalistische municipaliteit nog een tijdje in voege. Zij waren een rem op de uitvoering van het decreet 15-XII. Daarom liet de Franse commissaris Sibuet op 11 februari 1793 aan de pas gekozen commissarissen weten dat ze een nieuwe municipaliteit mochten verkiezen. Daar er echter niet voldoende commissarissen opdaagden, liet Sibuet nog vlug een aantal personen tot *suppleant-commissaris* aanstellen. Het waren 8 personen die op dat ogenblik geen rol speelden in de Brugse politiek en dit ook niet verlangden te doen. Als uitzondering bevond zich de clubleider J. van Huele onder hen. Wanneer ze 's anderendaags de eed moeten afleggen, verschijnen er maar 4 onder hen: Beyts, Van Reynschoot, Van Wambeke en natuurlijk J. van Huele. Ook Sibuet zelf had één *suppleant-commissaris* aangesteld. Het betrof Imbert, een actieve clubist ⁷⁰.

Wie moesten ze echter tot lid van de nieuwe municipaliteit aanstellen? Bijna alle betrouwbare clubisten waren reeds tot commissaris van het Vrije of van de stad aangesteld. Andere betrouwbare kandidaten waren er niet. Hoewel het probleem bijna niet op te lossen was, kwam men op 13 februari 1793 toch reeds met een lijst voor de dag ⁷¹. Zestien op de 26 waren zeker lid van de club. Overtuigde clubisten telde men echter niet onder hen. Integendeel de meesten besloten niets van zich te laten horen. De dreiging van de Franse commissaris Sibuet, die zwoer dat hij de nieuwe municipalen die hun functie niet zouden aanvaarden zou laten opsluiten in een Franse vesting, bleef zonder uitwerking ⁷². Want de commissarissen moesten op 2 maart 1793 vijf nieuwe municipalen benoemen ⁷³.

De club trachtte zo weinig mogelijk in haar vergaderingen de aandacht te trekken op de aanstelling van de nieuwe municipaliteit. De manier waarop dat was gebeurd was immers volledig tegengesteld aan het decreet van 15-XII, dat nu juist door de municipaliteit moest worden toegepast.

6. - *Volksraadpleging aangaande de aanbechting van de stad en randgemeenten bij Frankrijk op 25 februari en 6 maart 1793.*

Bepaalde clubleiders waren van in de beginne van de Franse bezetting gewonnen voor de gedachte dat het graafschap Vlaanderen bij Frankrijk moest ingelijfd worden. Ze vonden echter zelfs in de clubkringen maar weinig begrip voor hun standpunt.

(70) *Ibidem*, p. 217-219.

(71) *Resolutie Bouck van de Municipaliteijt... (1792-III)*, geciteerde bron, actum 3 februari 1793.

(72) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 222. Zie ook het afschrift van de verontschuldigungsbrief van de Brugse kunstschilder Ducq in *Journal van Jean-Baptiste Coppieters...*, geciteerde bron.

(73) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 257.

Op 21 december 1792 had J.O. van Huele in de club een petitie voor-gelezen gericht aan de representanten van Vlaanderen om hen te smeken van Vlaanderen een provincie van Frankrijk te maken ⁷⁴. Evenals F. Michot die ook voor dezelfde gedachte ijverde, werd hij door de clubisten niet aanhoord. De meeste clubisten dachten toen nog in een door de Fransen bevrijd onafhankelijk Vlaanderen hun politiek te kunnen opdringen. Maar toen het in 1793 bleek dat de clubisten maar een kleine minderheid vormden en dat ze zelfs met de hulp van het kleine volk niets vermochten zonder de medewerking van de Franse commissarissen en soldaten, groeide bij hen zeer snel het verlangen om met Frankrijk verenigd te worden. Dit wordt goed geïllustreerd door het feit dat de Brugse gezanten de eerste Belgen waren die aan de Franse Nationale Conventie de annexatie van België bij Frankrijk kwamen voorstellen (8-1-1793) ⁷⁵.

Voortaan zal de annexatie één van de hoofdbetrachtingen van de clubisten worden. Een paar dagen na het optreden van de Bruggelingen in de Nationale Conventie toonde F. Michot de zwakheid van de positie van de club aan. In zijn pathetische redevoering voor de club wees hij de annexatie als het enig redmiddel voor de clubisten aan. Dezen stelden onmiddellijk een smeekschrift op dat ze richtten naar de Belgische minister van buitenlandse zaken van Frankrijk Lebrun opdat hij het plan nogmaals aan de Nationale Conventie zou voorleggen ⁷⁶.

Zoals steeds startte de club nu ook met een reeks propagandamaatregelen. Zo werden de voordelen voor de Bruggelingen van de annexatie door Frankrijk in een speciale reeks debatavonden toegelicht ⁷⁷. Maar naast de traditionalisten, de geestelijken en de traditionalistische clubisten die radicaal tegen waren, hadden ook zekere overtuigde clubisten bezwaren tegen een plotse aansluiting bij Frankrijk. Deze laatsten vreesden vooral de verplichting van Franse assignaten te moeten aanvaarden ⁷⁸. Zelfs onmiddellijk na de stemming aangaande de annexatie achtte de clubist Denet-Ryeland het noodzakelijk op de gevaren van de assignaten te wijzen. Hij was trouwens erg ongerust want hij herhaalde zijn motie voor *de commissarissen administrateurs* die hem beloofden alles in het werk te zullen stellen opdat de Franse staatsschuld niet in assignaten zou worden uitbetaald. Ook de club achtte het noodzakelijk 2 afgevaardigden naar Parijs te zenden. Dezen bekwamen niets meer dan wat vage beloften ⁷⁹.

De volksraadpleging aangaande de inlijving greep te Brugge plaats op

(74) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 2, p. 10. Zie in dit verband ook H. Elias, *o.c.*, p. 19.

(75) *Ibidem*, nr. 8, p. 71-72.

(76) *Ibidem*, nr. 17, p. 156.

(77) *Ibidem*, nr. 19, p. 172.

(78) Een voorbeeld van die onrust, zie *Ibidem*, nr. 19, p. 172 en ook de getuigenis in een brief van 1793 van de Franse commissarissen Camus en Treillard aan de Nationale Conventie. Zie F.A. Aulard, *Recueil des actes du Comité de salut public, avec la correspondance officielle des représentants en mission et le registre du conseil exécutif provisoire*. Parijs 1889-1913, dl 2, p. 180: *Ceux qui sont patriotes [te Brugge], redoutent l'introduction des assignats, quant à l'effet rétroactif pour rembourser en cette monnaie les dettes anciennes...*

(79) *Verzameling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 271.

25 februari 1793. Het clubbestuur had niet zonder reden die dag verkozen. Immers tijdens de vooravond waren door het clubbestuur grote feestelijkheden georganiseerd omwille van het veroveren van Breda door generaal Dumouriez. Tijdens die feestelijkheden deelden de clubisten 60 tonnen bier uit aan het volk om speciaal de aanhechting van Luik, Henegouwen en vooral Gent bij Frankrijk te vieren⁸⁰. En onder de belofte van nog meer bier nodigden de clubleiders iedereen uit om 's anderendaags naar de O.-L.-Vrouwkerk te komen om daar voor of tegen de aanhechting van Brugge bij Frankrijk te stemmen⁸¹.

De volksraadpleging werd inderdaad alléén door de club samen met de Franse commissarissen en militaire overheden georganiseerd. Er waren dan 's anderendaags alléén clubisten en een klein aantal betaalde aanhangers in de kerk aanwezig⁸². De Franse commissarissen Gadolle en Sibuet die met een groot aantal soldaten in de kerk waren opgesteld, hadden zich, gerustgesteld over de betrouwbaarheid van de kiezers, teruggetrokken. Officieel heette het dat ze de Bruggelingen vrij over hun lot lieten beslissen⁸³.

Als voorzitter van de kiesvergadering werd de leider van de club, de man van de dag (van Zuylen de) Gaebeke, aangesteld. Door het schenken van 60 tonnen bier onder de clubaanhangers was zijn populariteit erg gestegen. Als secretarissen kreeg hij clubisten van het zuiverste gehalte: O. van Huele, Genotte, Michot en Donny. Volgens de regels van de kunst zwoeren zij alvorens het referendum te laten beginnen al hun voorrechten af. Eindelijk stelde Gaebeke na een aantal redevoeringen aan het volk de belangrijke vraag. Diegenen die verlangden dat Brugge bij Frankrijk moest geannexeerd worden moesten aan zijn linkerzijde komen staan; de anderen aan zijn rechterzijde. Zoals te verwachten kwam iedereen aan de linkerzijde van Gaebeke staan. Van dat ogenblik af was Brugge een Franse stad!

Toch waren er opmerkingen. Namelijk die over de assignaten van Denet Reyland. Maar men merkte op dat de aanhechting bij Frankrijk al gestemd was en dat dit zonder voorwaarde was gebeurd.

Onder de overtuigde clubisten en hun aanhangers was de vreugde zeer groot en bereikte een hoogtepunt toen een vrouw in naam van alle Brugse vrouwen op het spreekgestoelte klom om haar vertrouwen in de Franse natie uit te drukken. Bovendien werd de belofte gehouden: nogmaals werden 60 tonnen bier uitgedeeld *ten behoeve van alle welpeijzende burgers deser stede, om zich gezaementlijk te diverteren, ter oorzaak van de bekomene unie met de Nationale Conventie van Vranckrijk*⁸⁴.

De clubisten van de randgemeenten konden niet achter blijven en besloten op 6 maart 1793 in de O.-L.-Vrouwkerk dat ze ook tot de Franse natie behoorden. Dat ging niet bepaald zonder moeilijkheden.

De grootste handicap was wel dat er in de randgemeenten bijna niemand te vinden was die een voorstander van de aanhechting was. De Brugse

(80) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 20, p. 180.

(81) *Ibidem*, nr. 20, p. 181.

(82) P. Verhaegen, *o.c.*, p. 244.

(83) Zie het gedrukt proces-verbaal van de gebeurtenissen in S.A.B., nr 1405/5.

(84) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 21, p. 187.

clubbisten hadden met behulp van de Franse commissarissen en soldaten derhalve zélf de volksraadpleging moeten organiseren ⁸⁵.

Enkele clubleiders hadden om politieke redenen de aanhechting bij Frankrijk gestemd. Ze vreesden immers van onder de voet gelopen te worden door de traditionalisten. Trouwens de aanhechting was een wens van de Franse Nationale Conventie en Luik, Henegouwen en in het bijzonder Gent, de stad die de Bruggelingen bleven navolgen, hadden de aanhechting gestemd. Belangrijke argumenten in het voordeel van de aanhechting waren de economische voordelen voor de stad Brugge. Immers door het wegvallen van de grens zou de Brugse handel met Frankrijk zeker toenemen. Dit werd op 9 maart 1793 nogmaals door Genotte luidkeels in de club verkondigd. Bovendien, zo concludeerde hij, zou Brugge eindelijk terug een grote haven worden en aan de *verdrukking* door Oostende en Gent ontsnappen ⁸⁶. Dit economisch argument leek zeer logisch en had niet alleen de handelaars onder de clubleiders aangesproken.

Andere clubbisten nog hoopten dat Brugge de hoofdplaats van een nieuw te vormen Frans departement zou worden. Om die reden hadden ze voor de aanhechting gestemd en om dit te bekomen ook werden Brugse gezanten naar de Nationale Conventie gezonden ⁸⁷.

Het volk echter was tegen de aanhechting. Zij vreesden de Franse dienstplicht ⁸⁸.

7. - *Reacties van de clubbisten in verband met het decreet van de Nationale Conventie van 15 december 1792.*

Reeds vóór het fameuse decreet bij ons bekend was, had de club onbewust reeds enkele essentiële punten van het decreet trachten te verwezenlijken. Zo hadden ze, wel tot hun nadeel, verkiezingen verkregen. Ze waren al opgekomen voor de rechten van de mens ⁸⁹. Als toepassing op die theorie verbrandden ze op 25 november 1792 op de Grote Markt de wapenschilden van de Brugse edellieden opdat geen uiterlijke tekens de menselijke gelijkheid in het gedrang zouden brengen ⁹⁰.

De clubbisten konden zonder enig voorbehoud akkoord gaan met de tekst van het decreet ⁹¹. Ze vonden er al hun projecten in terug. Weldra was de inhoud van het decreet het politiek programma van de club geworden. Het bevatte:

- 1) afschaffing van de adeldom en van alle voorrechten zowel van adel, geestelijkheid en corporaties

(85) *Ibidem*, nr. 23, p. 210 en een gedrukt pamflet in S.B.B., nr. 1405/6.

(86) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 24, p. 213.

(87) *Ibidem*, nr. 27, p. 247.

(88) *Huitième volume van 't Journal van desen tegenwoordighen tijdt* [...] 13 februarij anno 1793 tot den 9 april, f. 32, bewaard in Bisschoppelijk Seminarie te Brugge, nr. S 38.

(89) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 30 en o.a. in J. Delhaize, *La domination Française en Belgique*, Brussel 1908, dl. I, p. 347 en volg.

(90) E. Hosten en E.I. Strubbe, p. 39 en p. 58.

(91) De tekst van het decreet is al dikwijls afgedrukt; men kan het origineel vinden in *Collection générale des décrets rendus par la Convention Nationale*, Parijs 1792-1793.

- 2) de afkondiging van de volkssoevereiniteit en het afschaffen van alle bestaande autoriteiten
- 3) het volk moest onmiddellijk voorlopige bestuurders kiezen; niemand zou echter mogen kiezen of gekozen worden zonder de eed van trouw aan de gedachte van vrijheid en gelijkheid te hebben afgelegd en aan alle privilegiën te hebben verzaakt
- 4) alle goederen en bezittingen van de openbare dienst voor belastingen, van de keizer of zijn aanhangers en van alle religieuze of wereldlijke corporaties zouden onder de bescherming van de republiek en onder het beheer van de voorlopige bestuurders worden geplaatst
- 5) de voorlopige bestuurders zouden belastingen mogen heffen op voorwaarde dat de armere bevolkingsklasse ervan zou gespaard blijven
- 6) de Franse commissarissen zouden met de voorlopige bestuurders onderhandelen om maatregelen te nemen die voor de gemeenschappelijke verdediging noodzakelijk zouden blijken, om de Franse troepen te bevoorraden en de daaraan verbonden onkosten te betalen.
- 7) de Franse commissarissen zouden slechts dan verdwijnen wanneer de inwoners, na de soevereiniteit, de vrijheid en de onafhankelijkheid van het volk te hebben afgekondigd, een vrije volksregering zouden hebben gevormd
- 8) het Franse volk zou al diegenen die aan de vrijheid verzaakten, hun vorst wilden behouden en tegen de afschaffing van de privilegiën waren, als vijanden beschouwen.

Aan de clubist Donny kwam de eer toe het decreet te Brugge bekend gemaakt te hebben. Hij deed dit in de clubvergadering van 19 december 1792. J. Bogaert vond de tekst van het decreet zo belangrijk dat hij een vertaling ervan in het *Vaderlands Nieuws-blad* liet afdrukken⁹². Van dat ogenblik af liet de club het decreet niet meer los. De clubleiders zouden niet meer rusten vooraleer het decreet te Brugge toegepast zou zijn. Daarvoor zouden ze alle middelen gebruiken en geen kosten sparen!

Zoals steeds begonnen ze eerst met propaganda te maken. Talrijke malen werd de vertaling van het decreet in de club voorgelezen en gecommentarieerd. Bovendien liet de club het decreet drukken en zorgde voor de verspreiding van het pamflet⁹³. Maar de kleine hoop die de clubisten koesterden om de bepalingen van het decreet te Brugge door de onder druk gebrachte traditionalistische representanten te zien toepassen, verzwond op 28 december 1792. Die dag immers besloten de Brugse traditionalistische representanten afgevaardigden te zenden naar de voorlopige representanten van het volk van Vlaanderen, die te Gent vergaderden, opdat dezen op hun beurt gezanten naar de Nationale Conventie te Parijs zouden sturen om daar de afschaffing van het decreet te bepleiten⁹⁴. Het bleek dus al vlug dat de traditionalisten het decreet niet zouden dulden. Daarom veranderde de club van strategie.

(92) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr 1, p. 3-6.

(93) *Ibidem*, nr. 1, p. 10.

(94) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 101.

Omdat ze beseften dat zonder Franse hulp het decreet te Brugge geen kans had, besloten ze op 28 december 1792, na een nieuwe voorlezing van het gewraakte stuk, op hun beurt gezanten met een petitie naar de Nationale Conventie te zenden ter bevordering van de toepassing van het decreet in België⁹⁵. Die petitie werd voor ondertekening aan de clubisten en aan de soldaten van het te Brugge inmiddels opgerichte nationaal legerkorps voorgelegd. Op 2 januari 1793 vertrokken vier Brugse clubisten met die petitie naar Parijs. Het waren Gaesbeke, Van Huele de oude, Donny en Tilly⁹⁶.

Het duurde een tiental dagen vooraleer men te Brugge nieuws uit Parijs vernam. In afwachting maakten de clubisten nog wat propaganda voor het decreet. Ze hamerden vooral op het voor de kleine man zo sympathieke punt dat voorschreef dat de armere bevolkingsklassen voortaan van iedere vorm van belasting zouden gespaard blijven⁹⁷.

Het verslag van de resultaten door de Brugse clubistische gezanten te Parijs bekomen, verwekte grote vreugde in de plaatselijk clubrangen. Een eerste verslag werd voorgelezen in de clubvergadering van 12 januari 1793⁹⁸. Daaruit bleek dat de gezanten in de naam van het volk van Brugge voor de *barre* van de Nationale Conventie het gedrag van de Henegouwse afgevaardigden, die tegen het decreet kwamen protesteren, hadden gelaakt. Het volk van Brugge, zo vervolgden ze, zag slechts in een spoedige toepassing van het decreet, het middel om de samenzwering van adel, geestelijkheid en andere bevoorrechten te verijdelen. Om de toepassing van het decreet te verkrijgen moesten, steeds volgens de Brugse clubistische gezanten, speciale Franse commissarissen naar België worden gezonden. Na de toespraak van de Brugse clubisten ontspan er zich een vinnig debat in de Nationale Conventie. Vooral dank zij de tussenkomsten van Cambon, de ontwerper van het decreet, keurde de Nationale Conventie het optreden van de Brugse clubisten goed en decreeteerde dat er commissarissen naar België zouden worden gezonden⁹⁹. Na hun vruchtbare tussenkomst besloten de Brugse clubisten Tilly en Donny naar huis terug te keren. Van Huele bleef nog een tijdje en (van Zuylen de) Gaesbeke zou zeker nog tot aan het einde van de maand op zijn kosten te Parijs blijven om in te grijpen indien dit wenselijk zou blijken¹⁰⁰.

Maar het decreet zou nog vroeger dan men verwacht had plechtig en officieel te Brugge afgekondigd worden. Want op 12 januari 1793 kwamen afgevaardigden van generaal Fleers, die te Brugge resideerde, aan de club mededelen dat de generaal 's anderendaags in het openbaar het decreet zou afkondigen. Dit zou gepaard gaan met het afschaffen van tal van belastingen¹⁰¹.

De generaal deed 's anderendaags inderdaad een poging om het decreet

(95) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 4, p. 27.

(96) *Ibidem*, nr. 5, p. 50.

(97) *Ibidem*, nr. 7, p. 60.

(98) *Ibidem*, nr. 8, p. 71-72.

(99) *Ibidem*, nr. 8, p. 70.

(100) *Ibidem*, nr. 8, p. 70.

(101) *Ibidem*, nr. 8, p. 70.

door de traditionalistische representanten en de municipaliteit te doen aanvaarden. Hij slaagde daar niet in. De representanten, die van zijn plannen op de hoogte waren, hadden reeds vóór het samentreffen met de generaal besloten niet toe te stemmen maar integendeel tegen een gebeurlijke afkondiging scherp te protesteren. De Bruggelingen waren slechts verplicht wetten te aanvaarden die door eigen Brugse representanten waren gestemd. Niemand, zelfs niet de Nationale Conventie, kon derhalve aan de Bruggelingen wetten opdringen¹⁰². Tegen de inhoud van het decreet durfden de representanten niet uitvaren. Ze waren dus schijnbaar alléén tegen de manier waarop het decreet aan hen werd opgedrongen. Ze publiceerden dan ook een protest dat overal in de stad uitgehangen werd¹⁰³.

Omdat de generaal zijn belofte aan de clubisten wou houden, was hij op 14 januari 1793 zélf verplicht van midden zijn soldaten en een klein aantal toejuichende clubisten het decreet af te kondigen¹⁰⁴.

Bovendien zou het clubbestuur zeer scherp reageren tegen het protest van de traditionalistische representanten. Een plakbrief van de hand van J. van Huele werd overal in de stad aangeplakt en een vertaling van de tekst werd naar de nationale Conventie gezonden. De volgende argumenten bracht hij tegen de representanten in:

- 1) de voorlopige representanten waren, omdat ze tegen het decreet opkwamen, tegen de afschaffing van de lasten die het meest drukten op de arme bevolkingsgroepen, zoals de rechten op het bier, graan, boter, zout, vlees, hout en kolen en kwamen derhalve ook op tegen de afschaffing van de privilegiën
- 2) het decreet was geen wet die door een vreemde vergadering aan de Belgen opgedrongen werd, maar een schikking waardoor het volk van Brugge in zijn natuurlijke rechten werd hersteld
- 3) vermits de clubisten voor het decreet waren, mochten de representanten niet protesteren in de naam van de bevolking van Brugge¹⁰⁵.

Maar het pamflet van de club kon niet baten. De clubisten beseften dat van een toepassing van het decreet geen sprake kon zijn zolang de traditionalistische representanten aan het bewind bleven en nog geen Franse commissarissen, belast met de toepassing van het decreet, in de stad waren toegekomen. Slechts op 28 januari 1793 arriveerden Franse commissarissen, waaronder Sibuet, in de stad.

's Anderendaags stond Sibuet reeds voor de buitengewone vergadering van de representanten. In zijn rede voor die vergadering hernam hij praktisch alle argumenten die door de clubisten waren aangewend in hun hierboven besproken aanplakbrief van 15 januari 1793. Hij legde ook de nadruk op het feit dat het niet-toepassen van het decreet vooral nadelig zou uitvallen voor de armere bevolkingsklassen. Vandaag moesten de representanten kiezen tussen de toepassing of het verwerpen van het decreet. Feite-

(102) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 151-152.

(103) *Ibidem*, p. 159-161.

(104) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 8, p. 74.

(105) *Ibidem*, nr. 9, p. 76-77.

lijk kwam het er op aan een keus te maken tussen *la domination des Français* of *l'alliance de la République Française* ¹⁰⁶.

Na zijn redevoering vroeg Sibuet aan de representanten voor altijd te willen verzaken aan de Oostenrijkse dwingelandij en in een verbond te treden met Frankrijk. De representanten stemden toe ¹⁰⁷. Het viel niet te betwisten dat ze tegen de Oostenrijkers waren. Maar het in *verbond treden* met Frankrijk kon op diverse manieren geïnterpreteerd worden. Iedereen wist wel dat de representanten tegen de aanhechting van Brugge bij Frankrijk waren.

Voortbouwend op die eerste toegeving van de representanten stelde Sibuet voor dat ze hun protest tegen het decreet zouden intrekken. De clubistische representant Delvaux steunde dit voorstel maar hij kon slechts een vijftal representanten overtuigen ¹⁰⁸. Maar onder druk van de clubisten, die zich in de vergaderzaal bevonden, stemden de representanten uiteindelijk toe ¹⁰⁹. Daarna kon Sibuet een derde punt voorstellen, nl. dat afgevaardigden van de representanten zouden worden aangesteld om met hem over de uitvoering van het decreet te onderhandelen. Ze konden niets anders doen dan ook dit derde voorstel goedkeuren en stelden negen personen, waaronder alle clubistische representanten, tot onderhandelaars aan. Daarna liet Sibuet in het proces-verbaal vermelden dat de representanten volledig vrij al die beslissingen genomen hadden ¹¹⁰.

Een paar dagen werd de strijd in verband met het decreet gestaakt. Dit was op 31 januari en op 1 februari 1793 tijdens het bezoek van Dumouriez aan de stad. Maar pas was Dumouriez uit Brugge vertrokken of Sibuet ontsloeg de representanten die, ondanks hun toegevingen, hardnekkige tegenstanders van het decreet bleven. In hun plaats benoemde hij voorlopige commissarissen, die hij uit de rangen van de club recruteerde. In zijn rede tot de nieuwe *commissarissen administrateurs* betoogde Sibuet dat hun eerste en voornaamste taak er moest in bestaan het decreet af te kondigen en toe te passen opdat het Brugse volk eindelijk van de weldaden van de vrijheid en de gelijkheid zou kunnen genieten. Hij zou alvast met enkele commissarissen beginnen met het opmaken van een lijst van de goederen, die aan de Oostenrijkse administratie toebehoorden ¹¹¹.

Tezelfdertijd verbleven de Brugse clubistische afgevaardigden nog steeds te Parijs. Na hun optreden in de Nationale Conventie brachten ze een bezoek aan Lebrun, de Franse minister voor buitenlandse zaken die van Belgische afkomst was. Ze kregen van hem de stelligste verzekering dat het decreet, ondanks het protest van generaal Dumouriez, in België zou afgekondigd worden ¹¹². Hun verontwaardiging was zeer groot wanneer ze ver-

(106) *Au nom de la République Française, Sibuet commissaire civil du pouvoir exécutif de France aux administrateurs provisoires de la ville de Bruges*, ex. in S.A.B., Plakkaten, 1ste serie, XVIII/25.

(107) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 182.

(108) L. Kervyn de Lettenhove, *Les otages de la ville de Bruges en 1793* (Annales de la Société d'Emulation, Brugge, 1880, dl. XXXI), p. 6.

(109) *Ibidem*, p. 7.

(110) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 183.

(111) *Ibidem*, p. 202.

(112) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 10, p. 83-84.

namen dat afgevaardigden van de representanten van de provincie Vlaanderen voor de Nationale Conventie de afschaffing van het decreet zouden komen bepleiten. In een open brief gericht aan de *Moniteur Universel* betoogden Gaesbeke en J.O. van Huele dat de afgevaardigden bedriegers waren die moesten worden gestraft. De werkelijkheid was helemaal anders. Het volk van Vlaanderen smachtte naar de toepassing van het decreet ¹¹³. Omdat ze beseften dat de strijd voor het decreet voortaan te Brugge zou gestreden worden, alle wettelijke schikkingen waren immers getroffen en moesten alleen nog ter plaatse uitgevoerd worden, keerden de beide Brugse clubisten naar hun stad terug ¹¹⁴.

Te Brugge poogden de clubistische commissarissen een begin te maken met de uitvoering van het decreet. Dat zou niet zo gemakkelijk gaan. Immers heel wat *commissarissen administrateurs* lieten zich op de eerste vergaderingen niet zien. Reeds op de eerste vergadering van de commissarissen was het decreet voorgelezen geworden, terwijl Sibuet nogmaals herhaalde dat ze zich vooral met het decreet moesten bezighouden. Blijkbaar omdat men er toch iets moest mee aanvangen besloot men met eenparigheid van stemmen het bewuste decreet nogmaals te laten drukken ¹¹⁵. Op de volgende vergaderingen, die van 4 februari en 5 februari 1793, zweeg men in alle talen over het decreet. Dit kwam omdat Sibuet niet aanwezig was.

Iedereen wist dat, hoewel de stad vol Franse soldaten was, men onmogelijk het punt dat voorschreef alle goederen van zowel geestelijke als wereldlijke verenigingen in beheer te nemen, kon uitvoeren zonder een kleine revolutie uit te lokken. Daarom verlangden diegenen die de meeste verantwoordelijkheid zouden moeten dragen, nl. de voorzitter van de commissarissen Lauwereyns de Diepenhede en J. Donny, de secretaris, hun functie aan anderen over te laten. Niemand wou hun taak overnemen en ze moesten nog minstens acht dagen op hun post blijven ¹¹⁶.

Maar in de club werd men ongeduldig. Aan de druk van de club konden de clubistische commissarissen uiteindelijk niet weerstaan. Van Severen stelde voor dat ze zich zonder uitstel met het decreet zouden bezighouden, zonet zouden de Franse soldaten dit doen en daar zouden tal van onheilen uit kunnen voortvloeien. De commissarissen gaven aan Van Severen en aan Busschop alvast de taak een proclamatie op te stellen, terwijl Van Overloope en Van Huele belast werden met het opmaken van een lijst van alle verenigingen van de stad (6 februari 1793) ¹¹⁷. Wanneer Van Severen en Busschop hun proclamatie hadden opgesteld maakten ze die, op raad van Sibuet, niet aan de traditionalistische municipaliteit over. Daarom moesten de commissarissen maar zelf het decreet proclameren en aan de commandant om militaire bijstand verzoeken ¹¹⁸. Dit alles werd 's anderendaags uitgevoerd ¹¹⁹. De proclamatie van het decreet vormde natuurlijk de ge-

(113) *Ibidem*, nr. 15, p. 142-144.

(114) *Ibidem*, nr. 16, p. 147.

(115) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 204.

(116) *Ibidem*, p. 209.

(117) *Ibidem*, p. 210-211.

(118) *Ibidem*, p. 214.

(119) P. Verhaegen, *o.c.*, p. 242.

schikte aanleiding om het in de clubvergadering nogmaals over het decreet te hebben. Gaesbeke deed dat op de traditionele clubmanier: het decreet zou met zich meebrengen dat het gewone volk nooit meer belastingen zou moeten betalen. Het hoeft helemaal geen betoog dat de woorden van Gaesbeke *smaekelijk zijn aengenomen* ¹²⁰.

Op 9 februari 1793 was het de derde keer dat het decreet te Brugge op plechtige wijze werd afgekondigd. Het moest echter nog toegepast worden. Daar begonnen de commissarissen op 11 februari 1793 mee. Eerst zouden ze de kerkgoederen inventariseren. Maar het kwam soms tot hevige incidenten zoals in de O.-L.-Vrouwkerk ¹²¹. Daarna durfden de commissarissen uit eigen beweging niets meer voor het decreet doen. Sibuet moest herhaalde malen aandringen opdat ze alle administraties en tribunalen die tegenstrijdig waren met het decreet zouden afschaffen ¹²². Wat de commissarissen bezielde was dat de stad zo vlug mogelijk bij Frankrijk zou geannexeerd worden en dat zij eveneens met spoed hun verantwoordelijkheid aan anderen zouden overlaten. Daarom stelden ze op 21 maart 1793 een motie op, die ze naar de afgevaardigden van de Nationale Conventie te Brussel zonden en ook naar generaal Dumouriez, waarin ze beweerden dat ze in het uitoefenen van hun functie vele moeilijkheden ondervonden omdat ze niet door het volk waren aangesteld. Ze vroegen ook dat een nieuwe municipaliteit zou worden aangesteld ¹²³.

Op het ogenblik dat de Brugse commissarissen hun motie opstelden ging het de Fransen niet zo goed voor de wind. Oostenrijkse troepen waren het land binnengedrongen. Het was ook bekend dat er grote onenigheid bestond tussen Dumouriez en de Nationale Conventie ¹²⁴. Typisch was wel dat de Brugse clubisten zowel naar de Nationale Conventie als naar Dumouriez gezanten zonden ¹²⁵. Ze wisten nog niet wie van beide partijen het ten slotte zou halen! Maar een week later stonden de Oostenrijkers terug in het land. De droom van de clubisten dat Brugge deel van Frankrijk zou uitmaken, ging dus voorlopig niet in vervulling.

IV. - REACTIES VAN DE CLUBISTEN IN VERBAND MET EEN SOCIALISERENDE POLITIEK

De club bestond voor het grootste deel uit gegoede burgers. Ze waren echter niet voldoende in aantal om een determinerende rol te kunnen spelen in de Brugse politiek. Trouwens de burgerlijkheid van de meeste leden verminderde het dynamisch karakter van hun groep. Om hun macht te ver-

(120) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 16, p. 149.

(121) *Ibidem*, nr. 20, p. 179. De club schreef het incident toe aan *slechtpeijnzende Priesters*.

(122) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 251 en 274.

(123) *Ibidem*, p. 290.

(124) De brief van Dumouriez aan de Nationale Conventie van 12-3-1793 werd vertaald en afgedrukt in het *Vaderlands Nieuws-blad*, zie *Ibidem*, bijvoegsel bij nr. 27, p. 239-244.

(125) Als clubisten hadden de commissarissen de politiek van de Nationale Conventie moeten steunen.

groten moesten ze beroep doen op dat gedeelte van de Bruggelingen dat niet onmiddellijk onder de controle van de traditionalisten stond. Het was dat vlottende deel van de massa waarop beide partijen invloed trachtten uit te oefenen ¹²⁶. De club trachtte die meestal arme mensen voor haar te winnen door het voeren van een sociale politiek die dikwijls louter van demagogische aard was.

De eerste daad van de club in die zin, bestond in het verbranden van de wapenschilden van de Brugse edellieden (16 november 1792) ¹²⁷. In theorie bevorderde die daad de gelijkheid onder de burgers en het kleine onderdrukte volk zal met plezier naar het vertoon gekeken hebben. De gelijkheid werd ook bevorderd door de afschaffing van het livrei, dat zij die het droegen uitsloot uit alle publieke bijeenkomsten zoals voorstellingen in de schouwburg en openbare feestelijkheden (18 november 1792) ¹²⁸.

1. - *Actie voor het afschaffen van allerlei lasten en taksen.*

Tijdens het Oostenrijks regime werden talrijke en allerhande stadsbelastingen opgelegd. Het lag voor de hand dat de clubisten daar orde verlangden in te brengen. De clubistische opinie in dit verband vinden we kernachtig uitgedrukt in het schimpgedicht: *De thien gebooden van de goede reden*, waarin we de volgende strofe aantreffen:

*Belastingen! Kent daer van vast
t' gebruik, d'oorsaek en d'overlast;
mest noijt daer mē de ledigheijd,
maer waekt al sonder onderscheijd* ¹²⁹.

Die banale strofe geeft uitdrukking aan een democratische gedachte, die waarschijnlijk door de meeste clubisten gedeeld werd, nl. toepassen van een zekere controle op de inkomsten en de uitgaven van de stedelijke financiën. Dit zou een degelijk en verwezenlijkbaar programmapunt voor de clubisten kunnen worden. Maar ze gingen er niet op in. Ze dachten wellicht dat dit punt niet demagogisch genoeg was.

Maar het waren de traditionalistische representanten die op 13 december 1792 alle privilegiën en vrijstellingen op de stadsrechten afschaften ¹³⁰. Door die democratische maatregel was de volledige stadsmagistraat en waren ook al de geestelijken aan de stadsrechten onderworpen. Hoewel de belastingen voor niemand werden verlaagd, werd het decreet van de representanten door de volksklasse erg toegejuicht. Als revanche wou de club nu uitpakken met iets dat erg in de smaak van haar aanhangers en de vlottende massa van kleine luiden zou vallen: de afschaffing van het taprecht. Het decreet van 15-XII was vanaf 10 december 1792 door de club-

(126) J. Van Hese beschreef die vlottende massa als volgt: *Un tas de jeunes gens, d'ouvriers sans occupation en sans état fixe*, zie E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 44. Wat verder in zijn getuigenis van 25-12-1792 in *La patrie* van 3-11-1928: *la canaille de la ville*.

(127) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 29.

(128) *Ibidem*, p. 25.

(129) *Ibidem*, p. 59.

(130) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 44.

isten bekend. Het schreef de afschaffing van alle belastingen voor en ook dat de eventuele nieuwe lasten alléén door de rijken moesten gedragen worden. Dit programma was te algemeen en scheen voorlopig niet verwezenlijkbaar. Daarom beperkte de club er zich toe de afschaffing van het taprecht te eisen ¹³¹.

Dat hij, die pleitte voor de afschaffing van het taprecht, graag aanhoord werd, valt niet te betwijfelen. Dit voelden de clubisten en maakten er gretig gebruik van. Ongelukkig lieten de representanten hun niet de kans langdurig van die stunt gebruik te maken. Want ze schaften reeds op 3 januari 1793, samen met het maalderecht, het taprecht af ¹³².

Er restte nu de club niets anders meer dan te ijveren voor de algehele toepassing van het decreet en wanneer dan eindelijk de clubistische commissarissen aan de macht waren konden dezen niets anders dan alle stadsrechten voorgoed afschaffen (7 februari 1793) ¹³³.

2. - Actie in verband met de panden.

Op 7 februari 1793 schaften de clubistische commissarissen alle stadsrechten af. De club had nu behoefte aan een andere stunt om haar aanhangers te blijven interesseren. Reeds dezelfde dag kwam Genotte met een aantrekkelijk voorstel voor de pinnen. Hij stelde voor dat men alle panden die tijdens het Oostenrijk regime in de *Berg van Barmhartigheid* geplaatst waren voor leningen minder dan 6 gulden, gratis en zonder de minste vorm van interest zou terugschenken. Genottes voorstel viel in goede aarde want het werd onmiddellijk door de club aangenomen ¹³⁴. Ze brachten het voorstel over aan de clubistische *commissarissen administrateurs* die het zouden uitvoeren. De commissarissen die eerst wilden weten hoe het er in de *woeker* werkelijk voorstond, schreven een brief naar de *Berg van Barm-*

(131) *Ibidem*, p. 87.

(132) De hier volgende gegevens komen uit de minuten van de statistieken die in december 1792 opgemaakt werden, bewaard in S.A.B., E.I., 1793, nr. 311. Van september 1788 tot oktober 1789 bracht het taprecht aan de stad 9.263 gulden op. Het taprecht was een voor $\frac{3}{4}$ stedelijke en voor $\frac{1}{4}$ provinciale belasting op het bier. De herbergiers moesten per ton 16 stuivers en 1 denier als taprecht betalen. Ieder burger die rechtstreeks maar dan per ton bier aan de brouwer kocht, moest 6 stuivers en 6 deniers als belasting afstaan. Sommige bevoorrechten hadden als tarief 4 stuivers en 5 deniers, terwijl de geestelijken maar 2 stuivers en 10 deniers per ton moesten betalen. Er waren natuurlijk ook nog een aantal vrijgestelden zoals de burgemeesters, de bisschop en anderen die helemaal geen taprecht hoefden te betalen. De belasting op het taprecht drukte vooral zwaar op de lagere bevolkingsklassen omdat die mensen het bier niet rechtstreeks per ton aan de brouwer konden kopen, maar verplicht waren hun voorraad in de herbergen op te doen en dit per stoop. Met de lasten erbij betaalde men 5 stuivers per stoop. Zonder belasting zou het bier maar 4 stuivers per stoop kosten. Ter vergelijking: het loon van een arbeider bedroeg tussen 10 en 15 stuivers per dag. Zie ook *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 124.

(133) *Ibidem*, p. 212.

(134) *Vaderlands Nieuwsblad*, nr. 16, p. 147. Waarschijnlijk geïnspireerd aan het Gentse voorbeeld, zie J.E. Neve, *Gand sous la domination Française 1792-1814*, Gent 1927, p. 17.

*hartigheid*¹³⁵. Het antwoord liet niet op zich wachten. 's Anderendaags reeds moesten de commissarissen tot hun spijt besluiten dat het voorstel van de club onuitvoerbaar was. Het zou aan de *Berg van Barmhartigheid* ongeveer 200.000 gulden kosten. Dit bedrag was te aanzienlijk¹³⁶. Lichtvoet, die dat bericht 's avonds aan de clubvergadering moest mededelen, stond dan ook in een uitermate delicate positie. Hij kon de commissarissen niet beschuldigen, het waren immers ook clubbisten. De clubmotie intrekken was hem ook onmogelijk. Daarom beschuldigde hij de administratie van de *Berg van Barmhartigheid* terwijl hij beloofde dat de club een onderzoekscommissie zou aanstellen die alles in orde zou brengen¹³⁷. Ook de clubcommissie moet hebben ingezien dat het voor de *Berg van Barmhartigheid* onmogelijk zou zijn 200.000 gulden te verliezen aan die pandenzaak. Daarom trachtten de clubleiders de aandacht van die zaak af te leiden. Zo repten ze er van 10 februari tot 28 februari 1793, althans in de openbare clubvergaderingen, geen woord over. Maar de clubaanhangers vergaten de motie niet en eisten een verklaring. Donny, een clubbistische commissaris, die ook een onderzoek had ingesteld moest de clubaanhangers tot wat geduld aansporen. Hij zon op uitstel en deelde mee dat het nog veertien dagen zou duren vooraleer de panden zouden kunnen gelost worden (28 februari 1793)¹³⁸.

Op 1 maart 1793 deelde Donny aan de bevolking langs de *commissarissen administrateurs* om mee dat men zou trachten zo snel mogelijk de zaak tot een goed einde te brengen¹³⁹. Wat de ons onbekende Ely 's anderendaags in de club betoogde, zullen de clubleiders niet graag aanhoord en maar moeilijk kunnen mooiipraten hebben. Hij zei dat men in Gent alle panden voor leningen onder de zes gulden terugschonk. Ely hoorde dat men dit ook te Brugge zou doen. Bij het publiek kende de interventie van Ely geweldig veel succes. De clubleiders konden onmogelijk zo maar de illusies van hun aanhangers stukslaan. Maar toch verlangden ze het officieel proces-verbaal van die bewuste clubzitting reeds enigszins te nuanceren: (de panden zouden teruggeschonken worden) *voor zoo veele de mogelijkheid daer van konde gevonden worden*¹⁴⁰.

Ondertussen trachtten de verantwoordelijke clubleiders de zaak zoveel mogelijk toch nog op de lange baan te schuiven. Zo kwam Busschop op 7 maart 1793 voor de commissarissen verklaren dat hij 's anderendaags over de pandenzaak rapport zou uitbrengen¹⁴¹. Na het voordragen van dit verslag besloten de commissarissen, ten einde raad, de kwestie aan de Franse commissaris Sibuet over te maken¹⁴². De club knoopte daar alvast een hoopvolle interpretatie aan vast. J. van Huele erkende op 9 maart 1793 de nu niet meer weg te cijferen moeilijkheden in verband met de pandenzaak. Maar alles zou in orde komen want men had geschreven naar de Nationale

(135) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 214.

(136) *Ibidem*, p. 215.

(137) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 16, p. 148.

(138) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 250.

(139) *Ibidem*, p. 252.

(140) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 23, p. 204.

(141) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 263.

(142) *Ibidem*, p. 265.

Conventie! Toch deed J. van Huele nog een andere belofte: men zou waarschijnlijk de panden onder de 2 gulden uitkeren¹⁴³. En alsof hij besefte welk gek figuur de club sloeg, kwam Gaesbeke in de club betogen dat beloften in verband met de pandenzaak alléén niet voldoende waren; er moest ook iets gedaan worden¹⁴⁴. Zijn tussenkomst had voor gevolg dat er voorlopig in de club niets meer beloofd werd. In zijn grote redevoering van 16 maart 1793, in feite een apologie van de club, raakte Lichtvoet de zaak, zij het dan ook maar heel even aan. Hij zou graag zien dat alle panden voor kleine leningen zouden worden teruggeschonken. Bovendien deed hij het interessante voorstel uit de 2 bestaande *bergen* één sterk nieuwe *Berg van Barmhartigheid* te maken¹⁴⁵. Hij klaagde vooral het verschil aan dat er bestond tussen de *Berg van Barmhartigheid* en de *Waarachtige Berg van Charitate*. Deze instelling leende geld uit zonder daar interest voor te vragen, maar haar tussenkomsten waren erg beperkt. Lichtvoet dacht dat de erg nuttige activiteiten van die *berg* zouden kunnen uitgebreid worden indien de bestuurders ervan het kapitaal waarover ze beschikten niet aan bepaalde vrienden uitleenden zonder daar interest voor te vragen. Lichtvoet stelde dus voor dat men beide *bergen* zou verenigen en die nieuwe *berg* geld te laten lenen in ruil voor panden zonder daar echter interest voor te vragen. Dit was een zeer sociaal en constructief voorstel. De tijd ontbrak echter om het uit te voeren!

3. - *Andere socialiserende acties van de club.*

Een interessant voorstel werd ingediend in de clubvergadering van 14 december 1792. Men stelde voor een magazijn op te richten waarin men rogge zou opslaan die dan bij een eventuele misoogst aan schappelijke prijzen zou worden verkocht. Men wou dus een maatregel treffen tegen het hamsteren¹⁴⁶. Op 3 januari 1793 werd dit voorstel, onder de vorm van een motie voorgesteld door Donny, met algemeenheid van stemmen in de club aanvaard¹⁴⁷. We vinden echter geen spoor van uitvoering van dit project.

Trouwens de club voelde meer voor voorstellen die onmiddellijk realiseerbaar waren en die een min of meer demagogisch karakter bezaten. Zo waren ze erg te vinden voor de motie van Genotte, die op 16 februari 1793 in de club pleitte opdat de lading van het door Sibuet aangeslagen schip onder het arme volk zou verdeeld worden¹⁴⁸. Op 9 maart 1793 hernam hij dit thema in de club en liet hij acht burgers aanstellen die de uit rogge bestaande lading eventueel zouden verdelen¹⁴⁹. Gaesbeke, die lid was van dit comité, stelde op 12 maart 1793 voor de rogge door de wijkmeesters aan de behoeftigen van hun wijk te laten uitdelen. Dit voorstel werd aan-

(143) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 24, p. 213.

(144) *Ibidem*, nr. 24, p. 214.

(145) *Ibidem*, nr. 27, p. 248.

(146) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 86.

(147) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 6, p. 52.

(148) *Ibidem*, nr. 18, p. 165.

(149) *Ibidem*, nr. 24, p. 214.

genomen¹⁵⁰. Maar uiteindelijk kwam daar niets van terecht. De club verkocht de rogge om daar de schulden van de club mee te kunnen betalen¹⁵¹.

Ook om de burgers die Franse soldaten moesten huisvesten waren de clubisten bekommerd. Ze stelden voor dat alléén de geestelijken zouden belast worden met het logeren van Franse soldaten. Uiteindelijk had die clubinterventie voor gevolg dat de armere burgers zoveel mogelijk van het huisvesten van Franse soldaten ontslagen werden¹⁵².

Genotte bezorgde de club het idee voor het voeren van een actie ten voordele van de invaliden van de Brabantse omwenteling. De bedoeling ervan was dubbel: de menslievendheid van de club in het daglicht stellen en anderzijds het bekritisieren van de geestelijkheid. Om dezelfde reden kwamen ze ook op voor allerlei politieke en andere gevangenen.

Ook de werkloze scheepstimmerlui konden zich verheugen in de belangstelling van de club ten overstaan van hun probleem. In de clubzitting van 24 februari 1793 stelde Genotte voor door de Brugse scheepstimmerlieden, voor rekening van de stad en het Vrije, twee kapers te laten bouwen. Maar Gaesbeke, die met meer realistische en minder krijgsvruchtige plannen bezielde was, beaamde dit voorstel niet. Zijn motie, welke ten slotte werd aangenomen, bestond erin de stad en het Vrije elk een koopvaardij-schip te laten bouwen om die naar de Franse eilanden te doen varen en er winstgevende handelsactiviteiten te laten verrichten. Die vaartuigen zouden *Vrijheid en Gelijkheid van Brugge* heten¹⁵³. De clubisten en hun aanhangers verwachtten veel van dit plan want onder toejuichingen bracht De Graeve op 28 februari 1793 dit voorstel opnieuw te berde. Maar hij beseftte dat de zaak niet onmiddellijk haar beslag zou krijgen en om die werklozen toch arbeid te verschaffen stelde hij alvast voor de volgende herstellingen aan de *barges* (van Brugge naar Gent) in Brugge te laten uitvoeren¹⁵⁴. De twee laatste herstellingen waren immers te Gent gebeurd. Dit voorstel maakten ze over aan de commissarissen die er Sibuet toe bewogen de *bargie van reserve* van uit Gent naar Brugge over te brengen om, indien een herstelling noodzakelijk zou blijken, die te laten uitvoeren door de Brugse scheepsbouwers¹⁵⁵.

De club hield zich sporadisch nog met talrijke andere problemen bezig. Een zeer democratisch en vooruitstrevend voorstel werd op 17 december 1792 geuit door J. van Huele. In een heftige toespraak tegen de geestelijken, stelde hij voor dat men al hun geld en bezittingen zou afnemen en daarmee scholen stichten die aan iedereen gratis onderwijs zouden verschaffen. Zo zou iedereen dezelfde opvoeding krijgen gebaseerd op de principes van gelijkheid en broederlijkheid en zodoende zou iedereen ook toegang kunnen krijgen tot alle staatsambten¹⁵⁶. Later zou men het in de

(150) *Ibidem*, nr. 25, p. 211.

(151) *Huittième volume van 't Journal...*, geciteerde bron, f. 68-69.

(152) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 207 en P. Verhaegen, *o.c.*, p. 245.

(153) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 20, p. 180-181.

(154) *Ibidem*, nr. 22, p. 195.

(155) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 256.

(156) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 93.

club nooit meer over het onderwijs hebben. Die voorstellen waren vooral nodig geweest om het betoog van J. van Huele tegen de geestelijkheid wat te stofferen.

Al die sociale maatregelen vonden de clubisten noodzakelijk om zoals Lichtvoet het uitdrukte (16 maart 1793): *den werkman de vrugten te doen genieten van zijn dierbaar zweet*¹⁵⁷. Want de clubisten wilden zich uitgeven als de onbetwiste verdedigers van de kleine lieden.

V. - DE REACTIES VAN DE CLUB NAAR BUITENUIT

De Brugse clubisten hadden veel beleefdheidscontacten met de Jacobijnse zusterclubs te Parijs en te Rijsel. Ook stelden ze zich niet tevreden met alléén maar te Brugge aan actie te doen. Ze verlangden ook hun ideeën naar de dorpen rond Brugge uit te dragen. Zo vertrokken in de morgen van 13 december 1792 vier Brugse clubisten, Gaesbeke, Michot, J. Donny en Tilly naar Oedelem om daar een club te gaan stichten. Ze deden dit zagezegd op uitnodiging van Roelants, een plaatselijk griffier¹⁵⁸. Rond die periode trokken drie andere clubisten: B. de Deurwaerder, IJsenbrandt en Liebaert naar Dudzele. J. van Hese verhaalt hun wedervaren aldaar. Zo lezen wij dat de clubisten zich te Dudzele onmiddellijk naar Lieven Cattoor, een oud-hoofdman, begaven om te vragen hen in het oprichten van een club behulpzaam te zijn. L. Cattoor antwoordde dat hij niet goed wist wat een club feitelijk was, maar met behulp van een paar flessen wijn wisten de Brugse clubisten Cattoor van de noodzakelijkheid van een club te Dudzele te overtuigen¹⁵⁹. Ook te Moerkerke werd een club gesticht¹⁶⁰.

De Brugse moederclub zou haar dochterclubs niet loslaten. Wanneer deze iets belangrijks deden, werd dat steeds door het Brugse clubbestuur in haar vergadering afgekondigd en er verscheen een verslag in het *Vaderlands Nieuws-blad*. Zo gebeurde het ook wanneer de Oedelemse club plechtig afkondigde dat de rechten van het Oostenrijks Huis op Oedelem van dat ogenblik af vervallen waren verklaard en dat de feodaliteit aldaar was afgeschaft¹⁶¹. De Oedelemse club scheen in volle groei want Lichtvoet verklaarde op 31 december 1792 dat de clubisten van Oedelem volledig achter die van Brugge stonden en dat men eventueel op 200 gewapende

(157) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 27, p. 248.

(158) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 79.

(159) *Ibidem*, p. 79-80: *le club [Dudzele] étant établi, tourmenta dans la suite tellement son bon homme de curé, que le grand plaisir et la joie que celui-ci avait montré à l'arrivée des Français dans le pays, ce changèrent subitement dans un tel état mélancolique, que le rondeaux curial perdit tout l'embonpoint qu'il avait précédemment gagné, en vidant le verre à la santé des Français et à leurs heureuse apparition dans le pays.*

(160) A. Viaene, *De Jacobijnenclub van Moerkerke, 1792-1793*, Biekerf 1961, p. 97-102.

(161) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 93, en *Vaderlands Nieuws-blad*, nr 1, p. 1.

inwoners van Oedelem kon rekenen om de *Vrijheid en Gelijkheid* te verdedigen ¹⁶².

De Brugse club werd aanzien als een soort van revolutionaire lichtbaken voor het Brugse Vrije. Tal van landslieden kwamen bij de Brugse clubisten instructies vragen om in hun woonplaats ook een club op te richten. Maar het bleef de clubs in het Brugse Vrije niet voor de wind gaan. Onder de leiding van de geestelijkheid ontstond er een groot verzet tegen de bestaande clubs. De gevolgen lieten niet op zich wachten. Tal van clubs smeekten de Brugse moederclub om hulp. Dudzele vroeg op 19 januari 1793 militaire steun-¹⁶³. Rond die tijd kwam zich ook een inwoner van Diksmuide beklagen. Zijn stadsgenoten bedreigden hem omdat hij ook een club wou oprichten¹⁶⁴. Ook de club te Woumen had behoefte aan bijstand¹⁶⁵. Lichtervelde schreeuwde ook om hulp¹⁶⁶. Wat later herhaalden ze hun oproep¹⁶⁷. Zelfs de bloeiende Moerkerkse club geraakte in moeilijkheden en verzocht om gewapende mannen en enige leden van de Brugse club om zich te kunnen reorganiseren¹⁶⁸. De Brugse clubisten gaven daar gevolg aan en zodoende verschenen 4 Bruggelingen op de zitting van 15 februari 1793 van de Moerkerkse club. Het was voor hen een gelegenheid om de geestelijkheid eens te meer over de hekel te halen¹⁶⁹.

Met Gent, zusterstad en hoofdstad van Vlaanderen, onderhield de Brugse club minder contacten dan men redelijker wijze zou kunnen verwachten. Onrechtstreekse contacten waren er wel. Zo bevonden er zich ook clubisten onder de afgevaardigden van de voorlopige representanten hetzij van de stad hetzij van het Vrije, bij de *provisionele commissie van de Represantanten van Vlaanderen*. De Bruggelingen speelden in die commissie geen al te grote rol. Toch gingen ze er wel graag naartoe. Wanneer ze er het woord voerden, dan was dat meestal om geld te vragen¹⁷⁰. Soms bemoeiden de Brugse clubisten zich met hetgeen te Gent gebeurde. Wanneer ze hoorden dat de representanten er het decreet niet goed toepasten, besloten ze de Nationale Conventie daarvan op de hoogte te stellen¹⁷¹.

De Brugse clubisten volgden steeds met grote belangstelling het verloop van de buitenlandse politieke gebeurtenissen. Ook bestond het grootste gedeelte van het *Vaderlands Nieuws-blad* uit verslagen van politieke gebeurtenissen in het buitenland. We weten dat die artikelen tijdens de clubzittingen werden voorgelezen en besproken. Als voorbeeld daarvan kan zeker de merkwaardige clubvergadering van 1 februari 1793 gelden. In die zitting werd de vooruitgang van de *democratie* in Polen, Zweden, Engeland en Holland besproken en met elkaar vergeleken¹⁷². De clubisten trachtten

(162) *Ibidem*, nr. 5, p. 43.

(163) *Ibidem*, nr. 10, p. 83.

(164) *Ibidem*, nr. 11, p. 93.

(165) *Ibidem*, nr. 12, p. 100.

(166) *Ibidem*, nr. 12, p. 100.

(167) *Ibidem*, nr. 13, p. 116.

(168) *Ibidem*, nr. 16, p. 148-149.

(169) *Ibidem*, nr. 19, p. 171-173.

(170) Zie in R.A. te Gent, *Staten Generaal*, nr. 991-996.

(171) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 7, p. 59.

(172) *Ibidem*, nr. 14, p. 125-127.

zoveel mogelijk hun stellingen en ideeën te bewijzen en te illustreren aan de hand van voorbeelden genomen uit de moeilijk te controleren buitenlandse politieke toestand.

VI. - REACTIES VAN DE CLUB TEGENOVER TRADITIONALISTEN EN KEIZERSGEZINDEN

Vóór de komst der Fransen en gedurende de eerste dagen na hun verschijning te Brugge bestond er maar één revolutionaire partij. 'We beschreven reeds hoe en wanneer de club zich van de traditionalisten distancieerde en zelfs die partij ging bestrijden. Maar hoe groot de breuk tussen beide stromingen ook was toch trachtten de clubisten steeds de traditionalisten te overtuigen en voor hun nieuwe ideeën te winnen ¹⁷³.

Tijdens de maand maart 1793 gingen de clubisten meer en meer twijfelen aan een gunstige evolutie van de politieke toestand. Het is in dit verband dat we de clubistische toenaderingspogingen tot de traditionalisten moeten zien. Zo hielden in die periode diverse clubisten hevige redevoeringen die zowel tegen de geestelijkheid als tegen de aristocraten gericht waren. Over de traditionalisten en de ambachten losten ze geen woord. De clubisten trachtten zelfs werk te bezorgen aan het ambacht der scheepstimmerlui. Bovendien stelde Gaesbeke op 12 maart aan de clubisten voor, en dit voorstel werd aangenomen, dat ze met de traditionalistische wijkmeesters zouden samenwerken om rogge te verdelen onder de armen ¹⁷⁴. Een ander feit was tekenend: wanneer de Franse commandant Millet de stadssleutels vroeg aan de clubistische magistraat, antwoordde deze dat ze daar geen gevolg aan kon schenken, zonder eerst de *gemeente*, dus de ambachten, te hebben bijengeroepen (14 maart 1793 ¹⁷⁵).

Sommige clubisten vertrouwden echter de traditionalisten niet. Zij hadden het bij het rechte eind. Want op 26 maart 1793, toen er geen Franse soldaten meer in de buurt waren, vernielden de Bruggelingen alles wat aan de club toebehoorde ¹⁷⁶. Veeleer dan dit te beletten, deden ook de traditionalisten daaraan mee. Maar op 29 maart 1793, toen de teruggekeerde Fransen de stad een schatting van 2.000.000 gulden oplegden, besloten de clubistische wethouders, om zoveel mogelijk onheilen te vermijden, met de traditionalistische wijkmeesters samen te werken ¹⁷⁷. Dezen hadden meer gezag en invloed op de bevolking. Bovendien had die verplichte schatting zelfs de meest hevige clubisten wrevelig tegenover de Fransen gestemd.

De royalisten werden door de clubisten erg gehaat. In het begin profiteerden dezen van hun machtspositie om sommige fanatieke royalisten af

(173) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 13.

(174) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 25, p. 221.

(175) *Resolutie Bouck van de Municipaliteit...* (1792-III), geciteerde bron, actum 14 maart 1793.

(176) L. Ghijs, *Brugse gijzelaars naar Duinkerken in 1793* (Annales de la Société d'Emulation, Brugge 1908, dl. LVIII), p. 157.

(177) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 298.

te troeven en schade te berokkenen¹⁷⁸. Maar dra waren ze te zeer in strijd met de traditionalisten gewikkeld zodat ze de royalisten vergaten.

VII. - CLUBISTISCHE REACTIES TEGENOVER DE GEESTELIJKHEID EN GODSDIENST

Een eerste spoor van een clubistische reactie in verband met het probleem van de godsdienst en de geestelijkheid, dat we terugvonden, dateerde van 21 november 1792. Het is een zinnetje *sous le manteau de la Foi, le droit de l'homme reste en proie*, dat door de club werd gedrukt op het door Verplancke opgestelde pamflet¹⁷⁹. Dat gold daarom nog geen oorlogsverklaring van de club aan de geestelijkheid. Beide groepen koesterden nog heel wat verwachtingen nopens de komende tijden en hun belangen waren nog niet diametraal tegenover elkaar gesteld. Zeker zal het verlangen van de club haar vergaderingen in de Sint-Salvatorskerk te laten doorgaan, beide groepen niet dichter bij elkaar gebracht hebben. Maar dit plan mislukte¹⁸⁰.

Stilletjesaan ontspon er zich naar aanleiding van de verkiezingen van 1 december 1792 een strijd tussen de behoudsgezinden en de meer progressieve clubisten. Als conservatieven konden de geestelijken niets anders dan partij trekken voor de enige behoudsgezinde partij: de traditionalisten. Dezen waren trouwens tijdens de Brabantse omwenteling de bondgenoten van de geestelijkheid geweest. Rond die periode ook werden de Fransen door de geestelijkheid al erg gehaat vooral omwille van de hoge schattingen die ze op de kloosters legden. En omdat enkel en alleen de clubisten de Franse politiek steunden waren ze die partij zeker niet gunstig gezind. Trouwens de club had op 29 november 1792 een manifest van generaal Dumouriez verspreid dat een scherpe kritiek bevatte op de houding van de geestelijkheid tijdens de Brabantse omwenteling.

Toch begon het pas echt toen de clubisten tijdens de verkiezingen van 1 december 1792 door hun oorverdovend geroep beletten dat de twee priesters Gailliard en Van Coquelare zouden verkozen worden. De kreet die ze daarvoor aanwenden: *papen bas, papen bas!* zal de geestelijken niet sympathiek in de oren geklonken hebben¹⁸¹. Dit hield verband met de clubistische theorie die voorschreef dat de geestelijken in de politiek geen enkele rol mochten spelen. De clubisten wreekten hun nederlaag in die verkiezingen hoofdzakelijk door de traditionalisten en vooral de hogere geestelijken uit te schelden. Zo was de toespraak van de clubist Verplancke (4 december 1792) bijzonder leerzaam. Hij veroordeelde de houding van de geestelijkheid tijdens de vorige revolutie. Toen bestreden dezen de Vonckisten en joegen de dwaze traditionalisten voor hun eigen belangen in het harnas. De clubisten waren gelukkig omdat aan deze omwenteling een einde was gekomen. Want de geestelijken zouden weldra terug de inquisitie ingesteld

(178) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 8-9.

(179) *Ibidem*, p. 30.

(180) *Ibidem*, p. 42.

(181) *Ibidem*, p. 49.

hebben. Tot daar de inhoud van de rede van Verplancke, die door de clubisten zo gewaardeerd werd dat ze besloten die rede te laten drukken ¹⁸².

Ook op 4 december 1792 verspreiden de clubisten een pamflet onder de titel van *de thien geboden van den goeden reden*. Het derde en vierde gebod luidde als volgt: *Zoo Geestelijkheid is weggedaen, van vier op een, het zal wel gaen. Is alle land van 't kapgespuis beveiligt, gij hebt zuiver huijs. Wilt naer uw hand doen wedergaen hun gelddieften van ouds gedaen* ¹⁸³. In die verzen komen de twee gedachten voor die de club in het vervolg steeds in kwesties in verband met de geestelijkheid zou uiten:

- 1) er zijn teveel geestelijken
- 2) de (hogere) geestelijken zijn over het algemeen te rijk.

Maar we zullen de clubreacties chronologisch bestuderen. Op 6 december 1792 richtten ze een rechtstreekse aanval op de bisschop. Ze zonden immers een deputatie naar de generaal, die bij de bisschop inwoonde, om hem te verzoeken een andere woonplaats te kiezen ¹⁸⁴. En op 10 en 11 december 1792 hielden de clubisten terug redevoeringen over de verderfelijke rol door de gestelijken gespeeld gedurende de Brabantse omwenteling ¹⁸⁵. Ze convoceerden zelfs pastoor Gailliard van Sint-Gillis, de meest strijdlustige priester van de stad, onder voorwendsel dat hij zijn organist in het gevang zou hebben laten opsluiten. Maar Gailliard verscheen niet (13 december 1792) ¹⁸⁶. Ondertussen hadden de geestelijken al een tegenactie tegen de club georganiseerd. Daarom gaf J.O. van Huele op 17 december 1792 aan de clubisten de raad niet meer naar de redevoeringen van de *geraffineerde* priesters te luisteren, die nu eens samen met de wolven huilden en op een ander ogenblik niets anders deden dan zuchten over onze zonden. Daarna begon hij een gans betoog over de gierigheid van de hogere geestelijkheid en stelde voor hun bezittingen te ontnemen en met dit geld scholen op te richten ¹⁸⁷. Typisch voor de club was dat ze steeds maar de bij het volk minder graag geziene hogere geestelijkheid afkamde. Tegenover de lagere geestelijken namen ze steeds maar een beschermend standpunt in. Zo vroeg Michot in de clubvergadering van 17 december 1792 een tussenkomst ten voordele van een gewezen pastoor van Sint-Donaas, die door de geestelijke inquisitie was gestraft. ¹⁸⁸

Op 23 december 1792 deed de clubistische geneesheer J. van den Hende in de club de opmerking dat er in de stad veel te veel geestelijken rondliepen. Hij stelde voor hun aantal op zijn minst met de helft te verminderen. Zijn voorstel vond geen ingang bij de aanwezige clubaanhangers ¹⁸⁹.

(182) Ex. in S.A.B., Plakkaten, 2de serie, nr. XXXVIII/24. Slotzin: *Leert Belgen leert, dat Priesters voor het Volk zijn, maar niet het Volk voor de Priesters, gij moet die wel spijzen, maar gij moogt die niet vetten, gij moet die wel achten, maar U.L. door dezelve niet laten bestieren; want zoo lang de zelve eenige invloed in Uwe Regering hebben, nooit en zijt gij Vrije.*

(183) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 59.

(184) *Ibidem*, p. 64.

(185) *Ibidem*, p. 74 en 76.

(186) *Ibidem*, p. 83.

(187) *Ibidem*, p. 93.

(188) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 2, p. 11.

(189) Getuigenis van 23-12-1792 van J. van Hese in *La Patrie*, 29-9-1928, p. 4

Van den Hende had het echter bij het rechte eind wanneer hij het groot aantal geestelijken te Brugge opmerkte. Brugge was immers de hoofdplaats van een diocees. Benevens de bisschop en het bestuur van het bisdom verbleven er nog de kanunniken van drie grote kapittels. Bovendien waren er in de stad, benevens de parochiegeestelijkheid nog tal van kloosterlingen o.a. van de grote abdijen. Michot als afgevaardigde van het Brugse Vrije bij de voorlopige representanten van de provincie Vlaanderen, herhaalde het voorstel van Van den Hende. Hij ook vond geen gehoor¹⁹⁰.

Waren ze wel voor de afschaffing van bepaalde kerkelijke instellingen dan toch kwamen de clubisten niet rechtstreeks op tegen de godsdienst als dusdanig. Ze gaven zich integendeel uit als de enige ware verdedigers van de godsdienst. Dit thema ontwikkelde J. Donny op 24 december 1792 in de club. Hij trachtte er vooral te bewijzen dat de godsdienst niet zou teloorgaan door het afschaffen van de tienden en het verminderen van de rijkdom van de hogere clerus. Hij voerde aan dat het tegenovergestelde zou gebeuren. Immers de personen die de steunpilaren van de godsdienst waren, nl. de gewone priesters, zouden het van nu voortaan beter hebben. Want de clubisten verlangden dat de priesters die nu maar 300 gulden per jaar verdienden, 4 à 5 maal zo veel zouden krijgen¹⁹¹. Op 1 maart 1793 herhaalde Lichtvoet het nogmaals dat iedere bewering als zou de club de godsdienst willen afschaffen volledig vals en uit de lucht gegrepen was¹⁹². In de club zou de godsdienst verdedigd worden zelfs tegen *de slecht peijzende Priesters, die onder den schijn van verdedigen van Religie het ongelukkig volk tot den slag-bank brengen en hun bloed onnoodelijk doen vergieten*¹⁹³. De methode van de club was duidelijk. Omdat ze hun aanhangers toch zo maar niet van het geloof afkerig konden maken, trachtten de clubisten ze uit de invloedssfeer van de hogere geestelijkheid te krijgen door dezen zo veel mogelijk zwart te maken. De clubleiders deden immers alsof ze vertrokken van de veronderstelling dat iedereen katholiek was. Daarom vinden we bij hen nergens enig spoor van onkerkelijkheid.

VIII. - REACTIES VAN DE CLUB IN VERBAND MET DE NIEUWE VORMELIJKHEID

De club bracht de nieuwe Franse vormelijkheid te Brugge binnen en stond in voor de verspreiding ervan. Reeds op 11 november 1792, dus nog vóór de aankomst van de eerste Franse commissarissen, begon iedereen onder invloed van de revolutionaire partij de Franse tricolore cocarde te dragen, terwijl door de *Société Littéraire* omgekochte elementen zoveel mogelijk al de wapenschilden van de keizer verbrandden. Ze hingen de ganse stad en ook de schouwburg vol met tricolore vlaggen¹⁹⁴. 's Anderen-

(190) *Ibidem*, *La Patrie*, 3-11-1928, p. 4.

(191) Pamflet ingeplakt in *Journal de J.B. Coppieters...*, geciteerde bron.

(192) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 27, p. 248.

(193) *Ibidem*, nr. 20, p. 179.

(194) E. Hosten en E.J. Strubbe, *o.c.*, p. 5.

daags trad het lied, een ander vormelijk element, op het voorplan. Op de grote Markt speelde het muziek van de Stad zowel het nieuwe *Ca ira* als het lied van de opstandelingen van de Brabantse omwenteling *Pieter de Grote*. De beiaardier was zo vriendelijk het stadsmuziek te begeleiden. Het enthousiasme onder het publiek laaide zo hoog op dat het urenlang beide meeslepende liederen zong ¹⁹⁵.

Op 14 november 1792 stelden sommige revolutionairen vast dat er nog geen vrijheidsboom op de Grote Markt stond. Met verenigde krachten ontwortelden ze een grote boom even buiten de Sint-Katelijnepoort en sleepen die, voorafgegaan door het Turks muziek van een Frans legerkorps, naar de Grote Markt. Ze plaatsten die boom, getooid met een rode Jacobijnse muts in zijn kruin, in het midden van de Grote Markt. 's Avonds dansten ze rond de boom en zongen de *Carmagnolle* en heel wat andere liederen waaronder de *Marseillaise*. Ze zongen ook een nieuw ellenlang gelegenheidslied *Nieuw Lied tot Lof van Vlaenderen en Brabant*, dat door een ons onbekend verzenmaker werd vervaardigd ¹⁹⁶. Zo vierde het kleine volk. De rijke clubisten verkozen een andere stijl. Ze gaven om beurten grote soupers, waarop ze hun clubgenoten uitnodigden ¹⁹⁷.

De clubisten zouden er vooral voor zorgen de uiterlijke gelijkheid in de stad te bevorderen. Daarom besloten ze op 16 november 1792 alle blazoenen of wapenschilden, ook die van de geestelijken, kerken of edelen, te verbranden ¹⁹⁸. Dit gebeurde een tijdje later op 25 november 1792. De wapenschilden stonden midden de Grote Markt in de vorm van een grote piramide opgesteld. Na wat opzwepende muziek staken de clubleiders die piramide in brand. Rond de brandende piramide deden de clubisten samen met de Franse soldaten aan allerhande rondedansen, terwijl ze Franse liederen zongen. Zoals steeds bij dergelijke plechtigheden zorgde de club ervoor dat een aantal tonnen bier onder het volk werden uitgedeeld ¹⁹⁹.

Ook de livrei, kenteken van sociale ongelijkheid, werd door de club afgeschafte (18 november 1792) ²⁰⁰. De club propageerde ook sterk het gebruik van de aanspreekvorm *borger*. Toch was het voor sommige clubisten nog al erg moeilijk zich snel aan die aanspreekvorm aan te passen. Zo liet J. Denet-Rijeland, anders een ijverig clubist, op een uitnodiging voor een concert dat de Brugse burgers aan de Franse officieren aanboden: *Messieurs les officiers* drukken. Dit was natuurlijk een flater van belang, waar de royalisten veel leedvermaak mee hadden ²⁰¹.

Ook met het Brugse stadsbeeld konden de clubisten niet akkoord gaan. Al wat aan het *aristocratique* verleden herinnerde moest zoveel mogelijk

(195) *Ibidem*, p. 8.

(196) *Ibidem*, p. 13-14.

(197) *Ibidem*, p. 15.

(198) *Ibidem*, p. 17.

(199) *Ibidem*, p. 39: *dansèrent à la ronde et à l'entour du feu la Carmagnolle Française, en chantant des airs jacobitiques et les refrains de l'égalité, tout à fait et d'une même façon comme les sauvages de l'Amérique font durant la cérémonie de leurs jeux ou fêtes champêtres.*

(200) *Ibidem*, p. 25.

(201) *Ibidem*, p. 35. De clubisten noemden zichzelf democraten, zie bv. *Vaderlands Nieuwsblad*, nr. 12, p. 100.

verdwijnen. Reeds op 27 november 1792 begon men in de plaats van de keizerlijke wapens de Jacobijnse op het Belfort te houwen²⁰². Ook de straatnamen moesten veranderen, maar daar kwam niets van terecht²⁰³. Maar de clubisten hadden het vooral gemunt op de beelden van de graven van Vlaanderen en sommige populaire heiligen, die de gevel van het gotische stadhuis versierden. Die beelden moesten verdwijnen omdat ze een verheerlijking waren van het koningschap en de tirannie en daarom een uitdaging betekenden aan de vrijheid en de gelijkheid. De clubisten konden niet zelf op eigen risico die bewuste beelden van het stadhuis halen. Ze moesten minstens eerst de toelating krijgen van de voorlopige traditionalistische representanten. De clubisten durfden niet rechtstreeks aan de representanten voorstellen die beelden te verwijderen. Want het waren de officieren van het Frans vrcemdelingenlegioen, dat bestond uit Hollandse en Luikse patriotten, die bij de representanten verschenen met de petitie de standbeelden van het stadhuis te doen verwijderen (12 december 1792)²⁰⁴. De representanten durfden zo maar het voorstel van de officieren niet afschepen. Daarom antwoordden ze dat ze aan de stedelijke academie zouden vragen een plan te maken voor een eventuele nieuwe versiering van het stadhuis. Ze zouden er echter zorg moeten voor dragen dat de nieuwe versiering het gebouw niet zou schaden. Bovendien zou men er ook met generaal Omoran over praten, die ze eerstdaags te Brugge verwachtten²⁰⁵. Dit antwoord van de representanten was nogal doorzichtig. Ze durfden niet weigeren maar zouden de petitie van de officieren op de lange baan schuiven! Daarom stelden de officieren samen met de clubisten onmiddellijk een nieuwe petitie op, die ze aan de clubist de Peelaert, op dat ogenblik *vice-president* van de representanten, overmaakten²⁰⁶. Deze maakte van de afwezigheid van de *president* gebruik om nog diezelfde avond een buitengewone vergadering van de representanten bijeen te roepen. Na ellenlange discussies verkregen de daar aanwezige officieren en clubisten dat de representanten een brief schreven aan de wethouders van de stad om hen te gelasten reeds 's anderendaags de bewuste beelden te doen verdwijnen²⁰⁷. En inderdaad namen de stadswerklieden de volgende dag de beelden van de gevel weg en plaatsten ze zeer zorgvuldig, onder het nauwlettend toezicht van Baumont, de directeur van de stadswerken, in de ruimte onder het gebouw van de Heilig Bloedkapel²⁰⁸. De clubisten konden niet verdragen dat de beelden met zoveel zachtheid behandeld werden. Ook waren ze gekant tegen de overlevingskansen van die beelden, die nu ze in een veilige ruimte waren opgeborgen, groter waren dan ooit te voren. Daarom besloten de clubisten samen met de Franse soldaten, zonder aan de representanten de toelating te vragen, de volgende zaterdag de gewraakte beelden

(202) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 42.

(203) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 2, p. 10.

(204) Zie het handschrift van P. Ledoux in S.B.B., nr. H. 448, f. 59.

(205) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 39.

(206) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 78.

(207) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 40-41.

(208) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 79.

in stukken te kappen²⁰⁹. Ook de praalgraven van Maria van Bourgondië en Karel de Stoute zouden de clubisten dolgraag zien verdwijnen. Maar omdat de ambachten dit nooit zouden toelaten, gezien hun bijzondere voorliefde voor die twee vorsten, durfden de clubisten dit niet aan de representanten voorstellen en geraakte dit project niet buiten de muren van het clublokaal²¹⁰.

Het duurde een tijdje vooraleer Gaesbeke, de grote promotor van die nieuwe beeldenstorm, eindelijk op zondag 30 december 1792 in de club de motie voorstelde die middag alle stadhuisbeelden te vernietigen. Men aanvaardde dit voorstel met algemeenheid van stemmen²¹¹. Opdat de plechtigheid een tamelijk officieel karakter zou vertonen, stond Gaesbeke er op dat de stadsbeul de executie van de stenen keizers, koningen en heiligen zou leiden. Maar de stadsgriffier voor criminele zaken had aan de beul alle medewerking verboden. Daarom moest de stadsbeul eerst door Gaesbeke omgekocht worden²¹².

De vertoning was inderdaad indrukwekkend. Niet alleen sloegen de clubisten in een soort van razernij de hoofden van alle beelden in stukken, ook verbrandden ze tezelfder tijd alle slag van executiemateriaal zoals galgen, schavotten, geselroeden enz., die ze met geweld uit het arsenaal hadden gehaald²¹³. Gaesbeke bereikte tenvolle het gewilde effect: men kon de beul het vroeger door hem gebruikte materiaal zien vernielen. Voor de veiligheid van die plechtigheid zorgden de op de vier hoeken van de Markt opgestelde soldaten²¹⁴. Niet alléén de beelden van het stadhuis waren niet gewenst, ook de gouden kroon die de slanke schouw van de *collegie* kamer versierde moest eraan geloven. In de plaats kwam een Jacobijnse muts²¹⁵. Ook het *reactionair* wapenschild van het Brugse Vrije konden de clubistische *commissarissen* niet langer verdragen. Het werd vervangen door een afbeelding van de vrijheid en de gelijkheid²¹⁶.

Het volk had smaak gekregen in het verbranden van allerlei minder geapprecieerde zaken en verwachtte van de club dat ze telkenmale hierbij de toon zou aangeven. Zo ook verlangden ze van de clubleiders dat ze zouden meedoen aan het verbranden van de lijkwagen. Immers door een ordonnantie van Jozef II was men verplicht de doden buiten de stadskern te begraven. Om de afgestorvenen naar dat nieuwe kerkhof te vervoeren was een lijkwagen nodig. Te Brugge was die maatregel van Jozef II niet erg geliefd door het volk. Daarom wilden ze nu de lijkwagen verbranden. Het clubbestuur wou zich althans officieel van die zaak niets aantrekken²¹⁷. Want als vijanden van de keizer verlangden ze dat iedere herinnering aan hem zou vernietigd

(209) *Ibidem*, p. 83.

(210) *Ibidem*, p. 79.

(211) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 4, p. 30.

(212) P. Verhaegen, *o.c.*, p. 237.

(213) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 4, p. 34.

(214) *Ibidem*, nr. 4, p. 34 en zie ook A. Janssens de Bisthoven, *Het Beeldhouwwerk in het Brugsche Stadhuis* (Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, dl. X., 1944), p. 7-81.

(215) *Huittième volume van 't Journal...*, geciteerde bron, f. 16.

(216) *Ibidem*, f. 16.

(217) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 5, p. 44.

worden, maar als rationalisten waren ze zeker voorstanders van die verbetering in de begraaftechniek. Ze zouden dit aan het volk hebben kunnen uitleggen, maar het probleem was veel te ingewikkeld dat er een kans zou bestaan dat het zou begrepen worden. Bovendien zou een gebeurlijk misverstand het volk van de club kunnen afwenden. Dit werd vooral gevreesd.

Maar er bleef nog heel wat in de stad over dat aan het oud regime herinnerde. Ter gelegenheid van een of ander door de club ingericht feest, werd er telkens wat opgeruimd. Zo organiseerden de clubisten op 24 februari 1793 terug een groot feest op de Markt. Ze hadden twee redenen daarvoor. Enerzijds de vereniging van Luik, Henegouwen en Gent bij Frankrijk te vieren en anderzijds de aanhechting van Brugge voor te bereiden, door de clubaanhangers de nodige geestdrift bij te brengen²¹⁸. Daarvoor plaatsten ze midden de Grote Markt een praalgraf met een soort geschilderde piramide, waarboven een houten beeld van een keizer prijkte en op de 4 hoeken hingen ze 4 schilderijen, die eveneens keizers voorstelden en die afkomstig waren uit het Landhuis van het Vrije²¹⁹. Aan de Franse generaal Ganolle viel de eer te beurt het vuur aan de brandstapel te steken. Het ganse garnizoen en alle staffofficieren maakten dit plechtig ogenblik mee²²⁰. 's Avonds was iedereen in de stad verplicht zijn huis te verlichten. Alle feestelijkheden liet men in die periode op een dergelijke manier eindigen. En vermits het verlichtingsmateriaal nogal duur kostte en die gedwongen verlichtingen veelvuldig voorkwamen, begrijpt men de wreveld van de inwoners. Want gedurende de 5 maanden die de Fransen te Brugge doorbrachten, maakte R. Coppieters melding van 7 grote georganiseerde feestelijkheden met verlichting, beiaardspel, kanonschoten, toespraken en eventueel ook parade van de troepen. De gebeurtenissen van de eerste dagen (tot 15 november 1792) zijn daar niet bijgerekend²²¹.

IX. - DE REACTIES VAN DE MASSA

De grauwe naamloze massa was de partner van de club. Niet alléén de club ook de andere partijen hadden rechten op de massa²²². Maar geen enkele partij was er zo afhankelijk van als de club. Juist daarom zullen we hier nagaan waarom zo'n groep van minstens een tiental personen bijeenkwam en hoe die groepen reageerden²²³.

Er gebeurde vooral massavorming in de onzekere overgangsperioden.

(218) *Verzaemeling van de Processen...*, geciteerde bron, p. 244.

(219) P. Verhaegen, *o.c.*, p. 244.

(220) *Vaderlands Nieuws-blad*, nr. 20, p. 186.

(221) Zie P. Verhaegen, *o.c.*

(222) Zie getuigenis van J. van Hese van 25 december 1792 in *La Patrie*, van 3-11-1928, p. 4.

(223) Om tot het begrip massa te komen, lieten we ons beïnvloeden door een synthese over dit begrip waaraan zowel een socioloog, als een bioloog, een psycholoog en een historicus meewerkten: G. Bohn, G. Hardy, P. Alphandery, en G. Lefebvre, *La Foule*, Parijs 1934, *Fondations pour la science, Centre international de synthèse*, en het werk van G. Rude, *The crowd in the French Revolution*, Oxford, 1959.

Dit was wanneer de Oostenrijkse soldaten juist verdwenen waren terwijl de Franse troepen de stad nog niet hadden bereikt en ook vice versa. Kortom dit waren dagen waarop men niet de hulp van soldaten kon inroepen om de orde te helpen handhaven. Het waren ook dagen van algemene opluchting en nieuwsgierigheid. Om iets te vernemen en te beleven kwamen de mensen op straat. Toch patrouilleerden de milities van de ambachten door de stad. Maar daar ze ook belangen in het welslagen van de gebeurtenissen hadden, stonden ze de massavormingen niet meer in de weg. Ze zorgden ervoor dat het privaat bezit niet werd geschonden en deden voor de rest vooral aan aanwezigheidspolitiek.

De massavorming op zondagmorgen 11 november 1792 vertoonde veel interessante aspecten. De Oostenrijkse troepen hadden zich reeds uit de stad teruggetrokken. De ganse bevolking wachtte vol ongeduld op de komst van de Fransen. Die zondagmorgen liepen 500 à 700 kinderen in pelotons van 40 à 50 door de straten van de stad, nadat ze de keizerlijke wapens van de post hadden afgehaald en stukgeslagen. Met de brokstukken van het keizerlijk wapenschild doorkruisten ze fier de stad terwijl ze steeds maar *leve de natie, leve de Fransen* riepen²²⁴. Het was een duidelijk geval van kinderen, die op een vrije zondagmorgen *revolutie speelden*. Hierbij bootsten ze na wat ze hun ouders in de vorige dagen hadden zien doen. Het hoeft geen betoog dat die kinderen zich volledig in hun rol inleefden. Toch kozen ze dit spel niet helemaal spontaan. Er waren volwassenen die hen in die richting leidden en om hen te overtuigen geld afkomstig uit de kas van de *Société Littéraire* uitdeelden. Twee van die *jeugdleiders* zijn ons bekend: Lichtevoet, een clubleider en Delanotte, een ander clubist. Zo'n groepje jongelui maakte wel indruk want wanneer royalist R. Coppieters zo'n peloton in de verte zag afkomen, maakte hij zich onmiddellijk uit de voeten²²⁵.

In de middag van dezelfde dag (11 november 1792) troepte er ook heel wat volk bijeen. Die menigte richtte zich naar de stadsgevangenis waar ze de bevrijding van een aantal slachtoffers van de Oostenrijkse administratie meemaakten²²⁶. De massa werd geleid door leden van de *Société Littéraire*, die wilden assisteren aan de vrijlating van de gevangenen omdat een medelid een voorstel daartoe bij de *Wet* had ingediend²²⁷.

In de avond van de volgende dag greep een grote massavorming plaats op de Markt. De Bruggelingen kwamen, aangelokt door alle klokken van de stad, spontaan met duizenden bijeen. Het merendeel onder hen waren arme mensen²²⁸. Leden van de *Société Littéraire* en toekomstige clubisten trachtten de menigte op te hitsen. Het stadsmuziek en de beiaardier speelden revolutionaire liederen, die door het volk uit volle borst werden meezongen. Vooral het meeslepende lied *Ca ira, ça ira* kende veel succes. Tussen de liederen in werd er geroepen, getierd en gedreigd te zullen plun-

(224) P. Verhaegen, *o.c.*, p. 228 en E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 5-6.

(225) P. Verhaegen, *o.c.*, p. 228.

(226) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 6.

(227) *Revolutie Bouck van de Municipaliteijt...*, (1791-1794), geciteerde bron, actum 11 november 1792.

(228) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 8.

deren. Maar het gebrek aan een volksleider belette de massa werkelijk gevaarlijk te worden. Zonder grote incidenten te veroorzaken, dropen ze laat in de nacht vermoeid af ²²⁹.

Op 13 november 1792 was het nieuwsgierige volk, waaronder de gezellen van de ambachten, reeds vroeg in de morgen bij honderdtallen op de Grote Markt verzameld. Eigenlijk hadden ze geen bepaalde bedoelingen. Ze wachtten af totdat iemand de leiding zou nemen. Ondertussen werden een aantal voorbijkomende royalisten mishandeld. Drie onder hen kregen het hard te verduren: Van der Heeren, de baljuw van Varsenare, baron Triest, schepen van de stad en van Caloen burgemeester van de schepenen. Het was telkens J. van Huele die de mishandelingen toediende. Hoewel hij het volk trachtte mee te slepen en zijn slachtoffers poogde te doen lynchen, slaagde hij daar niet in. De massa scheen wel erg schreeuwlustig maar bleef voor de rest toch vrij apatisch. Wellicht voelden ze zich geremd door de aanwezigheid van de ambachtsmilities? Toch dreigden ze het huis van Van der Heeren te plunderen. Maar wanneer deze enkele muntstukken naar buiten wierp, waren de plundersaars al tevreden. Misschien werden ze geremd door B. de Deurwaerder, stadspensionaris, stichter en eerste president van de club, die Van der Heeren en baron Triest uit de handen van J. van Huele kon redden ²³⁰. Toch hield het volk zich actief bezig met het aftrekken van de tricolores van de voorbijgaande royalisten ²³¹.

's Avonds verzamelden de schreeuwers terug onder de leiding van Ballieu en een zekere Breydel, die het tot clubistisch representant en commissaris van de stad zou brengen. Ze konden echter van de massa niets anders gedaan krijgen dan ze te doen dreigen de royalisten te zullen ophangen en de hoed van Breydel op een hoge staak, rechtover het Belfort, in de grond te doen planten ²³².

De Brugse massa, door de ambachtsmilities in toom gehouden, scheen liever te feesten dan te plunderen! Op 14 november 1792 sleepten ze een grote vrijheidsboom door de hoofdstraten van de stad en plantten die ten slotte op de Groe Markt. Daarna dansten en zongen ze rond die boom ²³³. Ook 's anderendaags stond een grote menigte klaar op de Markt. Maar een hevige regenbui deed iedereen naar huis terugkeren ²³⁴.

Het gebrek aan leiders en de onzekerheid waren factoren die bijdroegen tot het feit dat de massa niet zo actief optrad. Men kan ook bedenken dat in de maand november de graanprijs nog niet hoog stond en dit ook de oorzaak is dat er niet geplunderd werd. Vanaf het ogenblik dat kapitein Steenhout van het Franse leger met enkele dragonders in de stad was toegekomen (16 nov. 1792), kon men meer kordaatheid in de houding van het volk bespeuren. Om 18 u. kwam een groep personen met Serteels, Canneyt, De Rijcke en Ballieu aan het hoofd samen. Ze trokken doelbewust naar het

(229) *Ibidem*, p. 8.

(230) B. de Deurwaerder zou nooit een extremistisch clubist worden.

(231) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 8-10 en P. Verhaegen, *o.c.*, p. 228-229.

(232) E. Hosten en E.I. Strubbe, *o.c.*, p. 11.

(233) *Ibidem*, p. 12-14.

(234) *Ibidem*, p. 22.

huis van Stassinon, een royalistisch koopman, die ze uit zijn huis haalden en aan de voet van de vrijheidsboom mishandelden. Nu werkten aan de mishandeling meerdere personen mee. Stassinon kon gered worden door de clubisten Ijsenbrandt en Breydel, die hem, meer dood dan levens, naar huis terugbrachten ²³⁵.

Op 17 november 1792 kwamen eindelijk geregelde Franse troepen de stad binnen. De menigte voelde zich nu echt zelfzeker en wou de huizen van de royalisten Richmans en Stassinon plunderen. Maar... toesnellende Franse soldaten verhinderden dat het plan uitgevoerd werd ²³⁶. Van dat ogenblik af verhinderden de Fransen iedere spontane en wanordelijke vorm van de massavorming. Over de vergaderingen van de club, die tot de georganiseerde en gecontroleerde verschijnselen van massavorming behoorden, zullen we het hier niet hebben. Ook niet over de clubistische feestelijkheden waarin we alle elementen terugvinden, die solidariteit smeden onder een groep: samen zingen, dansen en drinken ²³⁷.

Toch deden er zich nog een paar belangrijke gevallen van massavorming voor. Een belangrijke samenshooling ontstond wanneer het volk te weten kwam dat Sibuet zou trachten de representanten te overhalen het decreet 15-XII af te kondigen. Meer dan 3.000 Bruggelingen waren voor het stadhuis verenigd om de representanten te beïnvloeden. Zowel voorstanders als tegenstanders bevonden zich onder de massa ²³⁸. Een andere min of meer spontane massavorming greep plaats op 23 februari 1793 in de O.-L.-Vrouwkerk. Het was geweten dat Franse commissarissen zouden komen om de goederen van de kerk te inventariseren. Op het gelui van de noodklok stroomden heelwat mensen de kerk binnen. Maar ze werden door de Franse troepen uiteengedreven ²³⁹.

Een nieuwe reeks van massavormingen begon op 26 maart 1793, wanneer de Franse troepen zich uit de stad teruggetrokken hadden. De massa begon onmiddellijk met de bezittingen van de club te plunderen en te verbranden. Dat de clubisten niet werden mishandeld is te wijten aan het feit dat de meest gehate onder hen de wijk hadden genomen ²⁴⁰. Bovendien werd de massa in toom gehouden door de patrouilles van de wijkmeesters ²⁴¹. Toch kon Murath, een bediende, zich aan hoofd van een massa personen, die in de omgeving van de Coupure woonden, stellen. Ze hielden twee Franse *cannoneer chaloupen* tegen, die op het punt stonden naar Duinkerke te vertrekken. Een van die boten plunderden ze. De andere trachtte men uit de handen van het volk te houden ²⁴². Maar op 29 maart 1793 kwamen de Fransen terug en legden aan de *ontrouwe* stad een grote schatting op. Maar dezelfde nacht vertrokken ze reeds, en omdat ze geen geld hadden kunnen verzamelen namen ze een aantal gijzelaars mee. Twee

(235) *Ibidem*, p. 22-23.

(236) *Ibidem*, p. 24.

(237) Feest van 25 november 1792: *Ibidem*, p. 39, en zie voor het feest van 8 december 1792: *Ibidem*, p. 69-70.

(238) Kervyn de Lettenhove, *a.c.*, p. 6-7.

(239) *Ibidem*, p. 9-10.

(240) *Huittième volume van 't Journal...*, geciteerde bron, f. 90.

(241) *Ibidem*, f. 90-95.

(242) L. Ghijs, *a.c.*, p. 157-158.

dagen later stonden ze terug voor de stadspoorten. Aangegrepen door een psychose grepen de burgers, onder het gelui van alle stadsklokken, eensgezind naar de wapens en slaagden erin samen met de landbouwers van de omliggende gemeenten de Fransen uit de stad te houden ²⁴³.

BIJLAGE

LEDENLIJST VAN DE CLUB ²⁴⁴

	S.L.dat.van 1e lidmaat- schap	beroep	fortuin	rol in de club	bestuursambten aanvaard 1e F.O.
F. d'Hauw			1.000	onopvallend	
J. Gaesbeke (van Zuijlen de)	92	adell. koopm.	milj.	leidend	B.,16-12-92 schepen B.V.,31-3-93 comm.
J. de Vaux	92	advocaat	30.000	leidend	B.,1-12-92 repres.
J.O. van Huele	okt. 92	koopman		leidend	B.V.,28-12-92 repres. 31-1-93 comm.
J.F. vanden Hende	stichter	geneesheer	300	tamelijk actief	B.V.,31-1-93 comm.
C. Denet-Rijeland	dec. 92	koopman zeepzieder	10.000	onopvallend	
Ch. Pruyssenare- Stoop	86	rentenier	40.000	»	
J. de Wint			300		
F. van der Donckt	92	advocaat	4.000	leidend	B.,1-12-92 repres.
J. van Severen	90				31-1-93 comm.
Ley		hovenier	1.000	onopvallend	
H.A. Suret				»	
W. Edwards				»	
Ch. de Tilly (junior)	aug. 92	koopman	80.000	actief	B.V.,31-1-93 comm.

(243) P. Verhaegen, *o.c.*, p. 248-249

(244) Als enige bijlage publiceren we de ledenlijst van de Jacobijnse club zoals die op 4 januari 1793 werd gedrukt. Zie *Naem-lijste van alle Members...*, geciteerde bron. De leden zijn chronologisch gerangschikt volgens hun toetreden tot de club. We oordelen het nuttig in de eerste kolom het jaar van hun eventueel lidmaatschap tot de *Société Littéraire* te vermelden. In de volgende kolom vindt men hun beroep. In de derde kolom trachten we aan te tonen of het clublid gegoed is of niet. Het gewoon gedrukt getal duidt de eigen schatting van zijn bezit in 1796 uitgedrukt in *livres* aan. De lijst werd gemaakt aan de hand van de bron *Résumé des caiers contenant l'évaluation en numéraire métallique du capital de la fortune [...] département de la Lys du 30 frymaire IV année*, in R.A.B., *Frans Fonds*, nr. 546. De cursief gedrukte getallen zijn de sommen die in verhouding tot het vermogen betaald werden in 1794 voor de buitengewone schatting van 4 miljoen. Slechts de 762 rijkste personen betaalden voor die schatting. Zie lijst in S.A.B., XII, nr 324. We deden beroep op die bron wanneer de eerste ons geen duidelijke cijfers verschaften. In de vierde kolom komt de vermelding van de rol die het clublid in zijn vereniging speelde. De laatste kolom tenslotte vermeldt de bestuursambten door het lid in de stad Brugge (B.) en het Brugse Vrije (B.V.) waargenomen. Voor lijsten van de *Wet* representanten, commissarissen enz. verwijzen we naar onze licentiaatsverhandeling, hoger geciteerd.

J. van Nieuwenhuijze- Stochove	aug. 92	edelman	1.500	onopvallend	
J. van Huele					
A.J. Hardy (vader)			2000	tamelijk actief	
J.F. Bareel	92	koopman	4.000	»	B.V.,31-1-93 comm.
J. van Huele		ontvanger	3.000	leidend	
J.B. de Bels		koopman	20.000	onopvallend	
F. Maroucx-Simon		rentenier	30.000	onopvallend	
Ch. Rocolli Martinides (Frans ambtenaar)				»	
J. Custis van Zuijlen				»	
J. Donny	92	pensionaris	800	leidend	
L.J. Marlier (junior)	92	koopman	30.000	onopvallend	
L. Gerbo				»	
J. Boutens		fabrikant	300	»	
M.J. Wemaer				»	
G. Symons				»	
Hughe				»	
B. Huvetter				»	
H. van Hoorenbeke		deken smeden		»	
P.J. Vermeulen		genesheer	300	actief in het begin	B.,31-1-93 comm.
L.P. de Stappens- Outryve	92	edelman	20.000	onopvallend	
J. Lijbaert	nov. 92	rentenier	100.000	onopvallend	B.V.,11-1-93 mun.
B. van Severen	92	ontvanger Proosse grondbezitter	50.000	»	B.V.,28-12-92 repres. 31-1-93 comm.
L. Verspeyen (Gentenaar)					
C. Steenhaut		koetsier		onopvallend	
F. Michot	92	rentenier	6.000	leidend	B.V.,31-1-93 comm.
J.J. de Stoop	92	advocaat	2.000	onopvallend	B.V.,28-12-92 supp. 31-1-93 comm.
J. Imbert (zoon) F. de Meulenaere		koopman	100.000	»	B.,1-12-92 repres. B.,1-12-92 repres. 31-1-93 comm.
J.F. Ducq		kunstschilder	300	»	B.,13-2-93 mun.
A. de Peelaert de Ghistel	stichter	edelman	100.000	»	B.,1-12-92 repres.
J.B. van Huele		ontvanger	40.000	»	
F. de Serret		officier		»	
F. van Praet	92	drukker	6.000	»	
P.J. van der Plancke			4.000	»	
H. Imbert-Stoop		advocaat	40.000	»	
J. Staffijn				»	
J. de l'Espée	92	edelman	24.000	»	
C. Reijlandt		apotheker	80.000	»	B.,1-12-92 repres.
C.J. Bouvaert			8.000	»	
F. Coppée				»	
J.G. van Zuijlen		advocaat		»	
La Motte				»	
A. Roegiers			1.000	»	
J. Herrens		huidvetter		»	B.,13-2-93 mun.
A. de Sel	92	officier		»	B.,2-3-93 mun.
S. Canneel		visverkoper		»	

C. de Brouckere	86	advocaat	40.000	»	B.V.,28-12-92 repres.
J. Berlant			300	»	
E. Standfield		koopman	25.000	»	
F. Goudeseune	92	ontvanger	4.000	»	
E.F. van den kerkhove		advocaat	100.00	»	B.V.,28-12-92 repres.
J.J.D. Seghers				»	
C. Verhulst		rentenier	40.000	»	
P. van Nieuwenhuijze				»	
P.D. de Brouwer	92		200	»	
De Bruyne				»	
Ch. Donny (de oude)		advocaat	20.000	»	
P. van Vijve			1.000	»	
De Bie Salens	nov. 92	edelman			B.,16-12-92 schepen
		rentenier	20.000		
Bruard				»	
J.H. Ghijselen	92	handelaar	15.000	»	
L. Stochove	87				
G.J. Genotte	dec. 92	koopman		leidend	
J. de Haverskerke	88	edelman	2.000	onopvallend	B.V.,17-1-93 mun.
E.J. Standfield		koopman	25.000	»	
de Schietere de Malstaepel		edelman	1.000.000	»	
J. van Outryve de Baere	89	edelman	25.000	»	
H. de Busschere (zoon)	nov. 92	koopman	60.000	»	
J. Roels		apotheker	4.000	leidend	
				begin	
P.A. van Huele				onopvallend	
Van Overloope	87	priester	20.000	»	
Ch. Pieters	92	rentenier	10.000	»	B.,16-12-92 schepen
L. de la Villiette de la Hamayde	nov. 92	edelman	6.000	»	B.,1-12-92 repres.
J.J. van de Male		rentenier	500.000	»	2-3-93 mun.
		rentenier	3.000	»	B.,1-12-92 repres.
F.L. Breydel				tamelijk	B.,1-12-92 repres.
Jacoby	nov. 92	sluis-meester	2.000	actief	31-1-93 comm.
				»	B.V.,31-1-93 comm.
B. Jooris				onopvallend	
F. de Jagher (zoon)		hoedenmaker		»	
P.L. Staffijn			6.000	»	
De Bruyne		drukker		»	
A. van Praet		pensionaris	120.000	»	B.V.,16-12-92 raad
N. de Stochove	nov. 87	Vrije		»	
H. de Pruijssenare de Wostijne	87	edelman	4.000	»	
B. de Deurwaerder	stichter	ontvanger		»	
		edelman		»	
		pension.	250.000	stichter	B.,1-12-92 repres.
				leidend	
Ch. Gilliodts	92	stokhouder	80.000	onopvallend	B.V.,11-1-93 mun.
P. Beyts		geneesheer	3.000	»	
J. de Witte				»	
B. van Ockerhout				»	B.,2-3-93 mun.
B.B.F. Pol		advocaat	18.000	»	B.V.,28-12-92 repres.
				»	B.,13-2-93 mun.
L.E. van Outryve d'Ydewalle		edelman	400.000	»	
Damarin de Ramshove		edelman	1.500	»	
P.J. Serdobbel	aug. 92	koopman	50.000	actief	B.,1-12-92 repres.

E. Busschop	nov. 92		300	»	B.,1-12-92 repres. 31-1-93 comm.
J.F. d'Hooghe de Gaugerie de Ten Heede		advocaat stadspensionaris	1.000	onopvallend	B.,1-12-92 repres. 31-1-93 comm. 13-2-93 mun.
E. Goubau-Simon			30.000	»	
F. Vijncke				»	B.,13-2-93 mun.
Veranneman de Wree				»	
J. Bailliu		edelman		leidend	
E. van den Berghe			300	onopvallend	
De Clercq de Nijs			300	»	B.,1-12-92 repres.
L.F. de Grave		kuiper		»	
A.M. Wemser	dec. 92	brouwer			B.,13-2-93 mun.
P. Busschaert				onopvallend	
P.J. van Wambeke	nov. 92		6.000	»	B.,11-2-93 suppl.
J. Le Febure		chirurg		»	
R. Danniaux				»	
P. de Rijcke		timmerman	2.000	»	B.,1-12-92 repres. 13-2-93 mun.
Piteau	okt. 92	rentenier	10.000	»	
J. Naert				»	
J. van Sassenbrouck		ambachtsman		»	
W. Edwards (zoon)			300	»	
De Genelis				»	
J. de Peneranda- Simon		edelman	50.000	»	B.V.,11-1-93 mun.
J.P. Pecksteen de Lampreel	86	advocaat	20.000	»	B.V.,28-12-92 repres.
F.D. Berg				»	
F. van Wambeke				»	
H. Delbaere			600	leidend	B.V.,31-1-93 comm.
F. Verplancke (zoon)		redenaar Proosse handelaar	100 4.000	onopvallend	
M. Lameere				»	
Chépy (Frans agent)				»	
Van de Steene (vreemdeling)				»	
J. Goethals		zoutzieder	30.000	»	B.V.,11-1-93 mun.
J. Bettenhof (zoon)	nov. 92	hoeden- maker		»	
E. Hinnekens				»	
Ph.J. Maertens		koopman	20.000	»	
J. Schramme		schoenmaker		»	
J.F. Van Damme		geneesheer	2.000	»	
J.J. van Outryve de Merckem	92	edelman rentenier	500.000	geliefd door de club	B.,1-12-92 repres. 22-12-92 tot 17-1-93: schout
J.B. Godijn		suikerrafina- deur	30.000	onopvallend	B.,13-2-93 mun.
L. Verrote				»	
F. Lap				»	
L.F. Uytterwulge		kruidenier	4.000	»	
P. Dupont				»	
G. Bauwens			1.000	»	
J. van Huerne de Puijenbeke	dec. 92	rentenier edelman	100.000	actief in begin	
J.B. Lichtvoet		koopman	10.000	actief	
P. Gossaert		rentenier	1.500	onopvallend	
P. van Reijnschote				»	B.,11-2-93 suppl.
J.D. Beir		likeurstoker	25.000	»	

Ch. Wattelle			»	
F. Boute			»	
E. Nolf		herbergier	»	
L. van Huele			»	
J. de Rudder		wagenmaker 15.000	»	
J. Kinsoen			»	
E.A. Hermans	93	notaris 3.000	»	
L. Hoogbleadt			»	
J. Bossel de oude			»	
J. Trotteijn			»	
L. van Maricat			»	
Bogaert		koopman 8.000	»	
J.Ph. Volckaert		koopman 3.000	»	B.,1-12-92 repres.
J. Doude			»	
J. De Flou (zoon)			»	
Goddijn		koopman 300	»	B.,16-12-92 raad
J. Kindts		300	tamelijk	B.,13-2-93 mun.
			actief	
J. Maertens		scheepsbouwer 800	onopvallend	
P. Le Gillon		koopman 2.000	»	
A. van Cuijl (zoon)		300	»	
J. Enghels				
Denet Rijeland (zoon)	92	zeepzieder 40.000	zekere activiteit	
J. van den Kerckhove		koopman 20.000	onopvallend	B.,1-12-92 suppl. 13-2-93 mun.
J. de Witte			»	
J. Tailliu		25.000	»	
J.B. Gillis				
J.L. de Clercq		300		B.,1-12-92 repres.
De Schepper		pruikenmaker	»	
J. Faveers (zoon)			»	
Ch. Goddijn			»	
Bonniface (Frans agent)				
J. Naesens		koetsier		
P. De Graeve		kunstschilder	actief	B.,13-2-93 mun.
T.C. D'Artois			onopvallend	

Utopisch socialisme en romantiek in de Gentse pers 1840-1845.

door

H. GAUS

Het zal steeds een probleem blijven uit te maken wat de grotere lagen van de bevolking afwisten van de overheersende gevoels- en gedachtenstromingen van hun tijd. Is het nl. zo dat deze vernieuwende ideeën lange tijd het bezit waren van een geestelijke elite en pas later, en dan slechts aarzelend, door grotere groepen werden overgenomen? Of is het zo dat de periode die ligt tussen de bewustwording en de formulering van het nieuwe enerzijds en de verspreiding ervan anderzijds slechts enkele jaren bedraagt? Is het misschien zo dat, naarmate we dichterbij onze huidige tijden komen, de duur van deze periode en de omvang van de verspreiding worden bepaald door de intenser wordende communicatiemiddelen? Of wordt heel dit proces in hoofdzaak bepaald door deze gevoels- en gedachtenstromingen zelf; m.a.w. gebeurt de verspreiding vlugger en op grotere schaal naarmate er in een behoefte wordt voorzien en er belangstelling voor is? Een belangstelling die dan op haar beurt weer afhankelijk is van de op- of neergaande lijn van de economische ontwikkeling? Al deze vragen suggereren voldoende de complexiteit van het probleem. Hoe nauwkeuriger men de zaak wil onderzoeken, hoe groter de moeilijkheden worden: hoe groot zijn de groepen of bevolkingslagen die in aanmerking komen? Wat weten ze precies?

Het is helemaal niet onze bedoeling geweest hier op al deze vragen een antwoord te geven. Wij wilden enkel heel concreet nagaan wat men te Gent afwist, in de periode 1840-45, van het utopisch socialisme en welke voorstellingen men zich gemaakt had van de romantiek. Te meer daar het utopisch socialisme de neiging heeft zich dusdanig wereldvreemd voor te doen in het toenmalige tijdsgebeuren, dat men automatisch de indruk krijgt dat het niet veel meer mensen dan de ingewijden kan geïnteresseerd hebben.

Voor dit onderzoek hebben wij enkel op de pers gesteund en van alle andere bronnen zoals dagboeken, mémoires, enz. afgezien om verschillende redenen. Vinden we sporen in een bepaald dagblad, dan weten we dat alle lezers van dit blad op een bepaalde ochtend tussen 1840 en 1845 voor dezelfde sporen hebben gestaan. Bij een dagboek of een mémoire staan we slechts voor de getuigenissen van één persoon. Dus is de grootte van de groep, die het onderwerp van ons onderzoek uitmaakt, bijna steeds te vereenzelvigen met de oplage van de krant. Reke-

ning houdend met het doorgeven van de gelezen kranten, het verder verkopen aan verminderde prijs, de bladen in de koffiehuisen, enz. is het lezerspubliek in feite groter dan het oplagecijfer van de krant. In dat verband bestaat er voor de Belgische bladen nog geen concreet onderzoek, dat de omvang van die praktijken heeft bepaald, zodat men er dan ook geen rekening mee kan houden.

Het is vanzelfsprekend dat ook wij, zoals iedereen die de openbare mening van een bepaalde tijd tracht te achterhalen, onze resultaten dachten te vinden in het redactionele gedeelte van de bladen. Spijtig genoeg moesten wij echter vaststellen dat de naam van bijvoorbeeld een Fourrier slechts geciteerd werd om de belezenheid van de auteur te illustreren en dat er van utopisch socialisme of romantiek in het geheel geen sprake was. Reeds meenden we met een negatief saldo te moeten sluiten en ons tevreden te stellen met de conclusie dat men te Gent van utopisch socialisme of romantiek eenvoudig niets afwist, toen onze aandacht werd gaande gemaakt door de feuilleton. Deze overtrof werkelijk alle verwachtingen. In het blad dat we juist onderzochten vormde de romantiek in de feuilleton het hoofdthema. Maar! Wie las toen de feuilleton? Wie leest er ten huidigen dage de feuilleton? Wat was in 1840-45 de positie van de feuilleton in het dagblad? Het antwoord op deze vraag zou de grootte van de groep bepalen waarop de conclusies van een onderzoek van de feuilleton zouden slaan. Nu is het in een studie die de pers als bron heeft, steeds noodzakelijk na te gaan op welk punt van haar evolutie de pers op dit ogenblik gekomen is. Dit zal dan hier een eerste gelegenheid zijn om de plaats van de feuilleton nader te onderzoeken.

Er is eerst en vooral de abonnementsprijs die in de periode 1840-45 nog dusdanig hoog was, dat men dagelijks verschijnende bladen had voor de hogere burgerij — in Gent waren dit alle franstalige bladen — en drie maal in de week verschijnende bladen, met dus een gehalveerde abonnementsprijs, voor de lagere burgerij — in Gent alle nederlandstalige bladen. Het zegelrecht, pas afgeschaft in 1848, was echter niet alleen verantwoordelijk voor de hoge abonnementsprijs, maar ook voor de omvang en het formaat van de bladen. Hoe meer bladen per nummer en hoe groter het formaat, hoe hoger het zegelrecht. Een merkbare vergroting van de formaten zouden we pas na 1848 krijgen. Met de dagbladruimte diende men dus spaarzaam om te springen. Uit de uiterlijke opmaak van de bladen blijkt dit reeds onmiddellijk. Titels, ondertitels, een overzichtelijke schikking, alles zeer plaatsroevende elementen, ontbreken volledig. Indien men dan al hoofdletters gebruikte, dan bleven deze binnen redelijke perken, en steeds voorbehouden voor de titelpagina, zodat, van op enige afstand gezien, de tweede en de derde bladzijde steeds de indruk geven van volledige bladzijden doorlopende tekst. Bij bijzondere gebeurtenissen echter volstond deze spaarzaamheid niet meer en diende men over te gaan tot het inlassen van een supplementair derde blad. Of een nummer met drie bladen nog winst opleverde, hebben we nog niet kunnen achterhalen. Maar wat dan met de lezer? Hoe kwam hij in een dergelijk grafisch opgemaakt blad terecht? Hoe vond hij dat waarin hij belang stelde? Hij vond het zonder moeite omdat de toenmalige lezer zijn blad volledig,

van A tot Z las, aldus K. d'Ester¹. Inderdaad, drie bladzijden klein formaat maken dit antwoord meer dan waarschijnlijk. De vierde bladzijde werd immers altijd ingenomen door de advertenties, de beurs- en marktberichten, enz. Hoeveel plaats kreeg in een dergelijk blad de feuilleton nu toebedeeld? Deze vraag is slechts te beantwoorden door opmetingen. Als voorbeeld hebben we de *Messenger de Gand* genomen van het jaar 1840. Waarom precies dit blad en waarom deze jaargang zullen we later zien. Het resultaat was het volgende:

1. Redactioneel gedeelte:	83. 765 kol/cm ²
2. Beursberichten, uurroosters der treinen, burgerlijke stand en marktberichten :	22. 286 kol/cm
3. Advertenties :	16. 457 kol/cm
4. Feuilletons :	22. 714 kol/cm
Totaal:	145. 222 kol/cm

Indien we nu geen rekening houden met de tabellen en de advertenties (2 en 3) en slechts het tekstgedeelte beschouwen (1 en 4) en dit gelijkstellen met 100, dan bedraagt de plaats besteed aan de feuilletons 21,4 %. Deze verhouding wijst er op dat de positie van de feuilleton in 1840-45 niet dezelfde kan geweest zijn als ten huidige dage. Het plaatsgebrek ten spijt heeft de redactie één vijfde van de ruimte voorzien voor het tekstgedeelte, vrij gehouden voor de feuilleton. De vraag naar de feuilleton moet dus groot geweest zijn. Het feit ligt dan ook voor de hand dat het grootste gedeelte van de lezers van de *Messenger de Gand* die ook lazen. Een bevestiging van deze cijfers hebben we trachten te vinden in de geschiedenis van de feuilleton zelf. Voor de Belgische pers is deze geschiedenis nog niet geschreven, wel voor de Franse. Daaruit bleek overduidelijk dat de 21 % van de *Messenger de Gand* aan geen toeval te wijten zijn. Kort gevat komt de ontstaansperiode van de feuilleton in de pers hierop neer:

De rubriek feuilleton bestond te Parijs reeds vanaf ca. 1800. Tot 1830 bevatte deze rubriek echter uitsluitend literaire en kunstkritische stukken. Het woord feuilleton begon pas zijn huidige inhoud van in afleveringen gepubliceerde roman te krijgen dank zij de stichter van de *Presse*.

(1) d'Ester (K.), *Zeitung und Leser*, Mainz, 1941, p. 12 e.v.

(2) Met kol/cm is bedoeld kolom/cm. Gewoonlijk worden, om de onderlinge verhouding van de verschillende rubrieken in een dagblad weer te geven, oppervlaktemetingen gebruikt. Dit is dusdanig tijdrovend dat men, waar men slechts kan, zich zal tevreden stellen met algemene omschrijvingen. Met het kol/cm-systeem meet men slechts de lengte van de kolommen van iedere rubriek en maakt aan het einde de som. De aldus verkregen verhoudingen zijn, indien al niet juister, dan toch even juist als de oppervlaktemetingen; immers minder metingen en minder bewerkingen brengen minder kansen op fouten mee. De toenmalige typografie vergemakkelijkte het systeem door steeds bij dezelfde kolombreedte te blijven en door advertenties meestal over de breedte van één, twee of drie kolommen te doen lopen, al naar gelang de vereiste, en nooit over gedeelten van een kolom. Zelfs bladen die afwisselend op grote en kleine formaten verschenen, zijn met dit systeem meetbaar, als slechts de kolombreedte niet verandert.

Op 1 juli 1836 verscheen het eerste nummer van de *Presse* gesticht door de Girardin, en ook het eerste nummer van de *Siècle*, gesticht door Dutacq, aan wie de Girardin het idee te danken had om de abonnementsprijs te halveren en het ontbrekend bedrag in te winnen door aankondigingen en publiciteit. Om van de industrie veel aankondigingen los te krijgen moest de krant over een uitgebreid lezerspubliek beschikken, en het enige middel om de krant voor alle lagen van de maatschappij aantrekkelijk te maken was de publicatie van romans in afleveringen. Vanaf dit ogenblik begon in Parijs de strijd om de beste feuilletons. De *Presse* zette het gevecht in op 23 oktober 1836 met de eerste aflevering van een roman van Balzac, *La vieille fille. Scène de la vie de province*. Balzac zou voor dit blad jaarlijks ongeveer één roman schrijven³. Tegen de auteur van de *Presse* speelt de *Siècle* Alexandre Dumas uit, wiens Drie Muskietiers het blad een aanzienlijke winst zou opleveren. De *Journal des Débats* dankt haar populariteit vooral aan de *Mystères de Paris* van Eugène Sue. Met deze roman zou Sue tot de meest begeerde en best betaalde schrijvers behoren. De *Constitutionnel* biedt hem 100.000 F voor zijn *Juif errant* en dit bedrag geldt van dan af als maatstaf voor zijn honoraria⁴.

Vanaf 1840 trachten alle schrijvers hun werk in de dagbladders te laten verschijnen. Het was het meest geschikte middel om gelezen te worden. Boeken waren te duur en vielen slechts in het bereik van een kleine groep, daarom stelden de meesten zich tevreden met de feuilleton in hun blad. Nooit voordien hadden zoveel auteurs zoveel lezers gekend. Lamartine publiceerde in de *Presse* zijn *Histoire des Girondins* en Chateaubriand liet zijn *Mémoires d'Outre-Tombe* in afleveringen verschijnen⁵. *Le Capitaine Paul* van Dumas, verschenen in de *Siècle* van 30 mei tot 23 juni 1838 vermeerderde het lezerspubliek van dit blad in minder dan drie weken met 5.000 lezers⁶.

In het buitenland verwekte deze lawineachtige ontwikkeling van de feuilleton een steeds toenemende verbazing, zodat een Beiers blad, de *Münchener Politische Zeitung* verbluft maar te goeder trouw rapporteerde: *Wie sehr der Feuilleton-roman in Paris gepflegt wird, beweist die Anzeige eines dortigen Tagblattes, worin die Redaktion bekannt macht, dass sie sich den Roman zur Hauptaufgabe stellen, Politik, Kunst und Wissenschaft hingegen in das Feuilleton verweisen wolle*⁷.

Hoe sloot de Gentse pers daar nu bij aan? Het feit dat alle bladen in eenzelfde stad verschijnen, duidt nog geenszins op een gemeenschappelijke evolutie. Evenmin is dit het geval voor de bladen die tot eenzelfde taalgroep behoren. Van de zeven kranten die op dat ogenblik

(3) Zie meer daarover in: Atkinson (N.), *Eugène Sue et le roman-feuilleton*, Nemours, 1929, p. 5 e.v.

(4) Meer daarover in: Hauser (A.), *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, München, 1953, Bd. II, p. 253 e.v.

(5) Atkinson, *op. cit.* p. 12.

(6) *Ibid.* p. 25.

(7) Geciteerd in: Merkelbach (H.), *Das Feuilleton der Münchener Tagespresse 1815-1848 in seinen Darstellungsformen*. Diss., München, 1941, p. 24.

te Gent verschenen, waren er vier nederlandstalig: twee nieuwsbladen: *Den Vlaming* en *Den Vaderlander*; twee advertentiebladen: de *Gazette van Gend* en de *Gendschen Mercurius*. De overige drie waren de frans-talige nieuwsbladen: de *Journal des Flandres*, *L'Organe des Flandres* en de *Messenger de Gand*. Het blad dat het eerst bij Parijs aanknoopt en het ook het meest op de voet zou volgen is de *Messenger de Gand*, liberaal en orangistisch. Reeds in 1839 publiceert dit blad de roman van Balzac: *Béatrice ou les amours forcés. Nouvelle scène de la vie privée*. In de volgende jaren zouden dan de werken van Sue, Dumas e.a. volgen. Daartegenover staan de overige frans-talige en al de nederlandstalige bladen voor wie deze auteurs steeds taboe zouden blijven. Deze bladen hebben trouwens op het ogenblik dat de *Messenger de Gand* zijn publicatie van de roman van Balzac begon, nog helemaal niet beseft wat de feuilleton financieel voor een blad kon betekenen. Pas in 1842 zullen de nederlandstalige bladen het belang ervan gaan inzien. Zo schrijft de *Gazette van Gend* op 16 oktober 1842: *de feuilleton schynt nu het onontbeerlyk gedeelte van een dagblad geworden te zyn, tot zoo ver dat men in Vrankryk mannen vind die op dit gedeelte der nieuwe letterkunde hunnen byzondere aendacht vestigen*⁸. In het bijvoegsel bij het eerste nummer van de pas gestichte *Gazette van Vlaenderen* heet het: *Aen niet een nummer der Gazette van Vlaenderen zal een feuilleton ontbreken*⁹. In de eerste helft van 1842 waren er slechts zeven nummers van de *Gazette van Gend* van de rubriek feuilleton voorzien. In de tweede helft van dit jaar was echter ook dit blad gezwicht.

Hieruit blijkt dat het enige verschil tussen het succes van de feuilleton te Gent en te Parijs gelegen is in de tijd. We kunnen nu de vraag naar de toenmalige positie van de feuilleton in de pers als beantwoord beschouwen: de feuilleton was voor de lezers in 1840-45 indien al niet belangrijker, dan toch even belangrijk als het redactioneel gedeelte.

De grote vraag die we in de volgende bladzijden zullen trachten te beantwoorden is: Wat deelden de feuilletons nu mede over het utopisch socialisme en de romantiek? Veel tijd was niet nodig om ook inzake de inhoud van de feuilletons de uitzonderingspositie van de *Messenger de Gand* vast te stellen. De *Messenger* vertoonde het beeld van een grootstedse krant, terwijl de overige kranten op provinciebladen leken: conservatief met een onverholven wantrouwen tegenover het nieuwe.

Beter nog dan algemene beschouwingen zal een systematisch overzicht van wat de *Messenger* bood, dit verschil aantonen.

De *Messenger* was in Gent het enige blad dat na iedere aflevering ook de naam van de auteur vermeldde, wat het onderzoek zeer verraakkelijkte. De overige bladen doen op dit gebied onwillekeurig denken aan een middeleeuwse anonymiteit. Slechts de gedichten, die vooral in de nederlandstalige bladen talrijk waren, droegen een auteursnaam. In de periode tussen 1 januari 1840 en 31 december 1845 zijn

(8) *Gazette van Gend*, 16.X.1842/1, C, D.

(9) Bijvoegsel bij het eerste nummer, verschenen op 25.X.1842. Omwille van zijn korte verschiingsperiode hebben we dit blad verder buiten beschouwing gelaten.

er in de *Messenger* ongeveer 1.500 feuilletons verschenen. Als men deze rangschikt per auteur, krijgt men :

1. Eugène Sue	318	afleveringen
2. Alexandre Dumas	228	»
3. Joseph Méry	106	»
4. Honoré de Balzac	98	»
5. Elie Berthet	63	»
6. S.H. Berthoud	58	»
7. B ^{on} de Bazancourt	46	»
8. Léon Gozlan	43	»
9. Mme Charles Reybaud	41	»
10. Mme Sophie Gay	32	»

Van de overige, in het totaal 154 auteurs, die in deze periode in de *Messenger de Gand* hebben gepubliceerd, zijn er minder dan 30 afleveringen verschenen.

Deze gegevens zeggen op het eerste zicht weinig, omdat tal van auteurs nu niet meer de geringste bekendheid genieten, en omdat de namen van de auteurs die ons wel bekend zijn, voor de lezers in 1840-45 een heel andere betekenis hadden. Om een vermoeden van hun betekenis te krijgen, dienen we enkele auteurs in hun tijd te plaatsen.

De belangstelling voor Sue is treffend. Hij was de meest gelezen schrijver van de lezers van de *Messenger*. Zijn feuilletons vervulden zelfs de rol van abonnementenmagneet. Driemaal is de volgende aankondiging verschenen en telkens bovenaan de eerste kolom van de titelpagina: „*Les personnes qui s'abonneront au Messenger de Gand et des Pays-Bas, à dater de ce jour, pour le prochain semestre, recevront gratis tout ce qui a déjà été publié du Juif errant*”¹⁰.

In 1840 had het blad nog maar één feuilleton-aflevering van Sue opgenomen: *Une révolte sous l'Empire*¹¹, waarschijnlijk een uittreksel uit een werk van hem, daar deze titel elders niet terug te vinden is. De eerste volledige roman die het blad van Sue opnam, was: *Mathilde. Mémoires d'une jeune femme*¹². In 1842 verscheen *l'Hôtel Lambert*¹³ ook nog genoemd *Paula Monti*¹⁴. Nu stoten we op een merkwaardigheid. Van de eerste, eigenlijk sociale roman die Sue heeft geschreven: *Les Mystères de Paris*¹⁵, verscheen in de *Messenger de Gand* slechts het

(10) *Messenger de Gand et des Pays-Bas*, 25.XII.1844/4,B.; 27.XII.1844/4,A; 29.XII.1844/4,B.

(11) *Messenger de Gand*, 11.XII.1840. In het vervolg zullen de woorden „et des Pays-Bas” bij de titel laten vallen.

(12) Eerste aflevering: 31.XII.1840; laatste aflevering: 2.X.1841. De *Presse* te Parijs was slechts enkele afleveringen voor. De eerste aflevering verscheen daarin op 22.XII.1840 en de laatste op 26.IX.1841.

(13) Eerste afl.: 30.VI.1842; laatste afl.: 28.IX.1842.

(14) Atkinson, *op. cit.*, p. 223.

(15) *Ibid.* p. 101.

achtste en laatste deel¹⁶. Voor de zeven eerste delen heeft de redactie dus gearzeld. De reden van deze aarzeling dient zonder twijfel gezocht in de sociale opvattingen die Sue daarin verkondigt. Welke die zijn zullen we hierna zien. Maar waarom dan wel het achtste en het laatste deel, dat toch van dezelfde basisgedachte uitging als de zeven vorige? De oorzaak dient gezocht in een verschuiving van het lezerspubliek van de *Messenger de Gand*. De periode waarin het achtste deel verscheen, is het laatste kwartaal van 1843. Welnu, uit een methode om het lezerspubliek van dagbladen te identificeren, die we elders nog eens hopen uiteen te zetten, is gebleken dat dit precies de periode is waarop de verdwijning van een groot aantal industriëlen uit het lezerspubliek van de *Messenger de Gand* een voldongen feit is. Dit samentreffen doet vermoeden dat de industriëlen onder het lezerspubliek de rem waren die de redactie hebben verhinderd om de zeven eerste delen te publiceren. Dat er na 1843 in dit opzicht geen hinderpalen meer bestonden, wordt bevestigd door het volledig verschijnen van de *Juif errant*¹⁷, die inzake revolutionaire inhoud *Mathilde* nog overtrof.

Het is vooral de publicatie van deze twee laatste werken die merkwaardig is te noemen. Het volledig programma van de utopische socialistten is er in terug te vinden. De brief die de eerste aflevering voorafging, liet over de bedoelingen van het werk niet de minste twijfel bestaan. Het was een bedankingsbrief van Sue gericht aan een vriend, aangeduid met „Camille P...”. Deze brief ontzenuwt ook het vermoeden dat het werk uitsluitend omwille van de intrige zou gelezen zijn. We laten deze brief hier gedeeltelijk volgen :

... Je n'oublerai jamais combien vos excellens travaux, fruit d'une longue et habile expérience, m'ont servi pour mettre çà et là, en relief et en mouvement (...) quelques faits consolans ou terribles se rattachant de près ou de loin à la question de l'organisation du travail, question brûlante, qui bientôt dominera toutes les autres, parce que, pour les masses, c'est une question de vie ou de mort...

Si, par opposition, j'ai peint ailleurs les effrayantes conséquences de l'oubli de toute justice, de toute charité, de toute sympathie envers ceux qui, depuis longtemps voués à toutes les privations, à toutes les misères, à toutes les douleurs, souffrent en silence, ne réclament que le droit au travail, c'est à dire un salaire certain, proportionné à leurs rudes labeurs et à leurs modiques besoins, grâces vous soient encore rendues!

Oui, mon ami, car la touchante et respectueuse affection que vous a vouée cette multitude d'ouvriers que vous employez et dont vous améliorez chaque jour la condition morale et matérielle, est une de ces rares, de ces glorieuses exceptions, qui rendent plus déplorable encore l'égoïsme inintelligent auquel un peuple de travailleurs honnêtes et laborieux est souvent impunément sacrifié...¹⁸.

(16) Eerste afl.: 30.VII.1843; laatste afl.: 18.X.1843.

(17) Eerste afl.: 28.VI.1844; laatste afl.: 29.VIII.1845.

(18) *Messenger de Gand*, 28.VI.1844/1, feuell

Deze brief vóór de eerste aflevering toont aan dat men de lezers geenszins een maal wou voorschotelen, waarvan de smaak pas al etende zou blijken. Voor ze begonnen wisten de lezers niet alleen dat hetgeen ging komen nieuw was, maar ook waaruit dit nieuwe zou bestaan. Ze hadden dus gelegenheid om te weigeren. De redactie moet dus een vermoeden gehad hebben dat dergelijke kost gunstig zou onthaald worden.

Op de inhoud van de *Juif errant* zullen we hier niet verder ingaan, te meer daar deze roman vandaag nog een algemene bekendheid geniet. Maar het loont wel de moeite om uit te maken wat in dit werk precies schuilt aan utopisch socialistische ideologie. Daardoor weten we meteen zeer nauwkeurig wat juist de doorsneelezers van de *Messenger de Gand* voor ogen kwam.

Men kan zich hier wel terecht de vraag stellen in hoever de inhoud van een roman kan beschouwd worden als verspreider van soms tamelijk abstracte ideologieën. Dit probleem hier in al zijn omvang behandelen zou te verleiden en behoort veeleer tot de sociologie van de kunst, meer bepaald van de roman.

Zoals echter heden ten dage de grotere lagen van de bevolking niet door de geschriften van Kirkegaard, Marcel of Sartre zelf tot een algemeen benaderend begrip van het existentialisme komen, maar wel door de woorden en daden van existentialistische personages in films, televisie- en luisterspelen of romans, zo is het ook meer dan waarschijnlijk dat een Gents burger in 1840-45 het socialisme van een Fourier of Proudhon toegankelijker vond in de romans van Sue, waar dit socialisme werd toegepast op concrete omstandigheden, dan in geleerde traktaten. Zonder twijfel, we hebben er althans nergens een spoor van gevonden, wisten de lezers van de *Messenger de Gand* niet dat „al dit nieuwe” utopisch socialisme heette, zoals heden zeer weinigen weten dat „al dit nieuwe” existentialisme heet.

Voor de utopisch socialistische opvattingen die uit Sue's werk naar voor traden en waarmede de lezers willens nillens werden geconfronteerd, hebben we beroep gedaan op het werk van N. Atkinson. We hebben er tevens op gelet in de hiernavolgende schets slechts datgene weer te geven dat gebaseerd was op werken die ook in de *Messenger de Gand* zijn verschenen. We hebben deze schets hier wel verantwoord geacht, omdat men zich aldus nog een duidelijker voorstelling kan maken van wat Sue moet betekend hebben in het liberaal-burgerlijke wereldbeeld van 1840-45 :

'De maatschappij in het algemeen blijkt in het werk van Sue de schuld van alle wantoestanden. De onvoldoende lonen zijn de oorzaak van ellende, prostitutie en het doden van natuurlijke kinderen. De maatschappij is verantwoordelijk voor het verschijnen van misdadigers maar belet hen aan de andere kant zich te rehabiliteren. Ze denkt er enkel aan het kwade te straffen, nooit het te voorkomen : na de vader opgesloten te hebben, verwaarloost zij de kinderen en verwordt zich dan over de van generatie op generatie overgaande kriminaliteit, aldus Sue.' Veel van deze stellingen gaan nu niet meer op, andere lijken afgezaagd en weer andere zijn als juist bevonden en erkend, maar wat

moet het voor een Gents burger, die ze voor de eerste maal te horen kreeg, niet betekend hebben.

'Het probleem van de rijken en de armen is wel het meest voorkomende in Sue's werk. Ofschoon er geen standen waren die bij hem niet voor het voetlicht kwamen, zijn de rijken en de adellijken toch de meest verdorvene. Sue doet uitkomen dat zij in feite slachtoffer zijn van hun eigen luiheid, die een gevolg is van de erfenissen, waardoor kinderen meester worden over fortuinen waarvoor zij niets hebben gedaan. De erfenis is een heiligschennis, wanneer zij in enkele egoïstische handen fortuinen werpt, waarmede aan duizenden families werkmogelijkheid zou kunnen verschafte worden. Rijken zijn hard omdat zij niet weten wat ellende is. Sue is een waar advocaat van de lijdende klasse. Is een arme schuldig, dan is hij dit altijd in veel mindere mate dan de rijke, omdat het milieu waarin de arme leeft, hem verontschuldigt.

Wat de vrouwen betreft, protesteert Sue tegen de ondergeschikte rol die aan de vrouw door de Code Civil is toebedeeld. In verband met de kinderen laakt hij de kinderarbeid en pleit voor een degelijk onderwijs. Bij het verheerlijken van de liefde en de passie sluit Sue trouwens volledig aan bij Fourier. Het is zeldzaam in de bemiddelde standen liefde in het huwelijk aan te treffen; om de liefde in het echtelijk leven te illustreren, haalt Sue zijn voorbeelden steeds uit de arbeidersklasse. Over het huwelijk heeft Sue dezelfde opvattingen als G. Sand: het beeld van de vrijgevochten vrouw en het daaruit voortvloeiend recht op echtscheidingen' ¹⁹.

Sue's opvattingen over de misdadigheid blijken vooral uit de *Mystères de Paris* en daarvan is in de *Messenger de Gand* slechts het achtste en laatste deel verschenen, zodat deze voor ons geen belang hebben. Wel valt er aan te stippen dat volgens Sue de zelfmoord, mits het nodige voorbehoud, ook een sublieme daad kan zijn. Tegen dit standpunt zal een nederlandstalige krant, naar aanleiding van een zelfmoordgeval te Brussel, heftig te keer gaan, zoals we zullen zien ²⁰.

Het werk van J. Moody komt, meer gedetailleerd, tot eenzelfde resultaat. In zijn besluit drukt hij zich als volgt over Sue uit: *...Il a été en dernier lieu, d'une façon définitive, républicain, communiste et anarchiste* ²¹. *Chaque roman semble un diatribe pour exciter le peuple contre l'ordre social* ²².

Sue was echter niet de enige auteur die utopisch socialistische ideeën in ge vulgariseerde vorm in de *Messenger de Gand* publiceerde. In het hoofdstuk *Romans démocratiques. L'Apothéose du prolétaire* vermeldt D.O. Evans naast Sue en talrijke anderen: G. Sand, P. de Kock, F. Soulié, en Balzac ²³, ook van deze schrijvers heeft de *Messenger de Gand* werk

(19) Atkinson, *op. cit.*, hoofdstuk VII, Les idées sociales d'Eugène Sue (p. 145-163).

(20) Zie p. 145 en 146.

(21) Moody (J.), *Les idées sociales d'Eugène Sue*, Paris, 1938, p. 5.

(22) *Ibid.* p. 17.

(23) Evans (D.O.), *Le roman social sous la Monarchie de Juillet*, Paris, 1935.

opgenomen. George Sand valt hier wel te verwaarlozen. Van haar is er immers slechts één aflevering verschenen, getiteld : *Le dieu inconnu* ²⁴. Van Frédéric Soulié heeft de *Messenger* een verhaal opgenomen, lopende over achttien afleveringen : *Les Prétendus* ²⁵, en van Paul de Kock *Physiologie de l'homme marié* ²⁶ en *Ce Monsieur* ²⁷. Ofschoon deze 35 afleveringen reeds een zeer lijvig boek zouden vullen, achten wij het toch te weinig om hier een analyse van deze werken te rechtvaardigen.

Hiermede denken wij voldoende aangetoond te hebben dat de lezers van *Messenger de Gand* wisten waar men met deze nieuwe maatschappijleer, die men toendertijd „democratisme” noemde, naar toe wilde, m.a.w. ze waren dus op de hoogte van de tijdgeest en het tijdsgebeuren. Hiermede hebben we dan ook ons doel, althans wat de *Messenger de Gand* betreft, bereikt. Nu rest er ons enkel nog na te gaan hoe dit blad stond tegenover de romantiek in het algemeen. Nochtans willen we voordien de oorzaken van deze belangstelling van de lezers van de *Messenger de Gand* voor het utopisch socialisme even nagaan. Het was inderdaad zo dat Sue in enkele zeer concrete behoeften van de liberale lezers voorzag. De antiklerikale kampanje die Sue in zijn *Juif errant* voerde en die op dat ogenblik in de Parijse politieke middens geweldig opgang maakte, kwam de liberale lezers van de *Messenger de Gand* uitstekend van pas in hun strijd tegen de inmenging van de Kerk in de jonge Belgische staat. Ten tweede was er ook nog het ontbreken van een eigen programma, ten gevolge waarvan het ideeën-goed van de utopische socialisten op de liberalen een grote aantrekkingskracht uitoefende ²⁸. Maar toch zijn antiklerikalisme en utopisch socialisme als zuiver politieke motieven geen voldoende reden om het succes van Sue te Gent bij de lezers van de *Messenger de Gand* te verklaren. Hij moet aan een bredere, diepere behoefte beantwoord hebben. Hij moet in de lijn gelegen hebben van de romantische mentaliteit van het lezerspubliek van de *Messenger de Gand* en dit is des te merkwaardiger, daar de Vlaamse romantiek nu helemaal niet gekenmerkt wordt door een streven naar sociale vernieuwing. We zullen later nog op een tweede trek wijzen die slechts aan de Franse romantiek eigen is en die ook in de feuilletons van de *Messenger de Gand* is terug te vinden. Een andere verklaring voor de publicatie in een liberaal blad van de geschriften van een auteur die *d'une façon définitive, républicain, communiste et anarchiste* was, zien wij niet.

Een bijkomende reden waarom wij hoger genoemde zuiver politieke motieven niet als voldoende kunnen beschouwen om deze belangstelling te

(24) *Messenger de Gand*, 18.VI.1841.

(25) Eerste afl.: 3.IV.1842; laatste afl.: 20.IV.1842.

(26) 20.VIII.1841.

(27) Eerste afl.: 10.I.1841; laatste afl.: 2.III.1843.

(28) Zie meer daarover in het hoofdstuk van prof. Dr. J. Dhondt : „*De opkomst van de burgerij als politieke macht en de groei van de arbeidersstand (1789-1856)*” in : „*Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*”. Antwerpen, 1960, p. 44 e.v.

rechtvaardigen, is de storm van verontwaardiging en zelfs woede die deze feuilletons in de overige bladen veroorzaakte. Om zuiver politieke redenen gaat men zich niet de woede van al de overige dagbladlezers op de hals halen, op die manier isoleert men zichzelf. De lezers van de *Messageur de Gand* deden nu niet de geringste moeite om een algemene veroordeling van de publieke opinie te ontlopen; wat zeer gemakkelijk zou geweest zijn: het abonnement op de *Messageur* opzeggen. Dit is wel gebeurd te Brussel, waar *l'Indépendance* de *Juif errant* publiceerde. Volgens een artikel dat het Gentse blad *l'Organe des Flandres* heeft overgenomen van *l'Indépendance*, heeft dit laatste blad een merkbaar verlies gekend door de publicatie van deze roman²⁹. Trouwens, indien er te Gent één sociale stand was die het zich financieel kon veroorloven zich deze verhalen in boekvorm aan te schaffen, dan is dit wel het lezerspubliek van de *Messageur de Gand* geweest.

In feite zouden we naast Sue, Soulié, de Kock en Sand ook het werk van Balzac moeten vermelden. Door de toenmalige bladen wordt hij steeds in één adem vernoemd samen met Sue, de Kock en Soulié. We doen het echter slechts volledigheidshalve, omdat Balzac niet meer uitsluitend gedreven wordt door de romantiek, maar reeds in ruime mate door het realisme en dit veronderstelt een heel andere gevoels- en gedachtenwereld. Van Balzac zijn in die jaren een achttal romans geheel of gedeeltelijk in afleveringen verschenen: *Pirette*³⁰, *Mémoires de deux jeunes mariés*³¹, *Albert Savarus*³², *La fausse maîtresse*³³, *Un ménage de garçon en province*³⁴, *Honorine*³⁵ en *Les Paysans*³⁶.

De stellingname van de overige Gentse kranten tegenover het utopisch socialisme of „democratisme” is eenvoudig samen te vatten: volledige veroordeling. De politieke oriëntering van deze bladen is daar vanzelfsprekend in ruime mate verantwoordelijk voor. Er was in Gent geen tweede blad dat zo uitgesproken liberaal was als de *Messageur de Gand*. Nochtans zouden we van de meer mennaisiaans gerichte katholieke bladen zoals *Den Vaderlander* en de *Journal des Flandres* enig begrip kunnen verwachten hebben. Juist het tegendeel is waar.

De krant die het heftigst tegen deze auteurs heeft gereageerd was *Den Vaderlander*. Zijn gebruikelijke toon en ook zijn meest gebruikte argumenten vinden we terug in het volgende artikel, geschreven naar aanleiding van een proces. „Een treffend voorbeeld van den noodlottigen invloed welke de lezing van slechte, goddeloze en wulpsche boeken op het jong gemoed van zoo vele persoonen van beyde geslachten uytoefent, ontmoet men in de droevige... welke de zaak van Ghillisquet, dezer dagen,

(29) *l'Organe des Flandres*, 1.X.1845/1.A.B.

(30) Verschenen tussen 26.I. en 9.II.1840.

(31) Verschenen tussen 7.XII. en 15.XII.1841: 1e deel. Verschenen tussen 2.I. en 26.I.1842: 2e deel.

(32) Verschenen tussen 2.VI. en 15.VI.1842.

(33) Verschenen tussen 28.XII.1841 en 1.I.1842.

(34) Verschenen tussen 4.XI. en 28.XI.1842.

(35) Verschenen tusschen 21.III. en 2.IV.1843.

(36) Verschenen tussen 9.XII. en 26-27.XII.1844.

voor de ogen van elkeen heeft ontrold. Meermaels hebben wij ons verzet tegen die onzedige voordbrengselen van zoo vele bedorvene vernuften, tegen die geschiedenissen van de walgelykste ondeugden, tegen die verhalen der goddelooste misbruyken, tegen die aenpryzingen der verfoeyelykste grondstellingen, en, kon men nog enigszins twyffelen aen de zedelyke verwoestingen welke de aenhoudende lezing van dergelyke geschriften, in het gemoed van zoo talryke personen moet te wege brengen, de dubbele zelfsmoord die, weynige weken geleden, te Brussel koelmoedig is beraamd, en met de onbegrypelykste onverschilligheyd is ten uitvoer gebragt, zou hier van het onwederleggelykste bewys behooren te leveren. En inderdaed, hoe kan dit anders zyn? Moet den afgrond niet den afgrond naer zich trekken? Kan men de liefde tot het order en de genegenheyd voor de deugd behouden, als men zich met de regeringlooste grondstellingen en de walgelykste ondeugden voedt? Kan men de afschrik voor het kwaed behouden, als men zich doordringt van de verfoeyelykste leeringen die het kwaed als goed opschilderen? Kan men nog de zelfsmoord als een afschuwelyk schelmstuk houden, als men nog eens zo verre gekomen is van de zelfsmoord te beschouwen als den natuerlyken middel om zich uyt eenen moeylyken toestand te redden? Neen, dit is niet mogelyk; en dit word op eene zoo schrikbare wyze waergemaekt in den persoon der jonge, doch bedorvene Pauline Belot, die, na de lezing der zedelooste romans, na de lezing der vergiftigster Lucrecia Borgia, niet is terug geweken om zich zelve ook te vergiftigen; die, na den lof der zelfsmoord gelezen en gestudeerd te hebben in de slechte romans, en na alle godsdienstige gevoelens verloren te hebben in de werken van P. de Kock, Eug. Sue, Sand en zoo vele andere zedelooste schryvers, zich zelven het leven heeft ontnomen, met zich te verdrinken, nadat zy vergeefs gepoogd had zich te vergiftigen.

Het is den droeven uytslag van zulke verderfelyke lezingen welke men in het proces Ghillesquet heeft zien uytstychynen; het is om een treffend voorbeeld hiervan op te leveren, dat wy deze zaak omstandeglyk hebben afgekondigd. Mogte dit proces tot eene heylzame les aen velen strekken' ⁸⁷.

Het is deze ophoping van superlatieven die kenmerkend is voor *Den Vaderlander* telkens hij dit onderwerp aanraakt. Het is nooit zijn bedoeling geweest de lezers eens te vergasten op een kalm onderzoek naar de werkelijke waarde van al deze nieuwe ideeën. Integendeel, door zijn techniek om dergelyke artikels steeds in een ongefundeerde, irrationele waas van afschuwelykheid en schrikwekkendheid te plaatsen, heeft hij wel zijn doel bereikt: de lezers van een ook maar oppervlakkig contact met de nieuwe ideeën af te houden.

Voor de *Journal des Flandres* is de toestand enigszins anders. Het blad, liberaal-katoliek zoals het voorgaande, had een aanwinst van lezers uit het lezerspubliek van de *Messenger de Gand* gekend en het waagt zich dan ook nooit aan een feitelijke veroordeling van de inhoud van deze werken. De artikels in dat verband zijn ook minder talrijk en minder uitgebreid. De *Journal* beperkt er zich meestal toe de *Juif errant* als een kommercieel opzet te bestempelen, wat het blad trouwens met al

deze veel gelezen feuilletons tracht te doen³⁸. Verder tracht de *Journal* het toenmalige succes van Sue te minimaliseren door aan te tonen dat de *Juif errant* door verschillende auteurs werd geschreven, wat, in vergelijking met zijn nederlandstalige collega, wel zeer gematigde taal is³⁹.

Bij de volgende twee bladen, *l'Organe des Flandres* en *Den Vlaming*, die in tegenstelling tot de twee voorgaande konservatief-katoliek zijn, bemerken we hetzelfde verschijnsel: de tegenstelling tussen de gematigde houding van het franstalige blad en de absolute veroordeling door het nederlandstalige blad.

l'Organe des Flandres is wel definitiever dan de *Journal des Flandres*, maar de artikels in dat verband zijn bijna even weinig talrijk. Zo schrijft *l'Organe* over de *Juif errant*: „*Le cynisme dévergondé de cette infâme publication... les excès d'une imagination dévergondée, ...la production aussi stupide qu'immorale de M. Eug. Sue*”⁴⁰. Dit in een hoofdartikel. Het blad tracht ook Sue te situeren in het kader van de toenmalige Franse politiek en dan te bewijzen dat Sue met zijn werken maar een pion is in het politieke schaakspel⁴¹.

Den Vlaming overtreft *Den Vaderlander* nog in zijn superlatieven. Voor dit blad is heel de Franse romantiek een ziekteverschijnsel. Van de eerste zestig nummers van 1843 van dit blad, bevatten er tien een artikel over de „afgrijselijkheid” van de romans, die worden betiteld als: „...slechte, affe, vuile, ongodsdienstige, verderfelyke, schandelyke gedrochten zoo als die uit de pennen van Balzac, Sue, Soulié, Luchet⁴², de Bernard⁴³, en tutti quanti zullen vloeien...” En verder in hetzelfde artikel: *En zoo sluipt het vernielend romantismus het zedenbederf, in ons midden; zoo vernietigt men Belgiens zedelykheid, zoo verbant men de lust tot ernstige studien, welke de aenlokkelykheyd van de roman missen*⁴⁴. In een ander artikel luidt het: *Herhaelde reizen hebben wij onze stem verheven tegen het gevaer hetgeen onze zedigheyd, onze oude braefheyd, onze vlaemsche letterkunde dreigt in den grond te boren. Wy bedoelen het fransche romantismus, hetgeen alle slach van vormen, tegen alle slach van pryzen; door alle middelen in de zamenleving sluipt, deze vervalscht, ontzenuwt en vernietigt*⁴⁵. Hierbij is alle commentaar wel overbodig.

Deze kampanje bleef echter niet beperkt tot de pers. Van even

(38) *Journal des Flandres*, 24.IV.1845/3, feuell.

(39) *Journal des Flandres*, 10.IV.1845/1, feuell.; 2, feuell.

(40) *l'Organe des Flandres*, 1.X.1845/1,A,B.

(41) *l'Organe des Flandres*, 13.XI.1844/1, feuell.; 21.XI.1844/1,A,B,C.

(42) Heeft niet in de *Messageur de Gand* gepubliceerd.

(43) Van deze auteur zijn in de *Messageur de Gand* verschenen:

„La chasse aux amans”:	tussen 16.II. en 20.III.1840.
„La cinquantaine”:	tussen 16.IV en 11.VII.1841.
„Un acte de vertu”:	tussen 28.XI. en 6.XII.1841.
„La femme de quarante ans”:	tussen 23.VII en 25.VII.1842.
„Une aventure de magistrat”:	tussen 5.X. en 8.X.1842.

In totaal vormt dit 37 afleveringen.

(44) *Den Vlaming*, 1.I.1843/2,A.

(45) *Den Vlaming*, 13.I.1843/1,A.

groot belang was het gesproken woord, alhoewel de sporen daarvan in de pers minder gemakkelijk terug te vinden zijn. Zo bevatte de vastenbrief van Mgr Delebecque voor 1843, die in alle parochiën van het bisdom werd voorgelezen, eveneens een passage tegen deze lektuur, zodat alle gelovigen van Oost-Vlaanderen op zekere zondagochtend te horen kregen: *Waekt, christelyke ouders, rukt uyt de handen uwer kinders de besmettelyke schriften, want gelooft ons, eenen ontuchtigen roman alleen is genoegzaam om het overige uwer dagen en het gansche leven uwer kinderen te vergiftigen*⁴⁶. Er zijn eveneens sporen dat ook de Jezuïeten op dit gebied hun stem hebben verheven⁴⁷; hoe groot deze aktiviteit echter is geweest, hebben we niet kunnen uitmaken aan de hand van de pers.

De twee advertentiebladen, de *Gazette van Gend* en de *Gendschen Mercurius*, hebben zich met deze zaak niet ingelaten.

Om het sociale aspekt van de Franse romantiek in de *Messenger de Gand* te besluiten, dienen we nog enkele auteurs te vermelden die volgens D.O. Evans⁴⁸ eveneens moeten gerangschikt worden in de richting van het utopisch socialisme, nl. Michel Masson en Mme Charles Reybaud. Hun aandeel was echter geringer. Van Michel Masson zijn slechts de romans *Rose Himmel*⁴⁹ en *Le fermier des sauvages*⁵⁰ verschenen, en van Mme Charles Reybaud *Madame de Rieux*⁵¹, *Lucie*⁵², *Claude Stocq*⁵³ en *Les deux Marguerite*⁵⁴, samen 41 afleveringen. De tendens van hun werken is volgens Evans gelijk te stellen met die van Sue, behalve dan dat Mme Reybaud een veel grotere nadruk legt op de vrouwenemancipatie en daardoor eerder in de lijn van George Sand komt te liggen.

Een andere trek van de Franse romantiek, waarvan in de Vlaamse geen spoor te vinden is, is de belangstelling voor de veraf gelegen, meestal exotische gebieden. In de *Messenger de Gand* wordt deze trek vertegenwoordigd door Joseph Méry, na Sue en Dumas de meest gelezen schrijver⁵⁵. De *Messenger* publiceerde van hem: *Anglais et Chinois*⁵⁶, *Un dieu de mes amis*⁵⁷, *Héva*⁵⁸, *La comtesse Hortensia*⁵⁹, *Nouvelles du jour*⁶⁰, *La Floride*⁶¹, *La guerre de Nizam*⁶² en

(46) Dit is een uittreksel uit deze passage van de vastenbrief die volledig is verschenen in Den Vlaming op 1.III.1843/2, A, B, C; 3, A.

(47) *Gazette van Gend*, 3.I.1841/2, B.

(48) Evans (D.O.), *Le roman social sous la Monarchie de Juillet*, Paris, 1935.

(49) Verschenen tussen 3.V. en 18.V.1842.

(50) Verschenen tussen 2.VII. en 28.VII.1845.

(51) Verschenen tussen 3.I. en 18.I.1840.

(52) Verschenen tussen 17.XII. en 30.XII.1840.

(53) Verschenen tussen 20.X. en 30.X.1842.

(54) Verschenen tussen 31.X. en 28.XI.1844.

(55) Zie blz. 140.

(56) Verschenen tussen 10.V. en 16.V.1841.

(57) Verschenen op 13.VI.1841.

(58) Verschenen tussen 2.III. en 22.III.1842.

(59) Verschenen tussen 29.IX. en 18.X.1842.

(60) Verschenen tussen 22.X. en 29.X.1843.

(61) Verschenen tussen 14.II. en 17.III.1844.

(62) Verschenen tussen 6.IX. en 18.X.1844.

*Le dernier fantôme*⁶³. Kort en treffend typeert J. Huret in *La Grande Encyclopédie Méry* en enkele van zijn werken: Héva, La Floride, La guerre de Nizam sont de ces fumisteries à la mode depuis le succès de Clara Gazul de Mérimée. L'auteur y dépeint, comme le firent d'ailleurs la plupart des romantiques, des pays qu'il n'avait pas vus: l'Inde, l'Afrique! On s'extasia alors sur ces misères que dépasse naturellement, et beaucoup, la moindre relation de voyage moderne. On raconte pourtant que le succès énorme de ces récits sauva de la faillite imminente le journal *La Presse qui les publia*⁶⁴.

Er dringen zich hier wel merkwaardige konklusies op: Sue, Dumas en Balzac hebben te Parijs twee kranten groot gemaakt en te Gent bekleedden zij in de belangstellingssfeer van het lezerspubliek van de *Messenger de Gand* respectievelijk de eerste, de tweede en de vierde plaats. Nu komt de auteur, die in Parijs één van deze kranten van het failliet zou gered hebben, te Gent op de derde plaats. Dit is des te merkwaardiger omdat het hier werken van een totaal ander genre betreft. Dus niet alleen zijn de top-auteurs van de Parijse kranten ook de top-auteurs van de *Messenger de Gand*, maar ook de onderlinge verhouding in de belangstelling voor deze auteurs is te Parijs en in de *Messenger de Gand* dezelfde. De opwerping dat wat de *Messenger* publiceerd slechts een doodgewone navolging was van Parijs, wordt door deze gegevens wel zeer onwaarschijnlijk. Men kan wel uiterlijkheden nabootsen, maar geen belangstellingssfeer.

Minder belangrijk voor dit onderzoek is Alexandre Dumas. De reden van zijn succes in de *Messenger de Gand* in 1840-45 is wel niet verschillend van de reden waarom hij ten huidigen dage nog zo veel wordt gelezen. Eigenaardig is wel dat hij in de *Messenger* pas aan bod komt in 1843. Voordien is er slechts een kort uittreksel uit een werk van hem verschenen⁶⁵. In 1843 verscheen dan *Sylvandire*⁶⁶, in 1844 *Amaury*⁶⁷ en begon ook de roman *La reine Margot*⁶⁸ die in 1845 gevolgd werd door *La dame de Monsoreau*⁶⁹. Gelijktijdig met deze laatste, de afleveringen lieten soms geruime tijd op zich wachten zodat men tussendoor een andere roman kon publiceren, verscheen *Le chevalier de la maison rouge*⁷⁰. We waren zeer verwonderd dat ook Dumas door de overige franstalige en al de nederlandstalige bladen werd geweerd en konden ook in de bladen zelf geen verklaring vinden. Waar het haperde vonden we in het werk van een Franse katolieke auteur, J. Jolly, verschenen in 1851, dat

(63) Verschenen tussen 4.V. en 3.VI.1845.

(64) Zie: *La grande Encyclopédie*. Sous la direction de Berthelot, Paris, s.d., deel 23, verbo Méry.

(65) „Impressions de voyage”, tussen 22 en 24.V.1840; „Mort de Paul Ier” op 29 en 30.IX.1840: „Souvenirs de Florence”, tussen 19.VIII. en 19.IX.1842; „Un alchimiste du XIXième siècle”, tussen 19.XI. en 2.XII.1842; „Bernard. Histoire pour les chasseurs” op 25. en 26.VII.1842.

(66) Verschenen tussen 7.I. en 1.III.1843.

(67) Verschenen tussen 6.I. en 13.II.1844.

(68) Verschenen tussen 29.XII.1844 en 28.IV.1845.

(69) Verschenen tussen 30.VIII. en 31.XII.1845.

(70) Verschenen tussen 5.IX. en 16.X.1845.

over de meestal negatieve invloed van de toenmalige romans handelde : *Cependant, il faut le dire à sa louage, Alexandre Dumas n'est pas révolutionnaire; il est même du petit nombre des littérateurs de la même époque, qui ont su échapper à la contagion démocratique.* Tot hiertoe is alles nog gunstig, maar, hij had ook werken geschreven où la morale est tournée en dérision; où la pudeur est foulée aux pieds; où l'histoire, toujours indignement travestie et impitoyablement dénaturé, n'est d'ordinaire que le prétexte du sujet⁷¹. Wat toch wel een bewijs is dat onze Gentse kranten een zeer scherpe voorstelling moeten gehad hebben van wat al of niet mocht, ten ware zij zeer gedetailleerde richtlijnen van hogehand hadden ontvangen.

We mogen dus besluiten dat het utopisch socialisme in een vulgariseerde vorm te Gent tot een grotere laag van de bevolking was doorgedrongen, nl. tot het lezerspubliek van de liberaal-orangistische *Messenger de Gand*, en dat dit er zeer positief tegenover stond. De overige franstalige en al de nederlandstalige bladen, allen katholiek, was het enkel bekend door de waarschuwingen er tegen die vooral uitgingen vanwege de Kerk. In hun negatieve houding dient er wel een onderscheid gemaakt tussen de franstalige en de nederlandstalige. De argumentatie van de laatste wordt gekenmerkt door onredelijkheid en sterke gevoelsmatigheid, terwijl de franstalige bladen meer gematigd en ook redelijker zijn, en minder dikwijls op dit onderwerp terug komen.

Andere kenmerken die slechts eigen zijn aan de Franse romantiek, zoals de belangstelling voor de exotische gebieden, vinden we eveneens alleen bij de *Messenger de Gand* terug en werden ook alleen door het lezerspubliek van dit blad geapprecieerd.

(71) Jolly (J.), *De l'influence de la littérature sur l'esprit public et les mœurs*, s.l., 1851, p. 33.

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij de heer J. Pauwels, Stadsarchief, Abrahamstraat, Gent:

Nieuwe Reeks van de Handelingen Dl. I, 1944	150 F
II, afl. 2 1945	50 F
IV, afl. 2 1949-50	150 F
VI, 1952	»
VIII, 1954	»
X, 1956	»
XI, 1957	»
XII, 1958	»
XIII, 1959	»
XIV, 1960	»
XV, 1961	»
XVI, 1962	»
XVII, 1963	»
XVIII, 1964	»

OVERDRUKKEN :

- J. Nenquin, *Zoutontginning in de prehistorie*, 1955, 45 F.
Van den Gheyn, *L'Odysée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 45 F.

VERHANDELINGEN :

- H. Pirenne : *Chronique rimée des troubles de Flandre*, 70 F
H. Roosens : *De Merovingische begraafplaatsen in België*, 1949, 200 F.
A. De Vos : *Inventaris der Landbouw-pachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 delen, samen 200 F.
Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België, 1956, 400 F.
Faipoult : *Memoire Statistique du departement de l'Escaut*, 150 F